

उपदेश साहस्री

Upadesha sahasri

३

सर्वगमितुक्ते सर्वमन्यत्र द्रुतं च ब्रह्मान्यदिति तस्य वस्तु परिच्छेद प्रतिभासात् सोरव्यादिवादिमतवत्सजातीयविजातीयभेदवत्त्वात् प्रमित्यत आ
ह। सर्वमिति। सर्वं खल्विदं ब्रह्मरदं सर्वं यदयमात्मा। आत्मेवेदं सर्वमिति आदिष्टुतेरित्यर्थः॥ अनेन सर्वोपादानत्वमुक्ते। उपादाने हि स्वकार्यं सर्वं व्या
प्युवद्यापकं भवति नातु उपादानं तद्वेकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव भवतीत्यनः सर्वोपादानत्वात् सर्वमित्यभिप्रायः। सर्वात्मकमपि ब्रह्म जीवा
द्याहृते जीवस्य ब्रह्मणो भिन्नत्वात् त्रहसंसारिसंसारिभावेन विरुद्धधर्मवत्तोरैक्ये संभवति दहनं ननु हि नवदित्यत आह। सर्वभूतगुहाशयमिति।
सर्वभूतानोऽस्यावरजं गमानं गुहास्वबुद्धिपुशेतरतिसर्वभूतगुहाशयं। गूढाश्च स्यान्तान्ते यज्ञात्पदार्था इति गुहाबुद्धिः। गूढतेः संवरणार्थस्य घा
तोरिदं रूपं सर्वप्राणितुष्टं तः साक्षितया निर्विकारं वर्तत इत्यर्थः। तथा च मुनिः॥ यो वेद निहितं गुहापापरमेवो मन्त्रं घृतं तुर्योतिषु रुषः॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्येतदेव निरुक्ते हृदयमित्याद्या। तथा च तत्सृष्टान् देवान्नु प्राविशदित्यादिना स्रष्टुरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्च
वराणदयमात्मा बुद्धेत्यादितादात्म्यमुक्तेः शुतब्रह्मणो न्यो जीवरूपवधार्यते विरुद्धधर्मसंसर्गप्रतिभासस्तु पाक्षिनिर्वधनो न स्वरूपनिर्व
धन इति भावः। एतेन जीवो नाम ब्रह्मणो शो विकारो वास्वतंत्र एव वेति भेदाभेदोऽपि यद्वा निराकृता वेदितव्यः॥ ननु सर्वभूतगुहाशयत्वे
ब्रह्मणो मानसवेद्यत्वं स्यात्तथा सर्वात्मत्वे प्रपञ्चात्मत्वप्राप्तिरिति शंका यामाह यत् सर्वविषयातीतमिति सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकं विषय
मतीत्यवस्थितमित्युक्तार्थः। मायानुप्रकृतिं विद्यान्मायि ननु महेश्वरमित्यादिष्टुतेः॥ परमेश्वराधिष्ठितमायाविवर्तत्वावगमात् सर्वस्य
मायायाश्चानिर्वचनीयत्वात्तत्र परमार्थं किमपि ब्रह्मणो भिन्नं वस्तु सति तथान्तस्वतः करणतश्च॥ ॥

भेदाभेद

२५/१३ (७)

१२५

२
 चारसाहिराणामात्रसवेघत्वंसेमाव्यतेनहिमिच्छादृष्टिगृहीतेनमरीच्युदकादिनाभूम्याधुदकादिमत्परमार्थतोभवतिनवाकाष्टेनाग्निःप्रकाश्यते
 दग्धनेवाअतोमुक्तं सर्वविषयातीतत्वमिति भावः॥ तथाचमुक्तिः॥ नेह नानास्ति किंच न यतो वाचो निवर्तते अत्राप्यमनसा सहेत्याद्या अत्र चेतन्यमि
 त्यादिविशेषणचयंतत्त्वं पदार्थसाधारणं सर्वभूतगुहाशयमिति वबुद्ध्यादिसाक्षीत्वं पदार्थमुक्तः॥ सर्ववित्पदेन तत्पदवाच्यं ब्रह्मोच्यते सर्वविष
 यातीतमिति तत्पदलक्ष्यमुक्तं यन्न ब्रह्मयोः सामानाधिकरण्यादेकार्थेति त्वेति सति तत्त्वं पदार्थयोरैक्यमखंडवाक्यार्थस्तात्पर्यहृत्याप्रतिपा

श्रीगणेशाय नमः चेतन्यं सर्वगं सर्वं सर्वभूतगुहाशयं य
 त्सर्वविषयातीतं तस्मै सर्वविदे नमः १

दितो भवति तदेवं मंगलाच्च १ राव्याजेन वेदांतशास्त्रीयविषयाद्यनुबंधोप्यत्र प्रपंचितोऽस्य तन्मकरणात्त्वद्योतनाय तथा हि उक्त
 वाक्यार्थः विषयश्चेतन्यं सर्वविषयातीतमिति च विदात्मनः सर्वानर्थसंस्पर्शित्वाभावोक्तेरशेषानर्थनिरस्तुयत्तद्विनेति शयानंदा
 विर्मावात्मके ब्रह्मेव प्रयोजनमुक्तं अर्थत्रिकामोधिकारिसवितरवमवति उक्तविशेषणानां वेदान्तेष्वेव प्रसिद्धेः शास्त्रब्रह्मणोः प्रतिपा
 यप्रतिपादकभावे संवेधो ध्वनितः १

राम

२

एवं देवतानमस्कारव्याजेन वेदांतप्रतिपाद्यपरदे च तातत्वमुपदिष्टमिदानीं वेदानांतत्परत्वं प्रतिपादयितुं कर्मकांडनिर्हृतमर्थमनूयते न ज्ञान
 कर्जास्य वेदांतानां संगतिमभिदधानस्तेषामगतार्थत्वमननशेषत्वं च तावदाह। समायप्येति वेदद्वंद्वानीव ह्यविद्योक्तं प्रवक्तुमइत्यन्वयः। इदं
 नीमिति जिज्ञासारूपस्त्विति समयउक्तः। अथेति जिज्ञासाप्रवृत्तिप्रयोजकहेतुसाधनचतुष्टयसंपत्त्या नंतर्यमुच्यते। तथा च विवेकचैराग्यशमादि
 साधनसंपन्नस्य मुमुक्षोर्मेज्ञसाधनब्रह्मविद्यां साक्षात्प्रतिपादयितुं ज्ञानं कांज्ज्मको वेदः प्रवृत्ततइत्यर्थः। कुतोऽस्य साधनसंपन्निरित्यपेक्षायां कर्म
 कोऽनेककर्मनुष्ठानजनितबुद्धिबुद्धितइत्यभिप्रेत्याह समायप्येत्यर्हेनादाराग्राधानपर्विकादिति विहितक्रियामात्रोपलक्षणां नित्यनैमिति

समाप्यक्रियाः सर्वादाराग्राधानपूर्विकाः ब्रह्मविद्यामथेदांनीवक्तुं वेदः प्रवक्रमे १

क प्रायश्चित्तोपासनारूपाः सर्वाश्च प्रपुक्ता विधि विहिताः सर्वाः क्रियाः समाप्य समाप्ति प्राप्य कर्मकांदात्मना अचुष्टेय कर्माणि प्रतिप
 ष्ठितो वेद इति संबन्धः ॥ अयं भावः वेदो हि स्वतः प्रमाणाभूतः सर्वार्थ प्रकाशको नित्य निरतिशय पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुपायमग
 यतः सर्वेति सा हे प्रयतमानस्यापि तमत्तममानस्य तादृक पुरुषार्थसाधने प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टुं प्रवर्तते नित्य निरतिशयपु
 रुषार्थश्च मोक्ष एवान्य इति ॥ मोक्षो या य प्रतिपादने वेदतात्पर्यमवगम्यते ॥ श्रुतिस्मृती वाच्य भवतः ॥ सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति सर्वे वेदा
 यत्रैकी भवेति समा ॥

नसीनआत्माजनानामिति। वेदैश्चसर्वैरहमेववेद्यइति च। मोक्षसाधनंचसाक्षादात्मनत्वज्ञानमेवातमेवविदित्वाति मत्सुमेति नान्यः वंथाविद्य
 तेऽयनायेति श्रुतेस्तच्च नाशुद्धांतः करणस्योपदेष्टुं पुक्तंतस्यतद्गुहासामर्थ्याभावात्। श्रुतिश्च भवति नाविरतोदुश्चरितात्राशतो नासमाहित
 ॥ नाशोतमानसोवापिप्रज्ञानेनेनमाशुयादिनि। अतस्तस्यज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधकदुरितक्षयाद्योनिनित्यानिकर्मातिप्रथमंविद्यतेनानिचसंयोग
 रूपचोदनासमाख्यानामविशेषेण सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनेति कर्तव्योगकलापपरिमाणाधिकारिविशेषोक्तिपूर्वकमनुष्ठापयति। धर्मराय
 पमपुदति। न कर्मलिप्यतेनरे। अविद्ययामत्सुंतीर्त्वादिश्रुतेर्दुरितक्षयवधर्मचक्षणैरं प्रयोजनं परंपर्यापरमपुरुषार्थोपयोगि
 त्वात्रनुकर्मणपित्तलोकरत्याक्तेः। पित्तलोकादिः प्रयोजनं तस्य स्यादिदोषदुष्टतवाहेयत्वात्। आनुषंगिकं हितं कर्मफलं भवति।
 भवदपि नेदं वित्तशुद्धिप्रतिबंधकं। तदुक्तं स्वरेश्वराचार्यैः। नित्येषु शुद्धिप्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबंधकः। भोगं भंगुरमीत्यनेषु शुद्धिस्त
 रोचतइति। काम्याभिचारादिकर्मविधानंतुपुरुषवशी करतो न स्वाभाविकप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्येषादिक। तथाच वित्तशुद्धेः प्रथ
 मापेक्षितत्वात्तदर्थं कर्मविधानं प्रथमं प्रवर्तते पश्चाच्च ज्ञानोपदेशइति कर्मज्ञानकांडयोरर्थद्वाराहेतुमभ्यावेनयोर्वीपर्यसंब
 धउक्तो ज्ञानकांडस्य साक्षादात्मकार्यविषयत्वात्कर्मभिरनपेक्षितार्थत्वाच्चागतार्थत्वमनन्यशेषत्वे च तस्य सिद्धमिति॥

निप्रियं कर्मणः ॥ ३ ॥ नित्येषु शुद्धिप्राधान्याद्भोगोऽप्यप्रतिबंधकः। भोगं भंगुरमीत्यनेषु शुद्धिस्त

हेतु

पस्थ

त ५

राम

३

ननु कर्माणि कृतानि कर्तुः फलप्रदानिलोके हृष्टानि यथापित्रादिभिर्हृष्टविषयाणि हृष्टफलानि तैर्निषिद्धविषयान्यनिष्टफलानि तदुदा-
 हृतविषयाणि दैवाधीनतयोभयार्थानि तथा वेदविहितानि कर्माणीष्टफलानि निषिद्धान्यनिष्टफलानि विहितानि निषिद्धाभिश्च कर्माणि
 णानिष्टव्यामिष्टफलानि भवन्ति तथा च शास्त्रे अनिष्टमिष्टमिष्टं च त्रिविधं कर्मणः फलमिति एवं च कर्मणः फलाद्यभिचारान्मोक्षस्य च फ-
 लविशेषत्वात् कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेः न विषया कृत्यमस्तीति न तदर्थं निज्ञानकारानि सुसुदुर्गणविचारणीयानि किं तु कर्माणि वक्तुं
 निविच्चातुर्मास्यादीन्यक्षयफलार्थान्यनुष्येयानीति कर्मजज्ञानोपपत्त्यवस्थानमाशङ्क्य ह कर्माणीति द्वाभ्यां कर्मफलं हि जात्यापुमौ ग-

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये क्रवे स्यातां ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रियाः ३

लक्षणां तच्च देहसंबन्धं विना नोपपद्यत इति कर्माणि देहयोगार्थमेवेत्यर्थः । देहयोगे च संसारी दुर्वार इत्याह देहयोग इति देहसंबन्धे सति
 प्रियाप्रिये सुखदुःखे क्रवे स्यातां भवेतामेव न वै स शरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति श्रुतेः ॥ ततः सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्च यथा
 संप्रसंगे द्वौ वासनारूपौ स्यातां ततो रागद्वेषाख्यात्रिमित्राक्रियाः वाञ्छनः कायवेशः स्युरित्यर्थः ॥ ३ ॥

अज्ञस्य प्रत्यगात्मनस्त्वं ब्रह्मा जानतोऽहंकारपरवश्यस्य ततः क्रियाम्यो विहितप्रतिषिद्धरूपाम्यो धर्मा धर्मौ पुनर्भवेतां पुनस्ततो देहयोगस्ततः
 प्रिया प्रिये इत्येवं संसारो जन्ममरणकर्मकरणतत्फलभोगलक्षणः कुलालचक्रचमूशमत्यर्थमविश्रमं यथा स्यात् तथानित्यप्रवृत्तौऽनादिक
 लभारभ्य प्रवर्तते अयं प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तस्माद्देहि कार्थानां कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके दृष्टत्वादा मुष्णिक कलार्थानामपि कर्मत्वादनि

धर्मा धर्मौ ततोऽज्ञस्य देहयोगस्तथा पुनः एवं नित्यप्रवृत्तौ यं संसारश्चक्रचमूशं ४

त्यफलत्वात्तु मानात्र घटो ह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवा मुत्र पुराणजितो लोकः क्षीयते इति वस्तुवत्तावत्तं कृतेश्चाक्षय्ये ह वै चान्
 मीस्पमाजिनः सुकृतमित्याद्यर्थवादश्च त्वत्वेन न कर्मफलस्य नित्यत्वाशानकार्येति भावः ४ वि

नन्वेवमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति कृतकर्मणां संसारनिमित्तानां फलभोगान्तरं नाशे सति निमित्तभावाच्चै मित्रिकाभाव इति न्याया
दयत्तत्वात् न मोक्षस्येत्याशङ्क्याऽज्ञानमूलत्वात् कर्मणां स्तस्मिन् सति तदनुपरमान्येवमिति आहऽज्ञानमिति यद्वाऽज्ञानस्य कर्मप्रवृत्त्यविरमात्
साराविरमः। कृतकर्मफलभोगसमयेऽपि कर्मप्रवृत्त्यवश्यं भावात् न भोगसंतानां विच्छेदश्चेत्कथं तर्हि कर्मनिवृत्त्या मोक्षासिद्धिरिति वीक्षायामाह
अज्ञानमिति। अयमर्थः नीहारेण ग्राहता जल्यवास्तु यत्तद्व्यशासप्यरति। एकः शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतत्त्वः। पुरुषस्य राजनयेनादि
६ः कुरुते कार्यते च घोरालोककर्मणि सुदारुणानीत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्योऽज्ञानं तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मफलतल्लक्षणासंसारस्य मूलं स्यादिति

अज्ञानं तस्य मूलं स्यादिति तद्वानमिष्यते ब्रह्मविद्यात आरब्धाततो निश्चेयसंभवेत् ५

हेतोस्तस्याज्ञानस्य हानमात्म्यंतिकोऽपि मरुष्यते यत्नेन संयादनीयतया प्रियेयते मूलोन्मूलनमंतरेण प्ररोहाविच्छेदादित्यर्थः। तरति शो
कमात्मविरा। यदा चर्मवदाकाशे वेष्टयिष्यंति मानवाः तदा देवमविज्ञायदुखस्यो भविष्यति। तावेन तु तदज्ञानं ये वा नाशितमात्मनः।
षामादित्यवत्तानं प्रकाशयति तत्परमित्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यो यतो विधैवाज्ञानहानहेतुखगताऽतो ब्रह्मविद्यारब्धाततो ब्रह्मविद्याया निश्चेयसं
केवल्यं भवेत्तदुदयनातीर्यकतयाऽज्ञाननिवृत्तौ केवलात्मस्वरूपा वस्तुन रूपो मोक्षो लब्ध इव भवेदित्यर्थः ५

ननु कर्मणो विविचशक्तिरपि द्वाभ्याम् अतस्त्वेतदित्यादि श्रुतेषु कर्मणो वहि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादि स्थितेषु कर्मभिरेव मोक्ष
 सिद्धेः कृतं वृत्तं विवेति शोकामया कुर्वन्ननेनोक्तमर्थमुपपादयति द्वाभ्यां विधेवेति संसारमूलाज्ञानहानाय विधेव समर्थेन ध्याहारः। एवका
 र्थमाह न कर्मणि तत्र हेतुरयत्तिकूलत इत्यविरोधादित्यर्थः। विधेव प्रकाशरूपत्वादप्रकाशरूपामविद्यां तत्कार्यं च निवर्तयति। यथा रज्ज्वावर
 णाऽविद्यां तमसितत्कल्पितसर्वाकारं च रज्जुतत्त्वज्ञानप्रदीपो निवर्तयतः स्वभावविरोधात् कर्मतु नाज्ञानतमो निवर्तकं तदविरोधित्वाद
 प्रकाशात्मकत्वाद्वा नीहारस्तोमवदित्याद्यनुमानेन नानाऽप्युक्त्यादि श्रुतिभिश्च विरोधाद्विरागदाऽइत्यादावापेक्षिकममृतत्वं पर्यवस्यतिकर्म
 णोवहीति स्मृतिः न कर्मणा न प्रजयेति श्रुतिविरोधेन परित्यक्तो न तद्वत्तात्कर्मभिरज्ञानहानशंकेत्यभिप्रायः। विद्याविना ज्ञानक्षयाभावश्चेद

विधेवाज्ञानहानाय न कर्मप्रतिकूलतः। नाज्ञानस्याप्रहारो हिरागद्वेषद्वयो भवेत् ६
 रागद्वेषद्वयाभावे कर्मदोषो भवेत्तु तस्मात्त्रिः श्रेयसार्थाय विधेवात्र विधीयते ७

ज्ञानक्षयार्थमेव विद्याविषयतां तत्कार्यं स्यतु परमार्थत्वादि ध्यानाशानुपयत्तेस्तत्राशेहेतुं तत्रमत्रैव तीयमित्यत आह। नाज्ञानस्ये
 ति। अज्ञानस्याप्रहारादि कृत्यो न भवेदविवेकपूर्वकत्वरगादव न्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादज्ञानमयारागादयो न परमार्था इत्यज्ञान
 निवृत्त्येव निवर्तने रतिन तत्र हेतुं तत्राचेषणोत्तर्यः ६ रागाद्यनिवृत्तौ काहानिरिति तत्राह रागद्वेषोत्तदोषाः रागद्वेषमोहाः सतु भवेत्
 हेतुकं कर्म भवेत्तु नः स्यादेवेति पुनः संसारोद्वार इत्यर्थः। उपपादितमर्थमुपसंहरति तस्मादिति। अत्रेति वेदांशोक्तिः विधीयते प्रकाश
 त इत्यर्थः ७

राम

तदेवमज्ञानमूलत्वात्संसारस्य ज्ञानमेव तत्रिवर्तकं मोक्षहेतुर्न कर्म तत्र तत्र यदि कर्मणां स्वातंत्र्येण मोक्षहेतुत्वन संभवेत्तर्हि ज्ञानेन समुच्चये
 सति तद्देतुता स्यादिति समुच्चयवादिमतमुत्तरयति ननु कर्मेति न हि कश्चिद्विद्यामपि ज्ञातुं नित्यं कर्म कृतं कार्यतेष्ट्यशः कर्मसर्वः प्रकृति
 जैर्गुणो रिति स्मृत्फक्त्रन्यायेनावशेनापि जीवता पुरुषेण कर्मकर्तव्यमेव विद्या यथा तथा नित्यं कर्मवशं कर्तव्यं यावज्जीवमिति विहितविहि
 तत्वादिन्यर्थः उपयोगाभावात्समुच्चयान्नित्यं कर्मन कर्तव्यमित्यत आह विद्याया रतिविद्याया मोक्षप्रतिकारणभूताया सहकारित्वमिति कर्तव्य
 भावे हि यस्मात्तत्कर्म प्रजे प्राप्नुयादतस्तत्कार्यं समुच्चयतोत्यर्थः विद्यायामतमश्रुत इति तृतीयया ज्ञानस्य मोक्षकरणत्वावगमात्करणस्य चे
 तिकर्तव्यता सापेक्षत्वादप्यस्य चेति कर्तव्यस्य ज्ञाभावात्कर्मभिरेव प्रयाजादिभिर्दर्शदीवफलोपकार्यगैर्ज्ञानं समुच्चीयत इति भावः ८ क

ननु कर्म तथा नित्यं कर्तव्यं जीवने सति विद्यायाः सहकारित्वं मोक्षप्रतिहितद्वजेत ८
 यथा विद्या तथा कर्म चोदितत्वा विशेषतः प्रत्यवायस्य ते श्वैव कार्यं कर्म समुच्चयि ९

मणावध्यते जंतुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतः पारदर्शिन इत्यादि स्मृतेः समुच्चयि कर्म न कर्तव्यमेवेति चेत्तत्राह यथा वि
 द्येति ॥ यथा विद्या समुच्चयि कार्यं तथा कर्मपि कर्तव्यं कुतः विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहो भयं स हेति समुच्चयविधिना विशेषेण चोदितत्वा
 दित्यर्थः किंच श्रुत्वा विहितं कर्म न दितं च समाचरेत् प्रहं जंष्टुं दियार्थं पुनरप्यतनमच्छतीत्यनुष्ठाने प्रत्यवायस्य तेषु कर्मकार्यमि
 त्यर्थः तथा चोदाहृतं प्रति स्मृतिविरोधेन तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यत इति इयमप्यस्मृतिर्ज्ञानप्रशंसार्थं बाधविषयीति भावः ९

६

अत्र सिद्धोती विद्यायाः सहकार्ये दित्वमुक्तमाक्षिपति न द्विति ब्रह्मविद्यासहकारि निरये द्वाध्रुवफलत्वाद्ब्रह्मादिज्ञानवदित्यर्थः। पूर्ववादी
 यमिचारेण परिहरति नेति। अवश्यं भावि फलोप्यग्रिष्टोमो यथेष्टादी यशस्वादि तद्गनदेवताज्ञानसहकारिकर्मये दत्ते तथा विद्यापीत्यर्थः १०
 पूर्वपक्षमुपसंहरति इत्येवं केचिदिच्छेतीति सिद्धांते वक्तुमुपक्रमते नेत्यादिना विद्यासहकार्येन कर्मये दत्ते तत्प्रतिकूलत्वात् तद्विरोधित्वादि
 नियावत्। न हि स्वप्रतिकूलः स्वसहयो भवति। मा भूतिमिरं ते जसः सहायभूतमित्यर्थः। कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वे च कर्मसाधयति विद्याया इत्य
 र्थेना हि शब्दः प्रसिद्धवद्योतकः। साभिमानत इति ब्राह्मणाय भिमानसहितपुरुषनिर्वर्त्यत्वात् कर्मणो विद्यायाश्च कुरु स्यात्माकारतया जात्या

ननु ध्रुवफला विद्यानान्य किंचिदपेक्षते। नाग्रिष्टोमो यथेष्टान्यतरध्रुवकार्येऽप्यपेक्षते तथा ध्रुवफला विद्याक
 र्मनित्यमपेक्षते १० इत्येवं केचिदिच्छेति न कर्मप्रतिकूलतः। विद्यायाः प्रतिकूलं हि कर्म स्यात्साभिमानतः ११
 निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्तिता अहं कर्ता ममेदं स्यादिति कर्मप्रवर्तते १२

यभिमानहीननिष्ठत्वात्प्रसिद्धे विद्याकर्मणो विरोध इत्यर्थः ११ हि शब्दघोतितां प्रसिद्धिमुपपादयति निर्विकारेति नाहं कर्ता
 भोक्ता किं तु फलसु ब्रह्मैवास्मीत्येवमात्माकारतः करणवृत्तिविद्येतीह वेदानेषु विद्वद्भिः प्रकर्षणोक्तेः। कर्मत्वहं ब्राह्मणोऽस्य कर्म
 णाः कर्ता ममेदं कर्मसाध्यफलं भविष्यतीत्यभिमानपूर्वकं प्रवर्तते इति प्रत्यक्षमतोऽस्यो विरोध इत्यर्थः १२

राम
६

ज्ञानकर्मणोरंतर्मुखत्ववहिसुखत्वाम्पाप्रवृत्तितो विरोधमुक्त्वा न्यतितो विरोधमाह वस्त्वधीनेति प्रमाणवस्त्वधीना विद्या यथा प्रमाणे यथा वस्तु च
 जायते न तत्र पुरुषस्वातंत्र्यं संभवतीत्यर्थः विधिर्विधेयं कर्म कर्त्रधीनं पुरुषेण कर्तुं न कर्तुं मन्यथा वा कर्तुं शक्यं मतः पुरुषस्वातंत्र्याऽस्वातंत्र्यविरु
 द्धहेतुजन्यत्वाच्च कर्मज्ञानयोः समुच्चय इत्यर्थः किंच विद्यायां सत्यां कर्मणो निराश्रयतया स्वरूपात्माभावाच्च ज्ञानसहकारितेति विधांतरेण विरोधमाह का
 रकाशीति ॥ उखरदेशे ज्ञाता मुदकवुद्धिं यथोखरस्वभावावत्त्वे विनीविद्योपमद्राति तस्यात्मन्यविद्याध्यस्तकारकबुद्धिमात्मस्वभावावत्त्वे विनीवि

वस्त्वधीना भवेद्विद्या कर्त्रधीनो भवेद्विधिः कारकाण्युपमद्राति विद्या बुद्धिर्मिवोखरे ॥ इति तत्सत्यमादाय क
 र्मकर्तृव्यवस्थिति १३ विरुद्धत्वादतः शक्यं कर्मकर्तृनविद्यया सहैव विदुषानस्मात्कर्महेयं सुमुच्यता १४

घोषमद्रात्येवेत्यर्थः इति तत्सत्यमित्यर्द्धश्लोकः पूर्वैरौवान्वेति उपमद्राति इति यतो तस्मात्कारकज्ञातं सत्यमादाय कर्मकर्तृज्ञानी कथं व्यव
 स्थिति कथं शब्दाध्याहारेण यं योजनीयः विरुद्धत्वकृतं समुच्चया संभवं फलितमाह विरुद्धत्वादिति अतो विरुद्धत्वादिति सामाना
 धिकरणे विद्यया सह कर्मकर्तृविदुषानशक्यमेवेत्यन्वयः ॥ समुच्चयनिराकरणफलमाह तस्मादिति १४

७

ननु ज्ञात्वा कर्मसमाचरेदित्यादिवचनात्स्वर्गकामादिविधन्यानुपपत्तेश्च देहादिव्यतिरिक्तात्मज्ञानवतः कर्माधिकारात्ज्ञानकर्मणो विरोधे च
 तदधीनादधिकार्यभावेन कर्मकांडस्याप्रामाण्ये प्राप्तिरित्याशङ्क्य कर्मस्वरूपभेदोऽप्यविशेषप्रयुक्तिक्रमाद्विकारादिविशेषज्ञानस्य देहादिव्यति
 रेकात्मज्ञानस्य च कर्मविशेषाधिकारिण्येदित्येवमपि न परमात्मतत्त्वज्ञाने तत्राप्येव ननु यो ग्राह्योऽधिकारविरोधाच्चैत्यमिदं स्यात्तदे
 हाद्येति यद्वाप्येव निषेधं तानेककर्मकारकभेदोपमर्दं कस्यात्र ज्ञानकांडेन कर्मकांडस्य निर्विषयीकरणाद्वाधितविषयकर्मकांडमप्रमा
 णं स्यात्तत्रानिष्टस्वाध्यायाध्ययनविधिविरोधादित्याशङ्क्य किमात्मतत्त्वज्ञानाग्राह्यत्वात्तदप्रामाण्यपत्तिरिति विकल्पाद्यं निराकरोति देहाद्ये
 रिति देहिनात्मानो देहाद्येर्देहं द्रियमनोबुद्धिप्राणतद्वैविध्यविशेषेणाविवेकेन ग्रहणं तद्विशिष्टमयेवात्माभिमानरूपनिजं स्वाभाविकं न

देहाद्ये रविशेषेणादेहिना ग्रहणं निजं प्राणिनां तद्विद्योत्पत्तावत्कर्मविधिर्भवति १५

योषिदादावग्रादिभावबुद्धिवद्विषयधीनं यदेवं विधे प्राणिनामात्मज्ञानं तद्विद्योत्पत्तमनाद्यज्ञानजम्रांति संस्कारोत्पत्तं सर्वसाधारणत्वाद्वा
 वदेवं वास्तवो हं गृहस्तो हं सकलं द्रियवानहं सकामो बलवानित्यादिज्ञानमनुवर्तते तावत्कर्मविधिः कर्मकांडे प्रमाणं भवेदित्यर्थः। प्रमि
 तिजनकं हि प्रमाणं भवति अधिकारिणां प्रमितिजनको वेदो नानधिकारिणा इति स्थिते कर्मप्रवृत्तिपर्यंतं प्रमितिजनकस्य विधिकान्
 दस्योक्त्याधिकारित्वाभावाच्च ज्ञात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामाण्यप्रतिरिति नाध्ययनविधिविरोध इति भावः १५

मि

राम

७

द्वितीयं कल्पमिष्टा यस्या प्रत्यावृत्तेनेतीति नेतिनेतीति विस्तार्यथा श्रुत्या देहादीन्मिष्याहृष्ट्यात्मात्मीयभावेन गृहीतान् शेषान् यो ह्यप्रतिषिध्य
तिषेधावधिभूत आत्मावरोधितस्य स्य सत्यमित्यादौ किमर्थमित्यत आह विशेषात्मबोधार्थमिति अविशेषश्चासावात्मा चेन्नित्यतः स्यबोधो
निर्विशेषचित्सदानंदस्वभावाविर्भावस्तदर्थमित्यर्थः ॥ यत गर्थे प्रयोहितेषु तदवधित्वेन प्रत्यगर्थ एवावशिष्यत इति प्रत्यक्तत्त्वबोधार्थमि

नेतिनेतीति देहादीन् यो ह्यात्मावरोधितः ॥ अवि
शेषात्मबोधार्थं तेनाविद्या निवर्तिता ॥ १६

तुक्तं भवति बोधे सति किं स्यात्तदा हतेनेति यत्रिवंधनो देहादावात्मा मिमानः कर्मधिकारहेतुः साविद्या तेन बोधेन निवर्तिता वाधितेत्य
र्थः अतो निमित्ताभावाच्चैमित्तिकाभाव इति न्यायेनात्मतत्त्वज्ञानवतो न कर्मविधिप्रतिषेधिरिति प्रतिफलवद्विज्ञानजनकत्वाभावात् कर्मका
उत्पत्तदानीमप्राप्तात्पमिष्टमेव निवृत्ततीव्रकोधं प्रत्यभिचारविधिशस्त्रवदिति सर्वमनवद्यं १६

८

ननु निर्विशेषात्मबोधेन सकृन्निवृत्ताप्यविद्यासु न ह विषयिततः कर्मधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधिः स्यात्तु कृतितत्वावगमात्तदज्ञाननिवृत्ता
 वविषु नस्तत्र समयोतरे रजतप्रमोदयोपलंभादित्याशंक्याह निवृत्ते नि प्रमाणातो निवृत्ता प्रमाणाग्निना दग्धा साऽविद्याभूयः पुनः कथं प्र
 सूयेत जायेत न हि मृता दग्धा च भार्या पुनः प्रसवा यो भवति तद्वदित्यर्थः अविद्यांतरं जायेतेति चेन्न तत्र वक्तव्यं किं निर्विमित्तं जायेत निमित्तं हान
 घोऽकारणकयोत्पत्तावतिप्रसंगं द्वितीये किमात्मानि मित्रमनात्मावाजाघर इत्याहो सत्येवेति अविशेषे केवले इत्यनयो व्याख्यानव्याख्येयभा
 वः यद्वा विशेष इत्युक्ते मूर्त्यादिकतिपयविशेषाभावे विविशेषांतरशंका स्यादतः के केवल इति तावत्सुक्ते एका कि नोप्यात्मनः प्रयत्नादिगुणयो

निवृत्ता सा कथं भूयः प्रसूयेत प्रमाणातः अस
 त्येवा विशेषे पि प्रत्यगात्मनि केवले १७ तत्पदन

नित्यविशेषशंका स्यात्तत्र निवृत्तयेऽविशेष इत्युक्तं तथा चाविशेषे केवले प्रत्यगात्मनि सर्वोतरे परमार्थवस्तुनिसाऽविद्याऽसती एव
 न सर्वा लभते असहायस्यात्मनः कूटस्थस्य कर्तृत्वात्तु यपत्रैः अविद्यांतरसहायाभ्युपगमेवा न्याय्यो न च स्थावा प्रसूयेतेत्यर्थः
 अपिशब्देन पक्षांतरं निरस्यते अनात्मन्यप्यसत्येव सा अविद्याकार्थस्यानात्मनोऽविद्याहेतुत्वात्तु यपत्रैरित्यर्थः शुक्तिका दोषरजता
 दिविद्येयोपादानाशस्येवाविद्याशक्तिभेदस्य ज्ञानेन निवृत्त्यभ्युपगमात्प्राज्ञानस्य तादृगनंतशक्तिमतो विद्यमानत्वात्तद्वशात्पुनः

५
 ६
 ७
 ८
 ९
 १०
 ११
 १२
 १३
 १४
 १५
 १६
 १७
 १८
 १९
 २०
 २१
 २२
 २३
 २४
 २५
 २६
 २७
 २८
 २९
 ३०
 ३१
 ३२
 ३३
 ३४
 ३५
 ३६
 ३७
 ३८
 ३९
 ४०
 ४१
 ४२
 ४३
 ४४
 ४५
 ४६
 ४७
 ४८
 ४९
 ५०
 ५१
 ५२
 ५३
 ५४
 ५५
 ५६
 ५७
 ५८
 ५९
 ६०
 ६१
 ६२
 ६३
 ६४
 ६५
 ६६
 ६७
 ६८
 ६९
 ७०
 ७१
 ७२
 ७३
 ७४
 ७५
 ७६
 ७७
 ७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

अविद्यायाः पुनरुद्भवसाधनफलमाह नचेदिति पादत्रयेण । सदेव ब्रह्मेवाहमस्मीति विज्ञाने विशिष्टज्ञाने अपरोक्षानुभवे सति भूयःपश्चाच्च चेदविद्या प्रसू-
येत कर्त्ता भोक्तेति धीः । कर्मधिकारनिमित्तभूता कर्मस्य तस्मादेवेत्यर्थः । चकारः कर्त्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थः । कर्त्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वे विद्या-
निवर्त्यत्वायोगादनिर्मोक्षप्रसंग इति भावः । ज्ञानकर्मसमुच्चयनिराकराणामुपसंहरतितस्मादिति यस्माद्विद्यायास्तुत्यायां कर्मसंभवः सिद्धस्तस्मादस-

नचेद्भूयः प्रसूयेत कर्त्ता भोक्तेति धीः कथं सदस्मीति च विज्ञाने
तस्माद्विद्याः सहायिका १८ अतरेच यदि तु क्तो न्यासः

हायाकेवलैव विद्याकेवलहेतुरित्यर्थः १८ विद्यायाः सहकारिनिरपेक्षत्वेनैव मोक्षहेतुत्वमिति युक्तोक्तैरेषो तर्हि गमुषो हृत्यति ।
अतरेच यदि तैत्तिरीयोपनिषत्सु सत्यं परं परं सत्यमित्युक्तं सत्यं तय आदिमानसो तानि कर्माणि श्रेयःसाधनत्वेन निर्दिश्यतानि वापता-
न्यवराणि तपोसीतिते वा फल्युक्तत्वेन निर्दिष्टानि धाय न्यास इति ब्रह्मे तु क्तो न्यास एवातरेच यदि तितत्त्वज्ञानोत्तरं भूतः संन्यासः स्तुयते तस्माच्च
दितस्यानुपादेयत्वात्तु तस्य चोपादेयत्वात्कर्म

साधे ह्येवमोक्तस्य संन्यासविधानानुपपद्यते स संन्यासमात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं गम्यत इत्यर्थः अतएव हीतिज्ञानस्य स्वकले कर्मनिरपेक्षत्वादेवेत्यर्थः
॥ लिङ्गोत्तरमाह एतावदिति वाजिनाममृतत्वं श्रुतमिति वाजसनेयिनामुपनिषत्सु आत्मनिर्लेपेदृष्टेः श्रुतेः मते विज्ञाते इदं सर्वं विदितमित्युपक्रम्या
हृयमात्मतत्त्वं बुद्ध्यादिदृष्टोत्प्रेषणं नोपपाद्योक्तानुशासनासिद्धेः त्रयेणावदरेखत्वमृतत्वमिति ज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनतावधारणं श्रुतं त
स्य कर्मनिरपेक्षत्वात् लिङ्गमन्यथेतावदरेत्यवधारणार्थवचनाद्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ अमृतत्वस्य तु नाशक्तिविन्नेनेति च तत्रोक्तो विज्ञसाध्यस्य कर्मणो
मृतत्वसाधनत्वाभावे लिङ्गमनुसंधेयं ॥ न च विद्यो वा विद्यो वेति समुच्चयविधानविरोधः ॥ तस्य देवतोपासनज्ञानकर्मसमुच्चयविषयत्वादेव न्या

श्रुत्या तएव हि ॥ कर्ममोमानसो ते मय एतावदिति वाजि
ना ॥ अमृतत्वं श्रुतं तस्मात्प्राप्त्यै कर्मसमुद्भूभिः १८

हिरण्यमयेन पात्रेणाग्नेन यस्तु यथेति च मार्गयाचनाद्यनुपपत्तेरिति सर्वमनवद्यं न कर्मणा न प्रज्ञया धनेन न त्यागेनैके अमृतत्वमानसुः
॥ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमं ॥ त्यजते वहित तत्ते पत्यक्तुः प्रत्यक् परंपदमित्यादिशास्त्राद्यस्मात्प्राप्तो पलक्षितमात्मज्ञानमेव मुक्ति
साधनं तस्मादिति प्रकृतार्थमुपसंहरति तस्मात्प्राप्त्यै कर्मसमुद्भूभिः साधनचतुष्टयसंपन्नैरात्मतत्त्वज्ञातृभि रित्यर्थः विविदिषोरपि
नास्तिक्यमवसरः कुतो विहृषदत्यभिप्रायः अत्रार्थश्लोकोधिकः प्रागुक्ताधिकारो न संख्येयः १९

तदेवंमुमुक्षुणा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकं ज्ञाननिघेन प्रवितव्यमिति न्यायेनैव यथा घेदानीयरोक्ते दृष्टान्तमनूय दूषयति अग्रिष्टोमवदिति अर्द्धश्लो
केन दूषणमुच्यते इति प्रतिज्ञाय श्लोकेन दूषणमाह नैकेति कर्मणो ग्रीष्टोमादेरनेककारकसाध्यत्वात् त्रियतद्वयमंत्रतंत्रप्रयोगसाध्यत्वा
दिति यावत् ॥ तथा फलान्यत्वात् फलभेदवत्त्वाद्यदेव विधया करोति अद्भुतोपनिषदात्तदेव वीर्यवन्नरं भवतीति श्रुतेर्विद्याया वीर्यवन्नरफल

अग्रिष्टोमवदितुक्तं तत्रेदमभिधीयते १० नैककारकसाध्यत्वा
न्यत्वाच्च कर्मणां विद्यातद्विपरीतातो दृष्टान्तो विषमो भवेत् ११

विशेषसंभवाच्च पुक्तासहकार्ययेत्यर्थः १० नैवं विद्याया इत्याह विद्येति तद्विपरीता कर्मस्वभावविपरीतस्वभावेति यावत्
यथा वस्तुधीनप्रमाणनिबंधनायानिरतिशयमोदौ कफलाया विद्याया न सहकार्ययेतापुक्तेत्यर्थः यत एवं स्वभावभेदः कर्मविद्य
योरतो ग्रीष्टोमदृष्टान्तो विषमो दा र्शितिकानुचरुको भवेदित्यर्थः ११

वैद्यमेवोपपादयति कृष्णादिवदिति अग्निष्टोमः सातिशयः साध्यफलार्थत्वादप्यकर्मोपहंहरामन्त्रैः कर्मभिः सहकारिभिर्विहितेऽपि याघे
गसंश्रितोपासनादिरूपैरुपचयमपेक्षेतेनियोजनात्तदृष्टांतः कृष्णादिवदिति कृषिवातिग्यादौ फलोपचयार्थं साधनविशेषोपचयः प्रसिद्ध
इत्यर्थः विद्यात्वनिरतिशयफलत्वादप्यसहकारिभूतं किं वस्त्वपेक्षतेन किमपीत्यर्थः ११ यदुक्तमनुर्विहितं कर्मति प्रत्यवायस्यते

कृष्णादिवत्फलार्थत्वादप्यकर्मोपहंहरां अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विधान्यक्वि
मपेक्षते १२ प्रत्यवायस्ततस्तेवयस्याहंकारदृश्यते अहंकारफलार्थत्वे वि
द्येतेनात्मवेदिनः १३

अतितत्राह प्रत्यवायस्त्विति अस्मकर्मतोहंकर्ता एतत्कृत्वेदं फलं मोक्ष इति यस्याहंकारदृश्यते दृष्टो भवति स्वाभाविको व
र्तत इति यावत्तस्याधिकृतस्य विहिता करणो प्रत्यवायो भवेदित्यर्थः आत्मवेदिनः आत्मतत्त्वज्ञाननिष्ठस्य तु अहंकारफलार्थत्वे
न विद्येते विषयाभावादतो निमित्ताभावाच्च प्रत्यवायस्तस्येत्यर्थः १३

विद्येवाज्ञानहान्यनकर्मप्रतिकूलतदत्फयक्रमेयताग्रंथेनकर्मणः स्वातंत्र्येणवाज्ञानसहकारितयावासर्वथानसाक्षान्मोक्षहेतुत्वमस्तीत्युप
पाद्यब्रह्मविद्यामयेदानीवक्तुंवेदः प्रचक्रमदतिपरमप्रकृतमुपसंहरतितस्मादिति ॥ विद्यायाः कर्मनिरयेदित्वंतच्छब्दार्थः ॥ अज्ञानहान्याना
घज्ञाननिराससिद्धयेवेदितब्रह्मविद्याविधातुं संपादयितुमियं परोयनिषहेदातभाग्यारध्वेति योजना ॥ अज्ञानहान्यविशेषणं संसारविनिवृ
त्तयइतिसंसारविनिवृत्तिः सम्पद्भिर्विनिवृत्तिर्यस्मादिति विग्रहः अल्कीवत्वमावर्ष्येचोपनिषत्तुल्यत्वं तद्व्याख्यावेदातग्रंथेषु प्रपुक्तः २४ तद्वि
कोप्यमुख्योर्थ इति वीक्षायां ब्रह्मविद्यापोशदसामर्थ्यदर्शयचुपनिषत्तुल्यत्वादनेनापि स्वतंत्रैः विद्यामोक्षहेतुरितिसूचयति सदेरिति

तस्मादज्ञानहान्यायसंसारविनिवृत्तये ब्रह्मविद्याविधानायपारध्वोपनिषत्तियं २४ सदेरुपनिष
र्वस्यैकपिचोपनिषद्भवेत् मंदीकरणाभावाच्चुगर्भादेः शातनात्रथा २५ इति चैतन्यप्रकरणं

रूविशरगगत्यवसादनेष्वितिधातोहपनीत्युपसर्गद्वयपूर्वकस्यैकप्रत्ययान्तस्योपनिषदितिरूपं अस्त्यत्रधात्वर्थत्रयंतथाहियेमंदब्रह्मवि
दस्तेषां गर्भजन्मजरादिकमुपनिषादपनिशिथिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोर्थः ॥ जिज्ञासोऽप्यसमीपेनिष्पृयेनब्रह्मगमयतीतिद्वितीयः
॥ तत्त्वविदांतुगर्भादिनाशयत्येवेतितृतीयः ॥ एवंसम्पन्नात्वर्थयोगात् विद्येवोपनिषत्तुल्यत्वात्तदर्थं द्वयोप्युपनिषदुच्यतेत्तंग
लेजीवनमिति वदित्यर्थः २५ इत्युपोद्घातप्रकरणंप्रथमं विवृतं चैतन्यप्रकरणमिति टीकांतरे

तदेवंमुमुक्षोर्मादासाधनब्रह्मात्मविद्याप्रतियोग्येवेदोन्तारंभउपपद्यतेइतिस्त्रितेषुनशक्यते ननुविद्योदयायवेदोन्तारंभस्तदोपपद्यतेयद्वि
 घोदयः संभावेतसदृहात्मनिसंसारित्वग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधाद्वा क्यशतेनापिनोत्पादयितुंशक्यते असंज्ञातविरोधितयाप्रत्यक्षादेर्वल्लवत्वात्
 दुयजीविनश्चागमस्यदुर्वल्लवत्वात्कथंविदुष्यत्रापिविद्यायदिप्रमाणसिद्धंसांख्येनतर्हिप्रत्यगात्मनोयिवृह्मरूपत्वंकथंप्रत्यक्षानुभवोनवाधे
 तितिअतउत्तरवदति प्रतिषेद्धमित्यादिना चेतिनेतीतिविश्वासकलहश्चप्रतिषेधेशेषितसुर्वीरितेयदात्मतत्त्वंतत्प्रतिषेधावधित्वेनप्रति

प्रतिषेद्धमशक्यत्वाच्चेतिनेतीतिशेषितं ३
 दंनाहमिदंनाहमित्यद्वाप्रतियद्यते १

षेद्धःस्वरूपत्वेनप्रतिषेधसाक्षितयाअवस्थितंयतोतःप्रतिषेद्धमशक्यत्वादंद्वासाक्षात्प्रतियद्यतेनिःसंदिग्धसुपलभ्यतइतियोजना उ
 पलंभप्रकारमभिनयतिइदमितिइदंदेहरूपंनाहमात्मारइदमिदंयज्ञातेमनोवृद्धिप्राणातदुपादानाचेतनपर्येतेनाहकिंतेषांप्रकाशकमव
 भिचारिस्वयंप्रकाशकूरुस्त्वमन्तरंयस्मिन्सर्वज्ञगदाश्रयोव्याहृताकाशश्रीतश्चोतश्चतदेवाहपरममन्तरमितिप्रतियद्यतेइत्यर्थः
 अनेनविद्यानेदेतीत्येषाशेकानिराकृता प्रतिषेद्धमशक्यत्वादित्यनेनतुयथाव्याख्यातेनवाधायोग्यत्वंदर्शितमितिविवेक्तव्यं १

नन्वहं ब्रह्मेति ज्ञानमुक्तं विषयो तत्र मपि न प्रतिष्ठां लभते देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशंक्यतस्य प्रमाणमूलत्वाभावाद्वाधितं
 वृत्तिमात्रस्वभावत्वाच्च विद्या प्रतिपन्नत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्योक्तं ज्ञानस्य प्रावृत्यमुपपादयति ॥ इदं धीरिति ॥ देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिरहं धी
 रित्युच्यते सा अहं कर्तुरिदं मंशात्पूर्वपूर्वकारवासनावासितोक्तं करणरूपादिदमात्मनः सकाशादुल्लिखिताध्यासात्मिकेत्यर्थः ॥ स्वरूपतोऽप्येव
 वृत्यमुक्त्वा विषयभेदादपि तदाह वाचारंभरागोचरेति ॥ निरूप्यमाणोऽस्वतः सत्ताहीनमपि यदयतोऽव्यवहारगोचरतयागम्यते तद्वाचारंभरागम

इदं धीरिदमात्मोत्थावाचारंभरागोचरा ॥ निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सानुपुनर्मानतां वृजेत ॥ १ ॥

नन्तजडानात्मकरूपे तदेव गोचरो विषयो यस्याः सा तथा यतएव मनोनेति नेतीति शास्त्रेण निषिद्धावाधित आत्मा स्वरूपमुद्भवः
 कारणोचयस्याः सा निषिद्धात्मोद्भवा तस्याभावो निषिद्धात्मोद्भवत्वे तस्मादिति विग्रहः ॥ सा पुनरिदं धीरात्मया ध्यात्म्यज्ञानानंते
 रमानता प्रमाणत्वेन वृजेत लभेत् अवस्तुत्वात् अवस्तुत्वेन तदादवस्तुविषयत्वात् स्वप्रावस्तु विशेषज्ञानवदित्यर्थः ॥ अतो वाको च
 मेव ज्ञानं प्रवर्त्तनेतरदिति भावः ॥ १ ॥

इदानीं यौर्वापये पूर्वदोर्वत्प्रकृतिवदिति न्यायेन प्रथमोत्पत्त्या अपि कर्त्ता भोक्तेत्यादि धियुत्तरेण ब्रह्मात्मज्ञानेन वाध्यत्वमुपपादयति पूर्व
बुद्धिमिति ॥ न हि पुत्रज्ञानजन्यो रजतबुद्धिमवाधित्वापुत्रिधीरुत्तरोत्पद्यते एवं कर्त्ता हि बुद्धिमवाधित्वानात्मतत्त्वज्ञानमुत्तरसुत्पद्यते अतः प्र
सक्तप्रतिषेधात्मकत्वाद्वाधस्य पूर्वसमपठत्तरप्रसक्तभावात्तत्पूर्वलोत्तरस्य वाधः किंतु परेण पूर्वस्य प्रसक्तस्य वाध इत्यनवघं ॥ पदार्थबोधे
रादस्यमानोत्तरसापेक्षत्वेपि ॥ न वा क्यार्थबोधे तदये ज्ञापदार्थबोधेपि व्यवहारमात्रस्यैवापेक्षणात् पूर्वबुद्धेर्व्यवहारगतत्वांशस्योत्तरेण तत्त्वज्ञा
नेन वाधनाशुनोपजीव्यविरोधश्चेति दृष्टव्यं ॥ किंचोपनिषदात्मज्ञानमेव तत्त्वावेदकमसंज्ञावाधार्थत्वादित्योहो हिरिति ॥ ब्रह्मात्मक

पूर्वबुद्धिमवाधित्वानोत्तराजायते मतिः दृशि
रेकः स्वयंसिद्धः फलत्वात्सनवाध्यते ३

रातकरावृत्तिप्रतिफलितपरोक्षस्फूर्तिर्हिरित्युच्यते ॥ सचैकः पराभावेनोपलक्षितोऽद्वितीयइति यावत्स्वयंसिद्धः परनिरपेक्षः
सत्तास्फूर्तिकः सनवाध्यते ३ नैर्विशेषणैर्वाधयोग्यत्वावगमात्फलत्वाच्च न हि फलं वाध्यते ॥ तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्वव्यवहा
रहेतुप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः नित्यसिद्धस्याप्यस्य फलत्वविषयाकारणव्यक्तत्वापेक्षयोपचर्यत इति भावः ॥ ३ ॥

एवं बुद्ध्यात्मज्ञानस्य वाक्यादनुत्पत्तिशंकासु तत्राप्येव प्रावृत्त्योपपत्तयेन पूर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्वाध्यार्थत्वशंको बोध्यो दानीं कथमिदं सु
 त्तप्रत्यक्षामिति वीक्षायापदार्थपरिशोधनेनेति श्रौतदृष्टान्तेनोपपादयति इदं वनमिति इदं शरीरमेव वनमिव वनं गच्छेत् शोकमोहादिभि
 र्मोघतस्करादिस्त्राणीयेद्विषयमात्रं न मतिरुक्तं यद्वा त्रमाचार्यादिवगम्यान्वयस्यति रेका लोचनयापदार्थशोधनेन देहादिकमनात्मनत्वा
 त्पत्त्या स्वमात्मानं सर्वानुसृतमनोद्यं प्रयच्छते हं ब्रह्मास्मीत्येव निषेधं पुरुषमवगच्छतीत्यर्थः । यथा गंधारको गंधारदेशवासी पुरुषो वद्वच
 रेव तस्करैरासीयमहावने निक्षिप्तः सर्वधर्मोत्तरीयं तत्राक्रोशं कुर्वन्नेन चित्कारुणिकेनोपलब्धः स्तेनमोचितबंधो दर्शितस्वदेशमार्गं ग्रामादु

इदं वनमतिरुक्तं यद्वा शोकमोहादिद्विषयं वनाहं गंधारको यद्वत्त्वा
 त्मानं प्रतिपद्यते ४ इति प्रतिषेधप्रकरणं १

मं पृच्छन्मं रितो मे घावी वनात्स्वदेशं प्रतिपद्यते तथायमपि संसारी अविधारणादितस्करैर्मिथ्याज्ञानपटेन विवेकदृष्टिमाह्लाघ्यस्वदेशं देहा
 राप्यप्रवेशितो बंधमोत्तरीयं कदाचित्केन चित्कारुणिकेनाचार्येण ब्रह्मविदात्प्राज्ञितमिथ्यादृष्टिपटः प्रतिबोधितस्वदेशब्रह्ममार्गं च यद्य
 तिरेकाभ्यां स्वयं गृहमानः स्वमात्मानमधिगच्छतीत्यर्थः । ४ आत्मज्ञानोत्पत्तिविधिप्रकरणं द्वितीयं विवृतं प्रतिषेधप्रकरणमित्यत्र १

23

2

॥

93

रतश्चाभेदेवेदतात्पर्यमिहात्मन इति अस्मूलत्वादयोधर्माः प्रत्यगात्मनो न्यस्य पित्रस्येश्वरस्य चैव नारदासु तदास्येश्वरस्यानात्मभूतत्वा
 दज्ञेयत्वे सति सुमुक्षोरस्मूलत्वादिति प्रोक्तं नैर्द्वैतैः किं स्यात्तु किं न पिस्मूलो हं कश्चिहमित्यादि स्वगतभ्रातृनिवृत्तेरित्यर्थः यदा त्वस्मूलत्वादिधर्मकरी
 श्वरोहमस्मीति ज्ञायते तस्याप्यात्मत्वे सति प्रतीवो न्यधी दुतिः ॥ स्वात्मन्येव गृहीतायाः कश्चिस्मूलत्वादिविधियो मोहमूलाया बाधसिद्धिः फलस्यादित्यर्थः
 ॥ १॥ कस्मिन्नाकाशश्रोतश्च प्रोक्तश्चेति कार्यकारणत्वकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमदेतस्य वा अक्षरस्य प्रशंसने गतिरिति जगदीश्व
 रतया मध्ये परामर्श इह एव द्रष्टव्यमिति ज्ञातस्वभावकश्च न पूर्वकमेते चेत्तस्मिन्नुत्तु अक्षरे गार्वाकाशश्रोतश्च प्रोक्तश्चेत्तु पसं हारादीश्वरपरतावुक्त
 वाक्यस्याशेषस्यावधारिता ॥ तत्र नान्यदतोस्ति इष्टं प्रोक्तं मंत्रे विज्ञात्रिति वद्वृत्त्या कपलहितस्य प्रत्यगात्मने द्वारवृत्त्या भेदश्चावधारित इति च

आत्मनो न्यस्य चेद्धर्मा अस्मूलत्वादयो मताः ॥ अस्ते यत्वेऽस्य किं तैः स्यादात्मत्वेन न्यधी दुतिः ॥ २॥
 निष्पाध्या स निषेधार्थं ततोऽस्मूलत्वादि गृह्यतां ॥ परत्र चेन्निषेधार्थं नून्यता वर्तनं न हितं ॥ ३॥

रात्मनोरभेद एव शास्त्रार्थो यतस्तस्मात्प्रत्यगात्मन्यध्यस्तस्मूलत्वादि प्रतिषेधपरमिदं वाक्यमास्ते यमित्यभिप्रेत्याह निषेधेति ॥ ततस्तस्मात्तस्मि
 न्निष्पाध्या सस्याप्तानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थं अस्मूलत्वादि प्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यतां ॥ विपक्षे दोषमाह परत्रेति अस्मूलत्वादि वाक्यपरत्र प्र
 त्यगात्मनो न्यस्य स्मूलत्वादि निषेधार्थं चेत्स्यात्तदा हि निश्चितं नून्यता वर्तनमेव तत्तस्यादात्मनो न्यस्य जडत्वात्तस्य च स्मूलत्वादिधर्मयोगादि
 निषेधोक्तः पातित्वे सतीश्वरस्येश्वरत्वायोगादि निषेधमात्रपरमेव वाक्यस्यादित्यर्थः ॥ तस्यादस्मूलत्वादिधर्मकस्यानात्मत्वायोगादीश्वरस्य
 भुवगच्छतात्मेव सो भुवगंतव्य इति भावः ॥ ३॥

किंच प्रत्यगात्मनो न्यत्र स्तूलत्वादिप्रतिषेधे चाप्राप्तप्रतिषेधो निष्कलप्यापद्येतेति दोषांतरमाह बुभुक्षोरिति यदि प्रत्यगात्मनो बुभुक्षोरित्यतः त्वं वो
 हुमिच्छो संसारित्वेनाभिमतदात्मन इति यावत्तद न्यत्र देहेन्द्रियप्राणमनस्तद्वर्त्मनिषेध इत्यनेन दात्र प्राण इत्यादिवचनमनर्थकं निर्विषये स्याद
 न्यत्र प्राणादिप्रसक्तभावात्प्रतिषेधस्य च दृष्टार्थत्वादित्यर्थः ४ इतीश्वरात्मप्रकरणे तृतीयं विवृतेन च यदि दमीश्वराभेदेनात्मनो ज्ञाने मोक्षसाधनमु
 त्तैतन्नोपपद्यते संवितानेककर्मसम्भवात्कर्मणो च फलवशं भावनियमात्रेः प्रतिबंधसंभवादिति तत्राहं प्रत्ययेति अहमिति प्रत्ययो हं का
 रोऽनात्मन्यात्माभिमानलक्षणः स वीजं कारणस्य कर्मणस्तदहं प्रत्यय वीजं अहमिति प्रतीयने आत्मा यस्मिन्नंतः करो साभासेतदहं प्रत्यय

बुभुक्षोर्यदि चान्यत्र प्रत्यगात्मन इत्यनेन अप्राप्तो ह्यमनाः शुभ्र इति चानर्थकं वचः ४ इतीश्व
 रप्रकरणे तृतीयं अहं प्रत्यय वीजं यदहं प्रत्ययवत्स्वितं नाहं प्रत्ययवत्पुष्टं कथं कर्म प्ररोहति ?

वत्स्मितहं प्रत्ययवत्स्विते संविते यत्कर्म जातं तत्राहं कर्त्ता मोक्षा किंतु ब्रह्मे वाहमस्मीति यः प्रमाणाज्जनितः प्रत्ययः स एव ब्रह्मेनोच्छिद्यं कथं
 पुनः प्ररोहति फलोन्मुखं जायेतेति योजना ॥ तथा च कृतिस्मृती दीयते चास्य कर्मणि तस्मिन् ह्ये परावरे ॥ ज्ञानाग्निः सर्वकर्मणि भस्मसात्कुरुतेत्येति
 ज्ञानोदयेनातरीयकतया मूलाज्ञानस्य विरोधादेव निवृत्तिर्भवति तदा तत्कार्यं तः करणस्यापि निवृत्तेराश्रयाभावे कर्मस्वित्ययोगात्कुतस्तेन मोक्ष इति
 बंधशंकेति अभिप्रायः १

ननु यथाज्ञानवतोपि मिज्ञाटनादिकर्मसफलमुपलभ्यते तथा तस्याहृष्टफलमपि कर्मसफलं स्यादिति कल्प्यते इति शङ्कते हृष्टवृत्ते त्वरोहः स्यादिति
परिहरति नान्यकर्मसदृश्यते इति नेति निषेधार्थः। स मिज्ञाटनादि विदुषो व्यापारो न्यकर्म अन्ये प्रवृत्ते फलं कर्मकारणं यस्य सो न्यकर्मसदृश्यते ता
नाविरोधिप्रारधुफलकर्मनिवन्धने हि मिज्ञाटनादि नैवं विधित्तत्वात् तस्य ज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः॥ ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलाहंकार
निवृत्तिद्वारेण तदाश्रयकर्मनिवृत्तौ कथमारधुमपि कर्मसिद्धौ घनि मिज्ञाटनादि कर्मप्रवृत्तिरिति पृच्छति पूर्ववादी नन्विरोध इति

हृष्टवृत्ते त्वरोहः स्यान्नान्यकर्मसदृश्यते नन्विरोधः कथंचेत्स्यात्पृच्छामो वस्तुव्यतां १
देहाधारं भसामर्थरिज्ञाने सद्विषयत्वमपि अभिभूय फलं कुर्यात्कर्मते ज्ञानमुद्भवेत् ३

कर्मश्रयः प्रथमतस्तद्व्यर्थः कर्मद्वितीयतस्तद्व्यर्थः ॥ १ ॥ अत्रमाह देहादीति ॥ सद्विषयं प्रमाराजनि तत्वेन तत्सर्वतमपि ब्रह्मात्मविषयं
नमभिभूय विदेहकैवल्यरूपात्फलात्पुन्याय कर्मप्रारधुफलज्ञातत्वं देहाभासजगदाभासरूपत्वमिज्ञानवत्पि कुर्यादेव कुतः देहाधारं भ
वतिसमर्थत्वादेते प्रारधुकर्मफलभोगावसाने सति ज्ञानप्रतिवन्धरहितसमुद्भवेदुद्भुतं भवति वर्तमानकार्यसंसादका विधाले शमय्यपवा
धविद्वांसस्वरात्पेक्षायतीत्यर्थः ३

ननु प्रारब्धकर्मवशात्तानि नोपि भोगाः स्यान्प्रत्यक्षं नारब्धकर्मफलमस्मिन्नवस्थितिरित्युपपद्यते। ज्ञानकार्यत्वाविशेषात्सर्वस्य। अज्ञाननिवृ-
त्तिरित्युक्तं। इतरस्य नारब्धफलस्य संचितस्य क्रियमाणस्य वा कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्यं विरोध एवेत्यत्रार्थः॥ अयं भावः॥ ज्ञानं हि स्वकारणं ज्ञायमानं
विशेषैः शरीरविशेषे ज्ञानोत्पत्तियोग्ये स्वफलदानायारब्धे संचितमाश्रित्य ज्ञानहेतुकर्मणि ज्ञानमारभत इत्यभ्युपगंतव्यं तथा चारब्धे देहे तद्भोगस्य

आरब्धस्य फले ह्येते भोगे ज्ञानं च कर्मणः अ-
विरोधस्तयोर्बुक्तौ वैधर्म्यं चेतरस्य तु ४

वशमेवावित्वाद्भोगप्रदकर्मरश्मि शरीरमाश्रित्य स्वहेतुसमासादितं ज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिं कुर्वदपि न सद्यो भोगे कनाशयदेहारंभककर्मणि
प्राविद्यालेशं निर्वत्तुं यज्जीव्यविरोधित्वाभावादिति नारब्धफलकर्मज्ञानयोर्विरोधोऽनारब्धफलानां तु कर्मणां प्रकृती तत्त्वज्ञानोदये विरोधा-
देव कर्तृत्वभावनिर्हेता वा अयाभावादभावोपपत्तेर्ज्ञानेन सहा वस्थानमुपपद्यते इत्यस्ति विशेष इति ४

मनुजानि नोपि चेद्देहो देहं भवकर्मनिबन्धनो क्षित्तिर्हितस्य कदाचिद्देहात्माभिमानसंभवाद्भुतदुतरितप्रतिबन्धवशान्मोहादुपपन्निरिति चेन्नैत्याह
 देहात्मज्ञानवदिति यथा विवेकवित्तद्वारा स्पष्टोक्तिकस्य देहे मनुष्यो ह्यमित्यात्मज्ञानेति संदिग्धमुपलब्धं तथा सुखात्मन्येव देहाद्यहेकारयवतसा
 दिति आत्मन्येव यस्य देहात्मज्ञानवाधकमहमस्मि परं ब्रह्मेत्येवं रूपेण संदिग्धं ज्ञानं भवेत्स यथोक्तज्ञानवत्तादनर्थशेषपनीतत्वात्सुक्तिमनि
 ब्रह्मपिवत्तात्सुच्यते एवेत्यर्थः ॥ तथा चाविर्भूतात्मतत्त्वस्य पुनर्देहाभिमानहेत्वभावाच्च मोहे कोपि प्रतिबन्ध इति भावः ॥ तथा च कृतिः भिद्यते ह्येव

देहात्मज्ञानवत्ज्ञानं देहात्मज्ञानवाधकं ॥ आत्मन्येव भवेद्यस्य सने ब्रह्मपि सु
 च्यते ॥ ५ ॥ ततः सर्वमिदं सिद्धं प्रयोगोऽस्माभिरीरितः ॥ ६ ॥ इत्यहं प्रत्ययप्रकरणां

यमं यीः द्विष्टं ते सर्वं सेशया ॥ द्वीयं ते चास्य कर्माणि तस्मिन् देहे परावरे ॥ इत्याद्यन्तथा स्मृतयोऽपि बीजान्यगुपदग्धानि नरो हंति यथा पुनः ॥ ज्ञा
 नदग्धौ स्तथा केशौ नात्मा संवध्यते पुनः ॥ यथा पूर्वतमाक्षौ प्रेक्षां प्रयति मृगद्विजा ॥ तद्वदुल्लिखितो देहोऽनाश्रयं कदाचन ॥ मंत्रोपधवलैर्य
 द्दृष्टीयं ते भद्रं विष ॥ तद्वत्सर्वं कर्माणि जीयं ते ज्ञानिनः क्षणादिति ॥ ५ ॥ ज्ञानिनः कर्मणां प्रतिबन्धाभावमुपयादितमुपसंहरति ॥ तत इत्यहं प्रत्यय
 केन सर्वमिदं मिति शरच्चकर्मविरोधित्वेति सिद्धं कृत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः ॥ प्रयोगोऽप्युपपत्तिः ॥ ६ ॥ तत्त्वज्ञानसंभावप्रकरणं चतुर्थं विवृतां अहं
 प्रत्ययप्रकरणमित्यन्यत्र ४

१६

यदि प्रागुक्तीत्या बुद्ध्यात्मज्ञानममृतत्वे गमयेत्किमिति तर्हि सर्वैरहे बुद्ध्यास्मीत्यात्मरूपं न गच्छते निसर्गतं स्वसर्वेषां परमपुरुषार्थार्थित्वादिति तत्राह
 मूत्राशंक इति अत्रैवमाख्यायिका उदंको नाम कश्चिद्विभगवंतं महाबलं तं पसातोषयित्वा देवराक्षितममृतं प्रार्थितवान् तदा भगवता देवेन्द्रं प्रत्य
 त्तममृतमस्मेदीयतामिति इन्द्रस्तद्विष्णोराज्ञां पालयन्मृतकलशं नीत्वा मातंगवेषमास्त्राय स्ववस्त्रिदेशे तं कलशमुपनिधायोदंका यदा तु मारेभेऽ
 स्य यथा माभवत् तस्यामृतपात्रमिति मन्यमानस्तदुदंकोपि चंडालमूत्रशंकया नजग्राहेति ॥ उदंको मूत्राशंकः सत्यथायथाभूतमेव वत्सहोय

मूत्राशंको यथोदंको नाग्रहीदमृतं यथा ॥ कर्मणा
 शमयाज्जंतो रात्मज्ञानाग्रहस्तथा ॥ १॥

अधुममृतं यथानाग्रहीन्मदमित्थितममृतमिदमिति न गृहीतवान् जातिनाशमयादिति योजना ॥ तथा जंतोर्लोकस्य वर्णाश्रमोपाधिविहि
 तकर्मणा शमयादात्मज्ञानस्य यथोक्तस्याग्रहस्तस्मिन्नादरत्सु तत्रार्द्धं योजनोपदार्थस्वरूपा परिज्ञानं विपरीतज्ञानं च कृत्वा तत्स्वरूपाग्रह
 ण कारणमिति भावः ॥

राम
१६

ननु हृष्टांते देवेन्द्रस्य वेदान्यत्वममृतकलशस्य च मूत्राशयस्थाननिवेशने च जात्यंतरमूत्रममोत्यादनेनामृताग्रहणार्कं रासासीत्तथात्मनो ब्रह्म
 तस्य भ्रमकारणमस्तीत्यत आह बुद्धिस्तु इति ॥ अनाद्यविद्यया स्वात्मन्यस्तौ ध्येयौ द्वौ त्विगशरीरेभिर्मानित्वेन स्थित आत्मा तस्यो बुद्धौ च त्वेतां च तत्तीवह
 शपते न वस्तुतश्चलत्यविक्रियत्वात् तत्तथा तस्यो ध्यायेत्यनिष्कृतीभूतायां च ध्यायतीव निष्कृता इव ह शपते प्रतिभासते न वतो ध्यायति चलनाभावे तत्र
 त्रियोगिकस्यैष्वल्पस्याप्यभावादित्यर्थः ॥ विकारबहुध्विवेकादादावेव संसार्यहमस्मीति विपरीतनिष्पद्यदोषाद्युत्पादिभिरीर्यमात्मन्य

बुद्धिस्तु चलतीवात्मा ध्यायतीव च ह शपते ॥ नैग तस्य यथा हृत्तास्तद्वत्संसारविभ्रमः ॥ १ ॥ नैगस्य
 प्रातिलोभेन न गानां गमने यथा ॥ आत्मनः संसृतिस्तद्वद्वायतीवेति हि कृतिः ॥ २ ॥

त्मनो ब्रह्मत्वेन गृह्णाति लोक इत्यभिप्रायः ॥ अविवेकादन्यथाप्रतिपत्तौ हृष्टो न माह नैग तस्येति तद्वदिति दांतीति कोक्तिः ॥ १ ॥ उक्तमेव प्रयत्नं
 यति नैगस्येति ॥ जलस्त्रायां चलत्याना विस्तिनस्य जनस्य यथा नैगतिदिग्देयरीत्येन जलाशयतीरस्थानानां गानां हृद्वादीनां गमने विभाव्यते ॥ उपा
 ध्विवेकात्तद्वदसंसारिणोऽप्यात्मनः संसृतिरनुभूयते इत्यर्थः ॥ उक्तायां च वादिनी कृतिपठति ध्यायतीवेति हि कृतिरिति समानः सनुभोत्वा
 कावचुसंवरति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रूयते इत्यर्थः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिदृष्टान्तानुगुण्येन दाष्टव्यं किं प्रवृत्तं च यत्र दाहृतकृत्यर्थाह चेतन्यप्रतिविवेनेति चेतन्यप्रतिविवेन विवक्षितभासस्तेन व्याप्नोहियस्मादुद्धेर्बोधो विषया
कारणतिर्जायते अतः स्वाभासाविवेकाद्व्यादिभिर्बुद्धिद्वित्याप्रविषयेरिच्छभावेत्तीयाविषयभूत देहाद्यात्मनाभासोभासं स्फुरणमात्मनो भवति शेषः
॥ यदि शब्दादिनिर्भास इति यादोस्तस्य तेन दाबोधविशेषणं शब्दादेर्विषयस्य निर्भासो यस्मिन् रतेति सुगमं येनैव मेकस्या बुद्धिर्बुद्धौ देहादि विविषयवे

चेतन्यप्रतिविवेन व्याप्नोवो बोधि जायते बुद्धेः
शब्दादिनिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ४

तन्मयो संश्लेष इव भवति तेनान्योन्या विवेकनिमित्तेन जगत्जनोति शयेन मुह्यतीत्यर्थः ॥ यथानौस्त्रः पुरुषो नावश्च तनं नानुभवति अचलत्वं
च यद्देवुचलनमनुभवत्युपाधिसामर्थ्यादेव बुद्धिस्त्र देहाद्यात्मभावमिवापन्न आत्मानदीयव्यापारं न पृथगनुभवति ॥ तदाभासाविवेका
द्विदात्मनि विकारमारोपयन्ननुभवति मध्ये वेत्येतादृशयतीवेत्यादि अतोच्यते अत उपाधिसामर्थ्यान्नेसारित्वं विमदस्य प्रियायः ४

एवमविवेकाधीने संसाराद्यासे विविक्तपदार्थस्य वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति बुद्धिस्तु दये सुक्तिः फलिष्यत्यतः पदार्थविवेकवतामात्रं सुमुक्षुरोत्यभिप्रेत्याह ॥ चे
 तन्यभास्यतेति ॥ अहमोहंकारस्य चिदविद्भिर्गिरुपस्य यच्चैतन्यभास्यताहं श्रुता यच्च तादर्थ्यं विदात्मनो विषयोपस्थापकत्वेन तन्नेषत्वमस्ति तदुभयमस्या
 हंकारस्य संबंधितमिदं मंशस्य प्रहातो विवेके सति न भवेन्नस्यादिति योजना ॥ तत्र यो नुभवः साक्षी परिशिष्टः स परः परमात्मा वाकार्यं भूतो भवे
 दित्यर्थः ॥ यद्वा अस्य ह्यमोऽहंकारस्य चैतन्यभास्यताजडता तादर्थ्यं च तन्नेषत्वं च यद्यस्मादस्ति तत्र स्मादयमहंकारो नास्मेति वेधा शप्रहातो न तस्मिन्
 स्मदर्थप्रानत्यागेन यो नुभवः स परः आत्मेति निश्चयवान् भवेदिति यो न न अथ वा स वाकार्यविषयः परः सर्वोत्तरो नुभवोऽहमोहंकारस्येदमंशप्रहा
 तो न एव कूरतो न भवेदिति संबंधः ॥ इदमनिदमात्मकस्याहंकारस्य संबंधी यददमंशलस्य साक्षिसाक्ष्यान्वयव्यतिरेकागमायाचितदवध्यं च यव्यतिरेकः

चैतन्यभास्यताहं मस्मादर्थ्यं च तदस्य पर इदमंशप्रहातो न परः सो नु
 भवो भवेत् ॥ ५ ॥ इति सूत्राशंकप्रकरणां

लोचनरूपेण मननेनापवाधे सति अंशिष्टो शोऽनयो ध्यात्वेत्यनुमवो भवेदित्यर्थः ॥ न न्वहमित्यवभासे इदमंश एव न च काक्षियस्य प्रहातो न
 परो नुभवो भवेदित्याशंका यामाह चैतन्यभास्यतेति तादर्थ्यं चेति चासु सुखादावात्मनि भासमाने पि अहंकारस्यानवभासादनात्मत्वे निश्चिते स
 ति जागरितादावागतुकत्वाच्चैतन्यभासनात् स सिद्धा अतः प्रतिभासत इदमंशाभावे पि चैतन्यभास्यत्वेन तद्गतो नाक्षीदमाकारनेत्यर्थः ॥ तथा तादर्थ्यं
 मप्यस्ति आत्मनिकर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वहकतया आत्मशेषत्वमस्ति यद्यस्मादेवं तत्र तस्मादयनात्मत्वत्तदहं इदमंशो विधत्ते अतस्तत्प्रहातो
 न ब्रह्मात्मानुभवो भवेदिति सर्वसंज्ञा ॥ ५ ॥ बुध्यवरोधप्रकरणं पंचमं विवृते सूत्राशंकप्रकरणमित्यन्यत्र ॥ ॥

३० स
१८

यदर्थं विवेकवतो वाक्यादहे ब्रह्मे विज्ञातं भवतीत्युक्तं तत्राह मित्येवं संज्ञां हाती न साहित्यस्य शोधन प्रकारः स स्वोपायो निर्दिष्टः स चासमर्थप्रति-
स्त्वलोपायेन यदर्थं शोधन प्रकारं सुपदेशं प्रकरणमारभते ॥ तत्र यत्स्वरूपं प्रहाण मन्तरेण हातं न शक्यते यथा ग्रेरो हस्तं स्व स्वरूपत्वादेव विशेषणानां
पद्यपित्तापित्ता विधस्य क्व विद्धि शेषात्त्वव्यवहारं कल्पितं भेदमाश्रित्येति स्त्रिते आत्मनिसति सत्ताचैतन्याने दानामनपाया चनेषां विशेषणानां किंतु स्व-
रूपत्वं मेव कृशः स्तूलः कृशो गौरो हे मनुष्यः श्रोता दृष्टावक्ता कमी को धीशानी कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्येवं विधानि विशेषणानि नात्मनः सत्तादिवत्स्वरूपं

चित्त्वात्पत्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशेष्यते ॥ तथा
शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते ॥ १॥

यभूतानि सत्यप्यात्मनि सुषुप्ता दौतेषां प्रभावादिन्येव मात्मनः पृथगुद्भूतस्य कृष्टत्वावधेयेत्यभिप्रेत्य पृथग्भूतस्य विशेषणत्वाभावेन
दृष्टांतमाह चित्त्वात्पत्तेनेति यथा यदृष्टांतस्तथा येन येन नुष्यत्वादिना विशेष्यते तेन सर्वेण शिष्टेन तत्कृष्टत्वात्तिरिक्तेन पादादिना वा स्वयं
मात्मानं विशेष्यते यथा हस्तद्वेदा नंतरं हस्तवानहमिति न विशिष्टप्रत्ययः क्रियते एवमेव यादादिमान्मनुष्यो हेमित्यादिविशिष्टप्रत्ययोनकायं
स १ इत्यर्थः १

राम
१८

देहद्वयसमवाधिधर्माणांमात्मनिव्यभिचारत्रैरात्मविशिष्यनप्रत्येत्यइत्युक्तमन्यफलितमाह॥ तस्मादिति॥ अनात्मत्वेनतत्पत्तेनहस्तेनेतिसेवधः॥
विमतानि विशेषणानिनात्मस्वभावभूतानि विशेषणान्वात्स्निकत्वात्तत्तद्विषयत्वमर्थः॥ यस्मादेवंतस्मात्सोक्तानवाविवेकतानवात्सर्वविशेषणोक्त
स्त्वित्त्वादेवमात्रात्मकत्वावशिष्यतइत्यर्थः॥ १॥ उक्तस्यायेनविशेषणानामनात्मत्वेपिनात्मनस्तद्वियोगेतिआगमायायाभ्यांसेवधेनैरेतद्वि
त्ताशंकाहविशेषणमिदं सर्वमिति॥ इदं सर्वविशेषणं यथा लंकरा मलंकार्यसंबंधेपिनतत्रादात्म्यतद्धर्मत्वबुद्धिविषयस्तथासाधुशोभनंमुक्तमिति

तस्मात्पत्तेनहस्तेनतुल्यंसर्वविशेषणं॥ अनात्मत्वेनतस्माद्दोमुक्तः सर्वविशेषणोः॥ १॥
विशेषणमिदं सर्वसाधुलंकरणयथा॥ अविद्याध्यासतः सर्वज्ञात आत्मन्यसम्भवेत्॥ ३॥

यावत्तद्विदितरथाआगमायायाचुपयत्तेरित्यर्थः॥ तर्हि उक्तो मनुष्योहमित्यादौ तादात्म्यावभासस्तत्राहाविद्याध्यासतइतिमोहादेवतथावभा
सइत्यर्थः॥ यस्मादविद्याध्यासमेवात्मनीदंसर्वविशेषणमनोज्ञाते आत्मन्यविद्या निवृत्तावसद्धाधितं कालत्रयेणविद्यमानंभवेत्तथा
स्वितंभवेदितियोजना॥ ३॥

ज्ञात आत्मनीत्फले ज्ञेयत्वमात्मन उक्तमिति शंका स्यात्। त्रिष्वेव विशेषण दिवदनात्मत्वप्रसंगादित्याशंका ह ज्ञातेवेति। ज्ञेयमुत्सृज्य शोभापोहेकत्वा योजाता
सदा सर्वस्य सत्त्वात्मानं ग्राह्यं शरति॥ ग्राह्यो ध्यवसेयः किल दोषाः केवलो ज्ञातृत्वविशेषो नाप्यरहित इत्यर्थः॥ ज्ञातृत्वाद्यप्यतद्विहितं विन्मात्रमस्तु प्रत्य
काशस्वभावतया सर्वत्र स्फुटं त्वत्वात्मेति विवेकतो निश्चितप्रत्ययो भवेदिति भावः॥ अहमित्यनुभूयमानत्वात्कथं ज्ञातेवात्मेत्युच्यते इत्यत आह
हमित्यपीति॥ यदपीदमहमिति ग्राह्यमात्मरूपं मन्यसे तद्वा येतांगसमं द्विचहसत्तुल्यं हि सवतस्तुष्टुष्पादावात्मन्यवभासमानेप्यहमित्यनुभवभासना
दहमो व्यभिचारित्वे सत्तात्मदृश्यतया त्वयोगादित्यर्थः॥ ४॥ आत्मनो हं प्रत्यंग्राह्यत्वाभावे चक्षुरादेरप्यविषयस्य कुतः सिद्धिरिति मुग्धशंका दृष्टान्ते य
नाया कुर्वन्नात्मनोऽनिरपेक्षां स्वतः सिद्धिं साधयति यावानिति अहमित्यत्र यावांश्चिदवभासत्वतस्ततो नेदं मंशो यो हंकारादिर्यत्र विशेषणं स्या

ज्ञातेवात्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेयमुत्सृज्य केवलः॥ अहमित्यपि यद्ग्राह्यं येतांगसमं हितर॥ ४॥

यावा न्स्यादिदमंशो यः सः स्वतो न्यो विशेषणं॥ विशेषप्रज्ञयो यत्र सिद्धे श्चित्रगुर्यथा॥ ५॥

यस्मिन्वाचुगतप्रतिभासे प्रत्यगात्मनि विशेष व्यवहारहेतुः स्यात्सः प्रत्यगात्मान्यो विशेषणत्वेनाभिमतान्न दहंकारादेः परः विशेषप्रज्ञयस्तु
सर्वेषां विशेषाणां प्रज्ञयो व्यावृत्तिर्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेर्नि विशेषश्च एवैरूपः स्वतः सिद्धोऽन्यनिरपेक्षस्वसिद्धः स्फुरन्वर्तते इति यद्वैयर्थ्यात् यथादे
वदो विशेषणभूताया वित्रगौरन्यस्तत्सवधीत्यागे वसिष्ठेन वित्रगोसंबंधं स्वसिद्धिं प्रत्यये ज्ञाते तथात्माप्यहंकारादिसंबंधात्मागे वस्वमहिमोसि
द्धे नोहंकारादिकं स्वसिद्धवैयर्थ्ये इति दृष्टान्तादृष्टान्तिकसंगतोर्थः॥ ५॥

नन्वहमोऽनात्मत्वे कथमहंब्रह्मेतिनादात्म्यश्रुतिरुपपद्येतेत्याशंकाध्यस्ताहंकारस्यमूलनिवृत्त्यानिवृत्त्यर्थीश्रुतिर्ब्रह्मकारस्यात्मत्वप्रतिपत्त्यर्थेतिपरिह
रति॥ इदमंशोहमिति॥ अहमित्यत्राहंकारावभासेयदमंशः सनात्माहश्यत्वादिति विस्मृत्यपंडितैस्तस्याज्यस्तास्मिन्नात्माभिमानो नकार्यइत्यर्थः॥ तर्हि
कथंश्रुतिनिर्देशस्तत्राह अहमिति॥ अहंब्रह्मेतिवाक्यार्थनिष्ठायांयोहंकारोऽवलिख्यतेसंभूतपूर्वगतेर्हेतोर्भवेत्॥ भूतासंजातायामिति॥ आग्निःस्त
स्याइतिविग्रहः॥ अहंकारलक्षणेवस्तुतस्तद्विरूपमहमितिश्रुत्योलिख्यतइत्यर्थः॥ ६॥ इतिविशेषापोहप्रकरणेष्वेविवृतंस्त्रित्वाप्रकरणमितिवा

इदमंशोहमित्यत्रत्याज्योनात्मेतिपंडितैः॥ अहंब्रह्मेतिशिष्टोऽंशोभूतपूर्वगतेर्भवेत्॥ ६॥ इ
तिस्त्रित्वाप्रकरणंबुध्यारूढंसदासर्वदृश्यतेयत्रतत्रवा॥ मयातस्मात्परंब्रह्मसर्वतश्चास्मि
सर्वगः॥ १॥

एवंकृतान्नयव्यतिरेकस्यपरिशोधितपदार्थतत्त्वस्यवाक्यादेववाक्यार्थताननुत्पद्यतइत्युपपत्त्यानिर्द्धारितमर्थस्वानुभववद्वंभेनस्पष्टीक
र्तुंप्रकरणंतरमारभते॥ बुध्यारूढमित्यादिना॥ यस्मान्मयासर्वमध्यात्ममधिभूतमधिदेवमित्यादिलक्षणंयत्रतत्रवाजाग्रत्सुप्रयोरिहलोक
परलोकयोर्वास्तिप्रत्यक्षादितः शास्त्रतोवायउपलभ्यमस्ति तत्सर्वंबुध्यारूढंबुद्धिहृत्तिकोटीकृतंसदादृश्यतेप्रकाशतेतस्मादहंसर्वदृश्यविलक्ष
णत्वात्परंप्रपञ्चातीतंब्रह्मास्मि सर्वतः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वज्ञपरिच्छिन्नश्चास्मीत्यर्थः॥ १॥

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वं पुरुषोत्तरबुध्या रूढे पुरुषोत्तरस्यानुभवस्वरूपो रसे भवादेकस्यात्मनः सर्वार्थप्रकाशकत्वासिद्धिरित्यत आह यथात्मैति॥ आ-
त्मनिसर्वव्यवहारप्रवर्तकतया आत्मसंबन्धिनी बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याश्चाराप्रचाराश्च आत्मबुद्धिचारा अध्यात्मा विदेवस्तूल्यमदेहात्मकास्तेषां साक्षी
सो रको ह्येव शतद्वयं तथा परेषु परकीयबुद्धिचारेषु पृथक् साक्षी साक्षिभेदे प्रमाणाभावात् मध्येव सकलं जाते मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि सर्वं लये याति तद्गुहा
द्वयमस्य हं मित्यादि श्रुतेर्मध्ये वैकल्पिष्विदेकरस आत्मनिसर्वप्रमात्तद्बुद्धितत्त्वचारगोचरस्य प्रपंचस्य कल्पितत्वावगमाच्चे मुक्ते मम सर्वज्ञत्वादी

यथात्मबुद्धिचारणां साक्षी तद्बुद्ध्यरेषापि॥ नेवा
पोढुं न वा दातुं शक्यस्तस्मात्परो ह्यहं ॥ २ ॥

त्यर्था यस्मादेवमहं सर्वसाक्षित्वेन सर्वाधिष्ठानत्वेन च सर्वज्ञः सर्वगश्च तस्मादपोढुमयमस्पृष्टानमवत्यत्र नास्तीति वा निराकर्तुं नैव शक्यः के-
न विन्नैव वा दातुं ज्ञानेन क्रियया वा प्रकाशयितुं न युक्तं मात्रं पुंवा शक्यो हि यस्मादहं ग्राह्यग्राहकादिप्रपंचविलक्षणस्तस्मात्परः परमात्मैव
उपसंहारः ॥ २ ॥

ननु बुध्वा रुठं चेत्सर्वप्रकाशते क्षेत्रज्ञेन तदा दर्शनक्रियाकर्तृत्वाद्विकारित्वादि दोषप्राप्तेः सत्यानात्मत्वप्रसंग इति शंका निरस्यति विकारित्वमिति॥ आ-
त्मनो न विकारित्वं बुद्धि वत्सावयवत्वाभावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च तत्तत्स्वनात्मनो शुद्धत्वं क्रियागुणयोगित्वमस्ति सकलगुणक्रियावद्वस्तुसाक्षित्वा-
च्च नापि भौतिकत्वमात्मनो रूपादिहीनत्वात् किंच नात्मनो बुद्धि वदत्पवेदना यथा बुद्धेर्बुद्धितत्सं सगदिविषयावेदनास्ति नैवमात्मनो अशेषबुद्धि सा-
क्षित्वात्सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारदिसाक्षित्वादित्यर्थः॥ ३॥ यदि निर्विकारस्वात्मा कथं तर्हि स सर्वार्थप्रकाशकरतु च्यते इत्याशंक्य लोकप्रसिद्धदृष्टान्ते-
न निर्विकारस्यैव प्रकाशत्वमुपपादयति मत्ताविति॥ मतोऽस्फटिकादिलक्षणे जपाकुसुमादिरूपारक्ताद्याकारता आतये सूर्यलोके सत्येव प्रकाशते

विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न चात्मनः॥ अशेषबुद्धि साक्षित्वाद्बुद्धि वत्सावयव वेदना॥ ३॥
मतोऽप्रकाशते यद्दृक्ताद्याकारता तये॥ मयि संहृश्यते सर्वमातये नैव तन्मया॥ ४॥

अस्ते यद्दृक्तामपि क्षेत्रज्ञे आदिन्यस्त्वानीये विद्यमान एव स्फटिकादि स्त्वानीया यो बुद्धोजपाकुसुमादिरक्तादि स्त्वानीये सर्वविषय जाते सं-
दृश्यते तत्र स्मादातये नैव निः प्रकयेन मया सर्वप्रकाशते न बुद्धि वद्विकारवत्ता नापि बुद्धिरेव दृष्टी॥ न चैव सति बुद्धेरनुपयोग एव चैतन्यस्य वि-
षय विशेषाकारत्वापादनार्थतदुपयोगादिति॥ ४॥

२१

इदानीं प्रत्यगात्मनो द्वितीयत्वं सुपपादयेत्तत्त्वमुद्धृत्य स्पष्टयति ॥ बुद्धाविति ॥ जाग्रदादौ बुद्धौ सत्यां स्वाविधया ध्यातायां बुद्धौ समारूढं सत्तद्वश्यं
 द्वैतं भवेत्तदेतत् ॥ नास्ति विपर्यये बुद्धावसत्यां स्वापादौ दृश्यं नास्ति जडस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ॥ इष्टातुसाक्षी सदा सर्वास्वप्नवस्थासु
 बुद्धैव न दृश्यवत् स्वसत्तायां विचरति यस्मादेवं सतः प्रकाशमानत्वात् विचारस्तद्विचारिणश्च सत्ता बुधपतिस्तस्मात् द्वैतं न विद्यते इति नित्यं
 मुद्धृत्य प्रत्यगात्मनोऽर्थः ॥ ५ ॥ यद्यपि द्वैतसंसर्गकृतं मुद्धृत्यमात्मनो नास्ति द्वैतस्याभावात् तथापि विद्याविद्याभ्यां संबंधाद् बुद्धिर्भविष्यतीत्याशंका
 बुद्धेरेव विद्याविद्येनात्मनस्तत्संसर्ग इति मुद्धृत्यमात्मनो ह विवेकादिति ॥ न विद्यते विवेको भेदो भासमानतया यस्मिन् सो विवेको देहादावात्मबु

बुद्धौ दृश्यं भवेद् बुद्धौ सत्यां नास्ति विपर्ययोद् दृष्टापत्त्या सदा दृष्टा तस्माद् द्वैतं न विद्यते ॥ ५ ॥ अविवेकात्परा
 भावयथा बुद्धिरवेत्तथा विवेकात्तु परादन्वयं यथापि न विद्यते ॥ ६ ॥ बुद्ध्या रूढप्रकरणां ॥

द्विर्विपर्ययज्ञानमिति यावत् तस्मादविवेकात्परा स्या संसारिताः सर्वसाधुद्वैतयाविविक्तस्याभावमविद्यमानतां यथा बुद्धिरवेद्विदितवती
 अत्र बुद्ध्या सादेव विवात्मनोऽपि भ्रान्तिर्योगात्साभासा बुद्धिरेवाज्ञानविपर्ययात् अयत्न्यंगीकृत्य यथा बुद्धिरेवेदितुं क्रमिति बुद्ध्या ॥ तथा विवेका
 तु अनात्मापवादेनात्मनः स्वभावनिर्द्धारणे विवेकस्तस्माद्विवेकादूर्ध्वपरादसंसारिताः परमात्मनोऽन्यो जीवः संसारी न विद्यते स्वयंचादिसाभा
 स बुद्धिरपि सनिदानं न विद्यते तदा प्रत्यग्रूपं भूतत्वात् सर्वस्येत्यर्थः ॥ तथा च भ्रान्तिसम्पत्ज्ञानयोर्विद्याविद्यारूपयोरपि बुद्धितंत्रत्वात्मात्मनोऽपि बुद्धि
 धोऽस्तीति भावः ॥ ६ ॥ इति बुद्ध्या रूढप्रकरणं सप्तमं विवृतं ७

राम
२१

ननु विद्याविद्ययोर्बुद्धिगतत्वं तर्हि सांख्यसिद्धांतप्रसंगत्वे हि बुद्धिरेव पुरुषस्यापवर्गार्थभोगार्थचक्षुषाज्ञानरूपतामाचरतीति वदंतीत्याशंका मप्यनु
 दनपूर्वस्वानुभवानुरोधेन साधितमेव ब्रह्मात्मज्ञानमात्ममनःसंवादात्मकेन प्रकरणंतरेण रूढयतिविति स्वरूपमिति ॥ रसादियो गोरागादिनिबंधनो
 भोक्तृत्वादिसंबंधः मोहो विवेकः फलितमाहातेनेति ॥ यस्मात्सर्वविशेषरहित्या न वचेष्टितेन मेममानाधेयातिशयस्य किमप्यफलं नास्ति तस्मान्न
 वोपशमएव पुक्तृत्याह विमुच्येति ॥ मायामयकार्यतामिच्छाचेष्टितं विमुच्या सदीहितान्निरर्थकप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशमयिह मयि प्रत्यगात्मनि आयाहि प्रा
 नुहि अत्र मायामयचेष्टिता सदीहितशब्दाभ्यामविद्यानिबंधनत्वस्य सूचितत्वात्सांख्यमतशंका निरवकाशीकृता वेदिन्या ॥ ननु किमिति प्रत्यगात्मनि म

विति स्वरूपं स्वत एव मेमतेरसादियोगस्तव मोहकारितः ॥ अतो न किंचित्
 वचेष्टितेन मे फलं भवेत्सर्वविशेषहानतः ॥ १ ॥

न सो लय उच्यते सत्यज्ञानादिलक्षणे बुद्धिरप्येव कस्मात्त्रोच्यत इत्याशंकाह सदा अहं परं ब्रह्मेति ॥ यतः सदैवाहं ब्रह्मैव तथान्था सति सदा विमु
 क्तवन्मुक्त इवास्मिन्ननुमे मुक्तिर्विधाभावादिति योजना ॥ अत एव विशेषणं ज्ञेयमस्ति विकारप्रतिषेधार्थं अत एव कंसदैकरूपमित्यर्थः ॥
 सजानीयमेदरहितमिति वाह्यवर्जितं विज्ञानीयमेदहीनमित्यर्थः ॥ अतो यन्मये कीभूतं ब्रह्मण्येव तदेकीभूतमिति स्थितेन परेऽप्येव सर्वेकी
 भवंतीति श्रुतिविरोध इति भावः ॥ अपरा योजना ॥ ॥

हिमनि असत्सुखतः स्वरूपशून्येषु देहेन्द्रियविषयेषु यदीहितमभिलषितं दृष्टमदृष्टं वा फलं तस्मादसदीहितात्सदा सर्वदा जाग्रदृशा यामविप्रशान्तिं प्रशममाया
हितदर्शव्यापारेपरित्यजेत्यर्थः॥ उपशान्तापित्वमेवात्मानं धारयेत्त्याह॥ विमुच्येतिकार्यतां बुद्धिरुपकार्यत्मतो विमुच्यविहाय मायां कारणरूपमायां अ
पगच्छतदभिकाभवंतर्हितद्रूपेण स्थित्वा पुनरुद्भवविद्यामीति चेत्तत्राह इहेति इह मत्स्वरूपं वांतरयप्रविशकार्यकारणरूपं ततो विहाय तत्रायः पीतो द

विमुच्यमायामयकार्यतामिह प्रशान्तिमाया ह्यसदीहितात्सदा
अहं परं ब्रह्म सदा विमुक्तवत्तथा जमेकं द्वयवर्जितं यतः २

कविं उवन्मद्रूपप्रस्ताभवेत्यर्थः॥ कथमहं मुखोतः कवलीकृतब्रह्मोऽकोटिर्मयेतस्ततश्चात्स्यमानेन त्वया प्रयत्नाभ्यामिति चेन्न हं कदापि चाल
यितुं त्वया शक्यत्वं इति मात्रमेतदित्यभिप्रेत्याह अहं परं ब्रह्मेति यतो हं सदा परं ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेरिति योज्यं विमुक्तवदिति ब्रह्म विशेषणं
त्वार्थे तद्धितः॥ विमुक्तं नित्यमुक्तमेवेत्यर्थः॥ तथा यथा श्रुत्युक्तं तथेत्यर्थः॥ व्याख्यातमन्यत्र॥ ॥२॥

चजत्वादिप्रतिपादकशास्त्राद्वृत्तगोनिर्विशेषतयानित्यमुक्तत्वेपि कथमात्मनो देहादिष्ववितस्य निर्विशेषतया वृत्तरूपतासंप्रवृत्त्यत आह सदाचभू-
तेष्विति च शब्दो बधारणार्थः॥ अहं केवलो विघातकार्यरूपविशेषणरहितः॥ सर्वभूतेषु समो वास्मि उपाधिपरा मर्शमेतरेण मयि विशेषो ल्लेखाभा-
वादित्यर्थः॥ सर्वो नु स्य तस्याप्यसंगस्य भावतया निर्विशेषत्वे दृष्टान्तमाह॥ यथा च खमिति॥ आकाशस्यासंगत्वादेः प्रसिद्धत्वाच्च तस्मिंश्चैकाकार्येति च

सदाचभूतेषु समोऽस्मि केवलो यथा च खं सर्वगमत्तरं शिवं॥ निरं-
तरं निष्कलमक्रियं परंततो न मे स्तीह फलंतवे हि नैः॥ ३॥

शब्दार्थः॥ सर्वगमित्यादी निर्विशेषणानि ब्रह्माकाशयोः समानि॥ यतः आकाशवत् केवलो हं सर्वभूतेषु समोऽत आकाशस्वभावे-
प्यमितं सर्वगमित्यादि विशेषणं परंब्रह्मे वास्मीति यो म्यं उपपादिने ब्रह्मान्मे को फलितमाह तत इति॥ ३॥

ब्रह्मभूतस्य तव मदीहितैः फलमावेपिकथं चिन्मच्चुष्टया त्वसंवेधिनस्त्वो प्रतिगुणभूतस्य प्रधानभूतस्य वा कस्य विदुष्यक्विदुष्ययोगो भविष्यतीत्या
 शंका सोऽपि मयि दुः संयाददृत्वा ह 'अहं ममेक इति' ॥ एक एवाहं चित्स्वरूपस्य मम परमार्थतः सत्ता तीयविजातीयस्वगतभेदे मानाभावात्ततो न म
 म गुणभूतं किं चिन्मत्तौ न्यदिष्यते न गप्यते तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याहं गुणभूतो नास्मि कुतः असंगतो नाधेयानि शयत्वादित्यर्थः ॥ यतो ह मसंगरु

अहं ममेको न तदन्यदिष्यते तथा न कस्याप्यहमस्य संगतः ॥
 असंगरु यो ह मतो न मे त्वया कृते न कार्ये तव चाद्वयत्वतः ॥ ४ ॥

यो ज्ञो न मे त्वया कृते न किमपि प्रयोजनमस्ति किं च त्वमेव नास्मि कुतस्तवेहितं तत्फलं चेत्पाशयेनाहा तव चेति ॥ मत्स्वरूपाज्ञानकल्पितायाः त
 वाधिष्ठानभूतमत्स्वरूपव्यतिरेकाभावादभेदे वापकार्यकारकत्वासंभवादत्ते विकल्पनवाप्रशो नैव भवेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

रदानी कृतार्थस्याप्याचार्यस्य स्वानुभवसिद्ध्यर्थं विष्कारकप्रकरणं निर्माणं प्रवृत्तौ निमित्तं इति जनदर्शनसंज्ञातकरो वनव्यात्यादीत्यभिप्रेत्याह। फले
चेति॥ अयं जनो हेतुफलात्मके संसारे विशेषेण सक्तवानिति प्रचिंत्य विमृशता ह जनस्य लोकस्यातः संसाराद्विमोक्षार्थं मोक्षार्थमहमिमे मत्यात्मसेवा
दरूपेण येषं प्रयुक्तवान् अणीतवानस्मि किमनेन संवादयथेनेन जनस्य भवेदिति तदर्थं तं विशिनष्टि स्वरूपेति॥ स्वस्यात्मनो रूपेणित्यचेतन्यस्वभावस्य
तत्वाद्ये विहृत्य तस्य विस्मृत्य बोधकारणमित्यर्थः॥ ५॥ यत एव विधोये संवादस्तस्यात्साध्यसाधनपर्यावर्तलक्षणात् संसाराभ्युद्योभिरप्यनुवर्तनी

फले च हेतौ च जनो विषयकवानिति प्रचिंत्याहमतो विमोक्षतो जनस्य संवादमिमं प्रलूकप्रवान् स्वरूपतत्वा
र्थं विबोधकारणं॥ ५॥ संवादमेतं यदि चिंतयेन्नरो विमुच्यतेऽज्ञानमहाभयागमात्॥ विमुक्तकामश्च
तथा जनः सदा चरत्यशोकः सम आत्मवित्सुखी॥ ६॥ इति विनिप्रकरणं॥

पदस्यभिप्रेत्याह संवादमेतमिति॥ अज्ञानकृतान्महाभयात् संसारादित्यर्थं आपद्महाभयस्यागमोयस्याज्ञानमहाभयागममज्ञानं च तस्मादिति
विग्रहः॥ अयं हेतुता नाद्विमुच्यते इत्यर्थः॥ कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह विमुक्तकामश्चेत्यादि॥ चरति जीवन्नेव बंधप्रतिभासरहितः स
न ब्रह्मण्येव विचरति कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः॥ सुगममन्यतः इति विलापनप्रकरणमष्टमं विवृत्ते॥ चिति स्वरूपप्रकरणमिति वा॥ ॥

उपपत्तेस्तस्मात्स्वकार्ययेक्षया पृथिवीतावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा तथा दिव्या प्रापृथिवीतद्यदयो शरः आसीत् तस्मिन्महान्तरा पृथिवीवेदिति
 श्रुतौ जलपरिणामविशेषस्य शरशब्दवाच्यस्य दधिमंजकारस्य पृथिव्यात्मत्वप्रवणत्वे दप्रसवणदेयवता ग्रथितायामंतर्भौच सर्वत्रोपलब्धा
 तस्मात्सर्वसलिलासाधारणगुणस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलब्धत्वात् तस्यैकत्वेऽपि कदापीह तात्वादिभेदः परिणामविशेषोपाधिनिबन्धन इति ॥ तस्माज्ज
 लव्या प्रापृथिवी सपरिणामेति जलं पृथिव्या व्यापकं सूक्ष्मं च प्रागुक्तपुण्या सिद्धं ॥ तथा स पृथिवीजलं तेजसा स्वकरणेन व्याप्ते सर्वत्रोपप
 लब्धत्वात् ॥ तत्रायोगोक्तकादौ सूर्यकिरणेषु चोदकस्य तददर्शनाच्च ॥ तथा चैव तेजसोजला व्यापकत्वं सूक्ष्मत्वं च प्रसिद्धं ॥ तदपि वायुना
 प्रसृत्यतश्चोदेति सूर्यो स्तेवत्र च गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणोऽस्तेमिति इति श्रुतेः प्राणशब्दवाच्ये वायौ लघुप्रवणत्वात् तज्वात्तारूपस्य
 च वक्त्रेर्वाधधी न प्रवृत्तिरिति दर्शनाच्च वायुश्चाकाशे न प्रसृत इति प्रसिद्धमेवेतरं ॥ सूक्ष्मत्वं तु व्याख्यातमेव सर्वत्र एतत्सर्वं स तासू
 र्तिभ्यो व्याप्ते मेवा नुभूयत इति सच्चिन्मात्रं सर्वस्योपादाने तस्य चाद्यं तरेणानुगमादर्शना विरुपादानकत्वे सिद्धे निरपेक्ष व्यापक
 त्वं प्रागुक्तपरिणामतः पृथक् किमपि वस्तु विद्यत इति तस्य परमसूक्ष्मता व्यापिते निश्चित्य सोहमसंगच्छत्वाद्वा न्येति सत्ताभावे

निरतिशयसूक्ष्मत्वं वसिष्यति तदनेन सच्चिन्मात्रेण सर्वस्य वेदिति नाप्यथा १
 दृश्यशरीरस्तत्त्वान्

ननु नैतावता त्वनउक्त रूपत्वज्ञानसिद्धिरध्यात्माधिदैवतयोः पृथिव्यादेर्देवप्रथमानत्वादित्यत आह शरीरेति॥ यावद्वा ह्या पृथिवी प्रमारात्प
रिमारातेभवति तावत्तावत्प्रमारा शरीरा पृथिवी ते येति सर्वं॥ तथाः वादी निचत्वारिभूतानि कृत्स्नशो निरवशेषतया तावत्तावत्प्रमारा निक्षेपा
नियमवद्धरीरावा ह्याच पृथिवीति योजना॥ एतदुक्ते भवति अध्यात्माधिभूताधिदैवात्मनाविभक्तानां पृथिव्यादीनामेकाज्ञानविज्ञेयतत्वादेव प्र
त्ययेन प्रवित्तापनोपपत्तेः॥ सर्वत्र प्रत्यक्तत्वाचुगमाश्रयगत्यावसानमेवाध्यात्मादिरूपं तेन व्याप्नोततः पृथगस्तीति प्रत्यक्तत्वेव धार्यमाणे
वा ह्याध्यात्मिकादिभेदसूत्रैरनवकाशात्प्रत्यगत्त्वब्रह्मतावन्मात्रमेव सर्वमवशिष्यत इति भवेदेव प्रागुक्तं त्वज्ञानसिद्धिरिति॥ १॥

शरीरा पृथिवी तावद्वा ह्या प्रमारातः॥ अवादी निचत्वारिभूतानि कृत्स्नशः॥ १॥
वा ह्यादीनां यथोत्पत्तेः पूर्वत्वं सर्वगतं तथा अहमेकं सदा सर्वस्मिन्मात्रं सर्वगोद्वयः॥ ३॥

नन्वेवं परागर्था सत्वे कथमात्मनः प्रत्यक्तत्वं सर्वगतत्वमित्याद्युपपद्यते तस्य पराचीनविकारा येन तत्त्वादेतः कथं पराचोपत्य
गात्मावसानत्वमित्याशंक्यं विन्मात्रस्वरूपस्यैवापूर्वादिलक्षणास्य प्रत्यगादिशब्दे लक्ष्यत्वात् तस्यैवात्मा दशा यामाते पित परागर्थ
ये ह्यसामानि स्वरूपस्यामानयेन त्वाद्युक्तं सर्वस्य प्रत्यगत्त्वावसानत्वावधारणमिति ह्युक्तं तेनोपपादयति वा ह्यादीनामिति स्पष्टार्थः॥ ३॥

ननु कथं काशवदेकस्य वात्मा सर्वात्मा भवेत् ब्रह्मादिभेदेनात्मना मनेकत्वस्य विभाव्यमानत्वाच्च यो वेतन्यमात्रत्वं चालुपपन्नं रागादिदोषसं
सर्गोपलब्धेरित्याशंकाह ब्रह्माद्या इति ॥ ममेव विदात्मनः सर्वे प्राणिनः स्युरंशरीरभूताः स्युतात्रितीता इत्यर्थः ॥ तथा कामक्रोधादयो दोषा आ
त्मनो मेन स्वाभाविका व्यभिचारित्वात्परतोपितेन संभवंतीत्याह जायेरन्ये कुतो न्यत इति ॥ अन्यस्याभावदेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥ प्रत्यगात्मनो निर्दोषत्वम

ब्रह्माद्यास्त्वावरांता ये प्राणिनो मम हः स्मृताः ॥ कामक्रोधादयो दोषा जायेरन्ये कुतो न्यत ॥ ४ ॥
भूतदोषैः सदा स्पृष्टं सर्वभूतस्त्वमीश्वरं ॥ नीलं व्योम यथावा लोडुष्टं मोक्षी जने जनः ॥ ५ ॥

सिद्धं संसारदोषस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशंका काशकार्णप्रत्यक्षवदात्मनि दोषदृष्टेर्भ्रमत्वान्येवमित्याह भूतदोषैरिति स्पृष्टमिति चे
दः सर्वभूतेषु स्थितस्यापि तदोषैरस्पृष्टत्वमीश्वरत्वादिति हेतुर्धर्मविशेषणमीश्वरमिति सर्वस्येशितारंकोरामिति यावत् न हि कारणां
कार्यधर्मैः संस्पृश्यत इत्यर्थः स्पृष्टमन्यत ॥ ५ ॥

नेदमंतरेण स्व रूपतो ४

२६

सर्वोक्तिज्ञता
निशरीरयः

यदुक्तं ब्रह्माद्याः स्थावरान्ताः प्राणिनः एकस्यात्मनः शरीरभूता इति तत्कथमित्यत आह ॥ मच्चैतन्येति ॥ सर्वज्ञस्य सर्वविभासकस्यातएव विषय
फने ह शेषोऽसौ सर्ग रहितस्य ममात्मनः सर्वप्राणिनः पूः शरीरे कुतः सर्वप्राणिधियों सदा मच्चैतन्यावभास्यत्वादित्येव जना योयं विज्ञा
नमयः प्राणेषु हृदये तज्येतिः पुरुष इति श्रुतेः बुद्ध्या साक्षितया प्रकाशमानस्य चैतन्यज्योतिष एव सर्वप्राणिघातत्वावगमात्तस्य बहुद्वितत्वा
भासभेदानिरूपणात्सवितुरिवोदयात्रतरस्ताभासाव्यतिरेकेणेति सिद्धमेकस्यात्मनः सर्वाणिभूतानि शरीरमिति भावः ॥ तथा च श्रुतिः
यस्य सर्वाणिभूतान्यंतरोयमयत्येषत आत्मा ते यम्य मृत इति ॥ ६ ॥ तर्हि भास्यप्राणिनहुहीनो सत्वा दद्वैतक्षतिरिति तत्राह जनिमदिति य

मच्चैतन्यावभास्यत्वात्सर्वप्राणिधियों सदा ॥ पूर्वमप्राणिनः सर्वे सर्वज्ञस्य विपाप्यनः ॥ ६
जनिमद्ज्ञानविज्ञेयं स्वप्नानवदिष्यते नित्यं निर्विषये ज्ञानं तस्मै द्वैते न विद्यते ॥ ७

न

ज्ञानिमध्वज्ञानविज्ञेयं यत्कार्यं जुडंचतन्मिथ्येष्टते यथा स्वप्नज्ञानं तथा जाग्रदपि कार्यदृष्टं चेति मिथ्येति द्वैते न विद्यते यस्मात्तस्या
तत्तेयस्यासत्त्वात्तज्ञानं नित्यं सदा निर्विषये विषयनिरूप्यं न भवति यद्वा नित्यमविनाशि सर्वविनाशसाक्षित्वादित्येव जना न ह्यधारेपि
तेन द्वैतेन यत्प्रामाथ्यमद्वैते विहन्यते न त्वत्वाते पिते न तोयादिना तदाधारभूम्यादिसद्वितीयदृष्टमिति भावः ॥ ७

राम
२६

स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वेनित्यत्वे चोक्तं प्रत्यक्षोपपादयति तानुत्ततिरिति सुषुप्तेन न्यस्यसेयस्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं तानुत्तमो ज्ञातिः स्व
 रूपभूतात्तत्त्वित्वेति प्रत्यक्षोपपादयति तत्राचक्रति यद्वेतन्नपश्यति पश्यन्नेतन्नपश्यति न हि दुष्टं चेद्विपरितोयो विद्यते विनाशित्वा च नुत
 रद्विनीयमस्ति ततो न द्विभक्तवत्पश्येदित्यादिका यद्यपि सुषुप्ते निर्विषयं ताने विषयाभावात् स्वरूपतो नाशशीलत्वाभावाच्च नित्यं प्रकृति सिद्धेन
 घाप्यवस्थान्तरे स विषयमुपलभ्यत इति तानुत्ततिरित्यात्मादित्यत आह ज्ञायदिति यतः प्रकृति सिद्धे त्रित्यं निर्विषये ज्ञानमनः कारणान्न ज्ञा
 यद्वातिर्विषयदर्शनात्मिका विद्या शान्तिरेवात्मनो निर्विकारतया ज्ञानकर्तृत्वायोगादनेकैरसात्त्वचनत्वादेव ज्ञानात्तत्त्वोपपादयति

तानुत्ततिरिति त्रित्योक्ता सुषुप्तेन न्यस्यतः ॥ ज्ञायज्ञानिस्त्वविद्यातस्तद्वाच्यं वासदिष्यतां ८

वसविषयं ताने तद्वाच्यं विषयज्ञानमसदपरमार्थमिष्यतां स्वीक्रियतामित्यर्थः ॥ ज्ञागरिता दो विषयाकारबुद्धिस्त्री नां सुररावगुंठि
 तत्वात्सर्वहस्तुत्पत्तिरिति विनाशसाक्षि ज्ञासुररास्येकस्य नित्यस्यान्यस्यावस्थाप्रयत्नी यत्वा ज्ञायतप्यात्मचेतन्ये नित्यमेव ॥ त
 या विषयाणां ह तिसमकालमेव सुरराद्विषयमभिचारे पि सुरराव्यभिचारतस्य विषयानिरूप्यत्वा निर्विषयत्वे च सिद्धमिति भावः ॥ ८

नन्वात्मावाच्यरेद्रष्टव्यं श्रोतव्यमेतव्योनिदिध्यासितव्यइति श्रुत्येवात्मनो दर्शनादिकर्मत्वोक्तेर्हृष्यत्वाद्दर्शनाभुजगादिवदसत्त्वप्राप्तिरित्याशं
काशदमस्यर्शमरूपमवयंतद्याः रसं त्रितयमगंधं च चयनवत्सुखागृह्यतेनादिवाचानामेदेवै सत्यसाकर्मणावेत्यादि श्रुतिवितोधादुपादिही
नस्यदर्शनाद्यविषयत्वात्द्रष्टव्यइत्यादि श्रुतिरहोर्थेनतवेनयोगात्तदर्शनाद्यहोयोपदेशसुखेनानात्मप्रवृत्तात्तात्प्राज्ञनार्थेत्याह रूपवत्त्वादी

रूपवत्त्वाद्यसत्त्वाच्च हृष्यादेः कर्मता यथा ॥ एवं विज्ञानकर्मत्वं
भूश्रोनास्तीति गम्यते त इति सूक्ष्मता प्रकरणेन वमं ॥ ॥

ति यथा द्रष्टव्यइत्यादिव शान्नज्ञानकर्मत्वमेवं यत्र नाभ्यत्यश्रुतिना न्यक्षुण्णेति नान्यद्विज्ञानी तिसमूहे सत्रापि प्रागुपन्यस्त श्रुतिवि
रोधाद्यत्रान्यत्र पश्यत्वात्मानमेव पश्यतीति स्वात्मदर्शनविधिपरत्वकल्पनायोगाद्भूश्रोत्रेण विज्ञानकर्मत्वेनास्तीति गम्यते निश्चीय
ते इत्यर्थः सूक्ष्मता व्यापिता प्रकरणेन वमं विदुर्मे ॥ ॥

इदानीं पूर्वप्रकरणोपुक्त्या व्यवस्थापितमात्मनो निर्विषयज्ञानस्वभावतस्तानुभवमिदमेव प्रकटयन् विषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीति दृ-
ष्टव्यं प्रकरणान्तरमारभते दृशिस्वरूपमिति सकृद्विभातमेकदेव विस्फुरितं सदैव स्पष्टं भासमानमिति यावत्तदेवं विधमहं ब्रह्मा तदे-
वाहं सततं भवामि अतो विमुक्तः ॐ मित्यभ्यनुज्ञार्थं ॐ कारः उक्तस्वरूपमोकारद्वारा मुमुक्षुबुद्धिभिर्युक्तं भवतीति सूत्रपितुं ॐ कार

दृशिस्वरूपंगगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमहं ब्रह्म अलेप-
कं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्त ॐ २ ॥ ।

निर्देशः ननु नाकाशवदलेपकत्वं दृशेः संगच्छते दृश्यसंबन्धादप्युद्विग्नक्रियादिदोषसंभवादित्याशंक्य दृशेरात्मस्वरू-
पत्वात्तस्य नित्यमुद्भूत्यादेः अतएव निर्द्वारत्वात् नैवमित्यभिप्रेत्य श्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति दृशिस्तु मुद्भूति ॥ अहं तु दृशिः ज्ञा-
नस्वरूप इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

अतः परमार्थतः सुहोः सुहोदेरज्ञाननिवन्धनत्वात्तस्य वाभासत्वादिति भावः। सुहोमपापविह्वलमिति मंत्रवर्गीतव्यतश्चाविक्रियात्मको विक्रियात्मकोत्प्राणादेरन्त्योः प्राणाद्यमनाः सुहोद्यस्थूलमनयवद्गुणस्वमदीक्षित्यादिभूतेरतोपि सुहो इत्यर्थः। नतदप्रातिकंचननतदप्रातिकञ्चनेति कृतेनात्मनो विषयसंसर्ग इत्याह न मे स्ताति स्वभावतः परमार्थतः। अनेन विक्रियाहेतुविशेषाभावादप्यविक्रिय इत्युक्तं भवति। विषयाभावेनाह्यात्मत्वे भूमावक्यशेषमर्थतः पठति पुरस्तिरस्येति। स भगवः कस्मिन्पतिष्ठति इति स्वमहिम्नयदिवानमहिम्नातिस्वरूपावस्थान

दृशिस्तस्य सुहोहमविक्रियात्मको न मे स्तिकश्चिद्विषयः स्वभावतः पुरस्तिरस्योर्ध्वमधश्च सर्वतः संस्पर्शी भूमात्त्वज आत्मनि स्थितः १

मनन्याधीनमुपन्यस्यत इत्यपादनायेदं कारास्पदं सर्वं धर्मादिविभागेनाधरोत्तरादिविभेदेन चोपलभ्यमानं भूमेवेति प्रतिपाद्याहं कारास्पदं स्पन्दहादिवुद्धिपर्यंतस्य तद्भिभूम्नोभेद इति शंकायामहं बुद्ध्याहमपि भूमेवेति मध्ये निर्दिश्येदमनिदमात्मकस्य सर्वस्य भूमेन्यत्वाभावे भेदकाभावात्प्रागात्मैव भूमेत्यात्मैवेदं सर्वमित्यंतेने संस्पर्शी भूमाकांदोग्येदृशिति इत्यर्थः अजोहमाविर्भाववर्जितो यत आत्मनि स्वमहिम्नि स्थितो नान्याधीन इत्यर्थः १

आत्मनो जन्म जरादिविक्रियाभावेन कृत्वा ह्यस्वाभावप्रतियादनपराः शुतीः स्वरूपतोऽर्थतश्च पठ्यते जोमर इति तथा वस्तुतः अ
जो नितः शाश्वतोऽयं पुण्यो स वा स्य महानज आत्मा ऽजरो ऽमरो मृतो ऽभयो ब्रह्म इति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरुक्तं ज्योतिषां ज्योतिरित्यं वि
भुं सर्वगतं सुखं संप्रको देवः सक मेवा द्वितीयमिति । तदेतद्ब्रह्मा एव मन परम नंतरे मवाह्य मित्यादि कृत्यर्थमाह न कारणाकार्यमिति ॥ नि

अजो मरश्चैव तया जरो मृतः स्वयं प्रमः सर्वगतो ह्यमद्वयः नकारणो
कार्यमतीव निर्मलः सदैकतृप्तश्च ततो विमुक्तः ३ ॥ ॥

मलो निरंजनो निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः एकतृप्तः एकेन निजानंदे नैव तृप्त इत्यर्थः ॥ आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्निविभेति कुतश्च न आ
नंदरूपममृतं यद्विभाति इत्यादि श्रुतेः ॥ विमुक्तश्च विमुच्यते इति श्रुतिमाश्रित्याहततो विमुक्त इति । यतस्त्वं लक्षणास्ततो विमुक्त एव स
दिति पदं सर्वत्रानुषंजनीयं । यदाचार्येणोक्तं मम स्वरूपं तन्नैवेति सिद्ध्यनुमन्यते ३ ॥ ॥

ननु स्थानत्रये न्यथान्यथा प्रथमानस्य कथमविक्रियात्मकत्वमित्यत आह । सुषुप्तेति ॥ सुषुप्तासौ जाग्रच्च स वासौ स्वपंश्च सुषुप्ता जाग्रत्स्वपनं
स्य सुषुप्ता जाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवात्मीयमिवेह व्यवहारे किंचिददर्शनं नास्ति स्वमिव स्वरूपभूतमिवेति वा किंतु मोहनमविवेकाविर्याधारे पितं जाग्रदौ
दादिदर्शनमित्येजना तत्र हेतुमाह स्वतश्चेति । तेषां जाग्रत्स्वपसुषुप्तिदर्शनानां जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वा स्वतश्च परतो ~~स्वतः~~ स्वतः सत्त्वतो
सत्त्वादिपक्षरयोजनानां हि तेषां स्वतो न्यनिरपेक्षं स्वतः संभाव्यते स्फुरतां च आगमापायित्वेन रेतुसर्ववदारे पितत्वं निश्चयात् तथा परतोपिन सत्त्वं स्फुर

सुषुप्ता जाग्रत्स्वपतश्च दर्शनं न मे स्ति किंचिन्स्वमिवेह मोहनं स्वतश्च
तेषां परतोप्यस्वसत्त्वतस्तुरीय एवास्मि सदा दृग्दूयः ४ ॥ ।

रां च संभाव्यते परं चैतन्यस्या न्नहितेनात्मना सत्त्वादिकमेवां संभवति प्रापकपरागभावेन विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनायाश्च भ्रान्ति
मात्रत्वादित्यर्थः । प्राज्ञसौजसौ विष्णु इत्येते तत्र दवस्थावत्वेन भासमानानममस्वरूपमिति भावः । तर्हि किं स्वरूप आत्मेति तदाह तुरीय एवा
स्मीति । विष्णादित्रयापेक्षया परतो गम्यमानत्वाच्चतुर्थ इत्यर्थः । इतरस्य लक्षणा । सदा दृगिति सर्ववस्थादृष्टेत्यर्थः । विष्णादीनां स्वस्वा
व । स्थामात्रद्रष्टृत्वादयंतो व्यतिरिक्तः स्थूल सूक्ष्म क्रमेण विविच्या चैषादशायां विष्णादिस्थानत्रयोपाहेनावसीयमानत्वात्तुरीय
इत्युच्यते न पुनर्वस्तु तस्तुरीयत्वमस्तीति द्योतयत्यद्वय इति निर्विशेषण एव सदा हमस्मीत्यर्थः ४ ॥ ॥ ॥

कथमात्मनो निर्विशेषत्वं शरीरादिसंबन्धस्य प्रत्यक्षत्वादित्यत आह शरीरेति शरीरादिसंततेर्न मदात्मत्वं मदीयत्वं वा परमार्थतोऽस्तीत्यर्थः न च हेतुर्मम नि
 विकारत इति न ह्यविक्रियं वस्त्वागमाया विशरीराद्यात्मना परितो मते संसृज्यते वा येन तत्स्वरूपता न दूर्मता वा भवेदित्यर्थः हेतुतरमाहासत्वहेतोश्च
 येव संततेरिति कुतोऽसत्त्वमित्यत आहासत्वमस्या इति स्वयत्तः स्वप्नावस्था यो यथा दृश्ये मिथ्या तथा स्याः संततेर्दृश्यत्वादेवासत्त्वमित्यर्थः हि शब्दः स्वप्न
 दृश्यस्य मिथ्यात्वप्रसिद्धोक्तनार्थः ५ शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन चेन्मिथ्यात्वं तर्हि सुद्धत्वा विक्रयत्वादेरपि दृश्यत्वा मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह इदं
 त्विति मम विक्रियानास्ति न मे विकारहेतुरप्यस्ति ततः पूर्व निरूपिता दृष्ट्या न दृष्टाभावाच्चेतोः स्वतः परतो वा ममात्मनो विक्रियानास्तीति यदि देतेत

शरीरबुद्धीद्रियदुःखसंततेर्न मे न चाहं मम निर्विकारताः असत्त्वहेतोश्च तथैव संततेरसत्त्वमस्याः स्वयतो हि दृश्यवत् ५
 इदं तु सत्यं मम नास्ति विक्रिया विकारहेतुर्न हि मे दृष्ट्यत्वनः न पुण्यथा येन च मोक्षबंधनेन चास्ति वर्णाश्रमनाऽशरीरतः ६

द्यु

त्यमित्यर्थः तु शब्दः शंको व्याहृत्यर्थः अविक्रियत्वादिनाविक्रियाभावात् पलङ्गिनस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात् तस्मिंश्च हेत्वसिद्धेर्न शंकावकाश इत्यर्थः
 कर्मवान् फलेवान् दध्ने सो वा कर्मदिसाधनेन वा विक्रियादिहेतुर्भविष्यतीति कुतो दृष्ट्यत्वं मित्याशंका ह न पुण्येति पुण्यादिनेति धर्तिज्ञा यो हेतु
 रशरीरत इति अशरीरत्वे तु पूर्व श्लोके प्रतिपादितमेवेत्यर्थः ६

नेसुयद्यपिशरीरोपादानविनतद्धर्मकत्वेनवात्मनःशरीरवत्त्वाभावाः स्यादपिशरीराल्लिख्येवधुतपलम्पोपलेभकमावलक्षणादितिकथमशरीरतेत्याशंक्येताव
तासशरीरत्वेनकर्मदिकोगितेत्यभिप्रेत्यपुण्यपुण्यादिसंबंधवैधुर्ध्वमुक्तमुपपादयत्यनादितरति यत्कर्मसमवायित्वादिमदृष्टेयथारथशरीरादिनचपरमा
मनसोरभेकोतोमनसउत्पत्तिश्चवराणत्परपरिकल्पितपरमाश्विनगीकराच्चतथायत्कर्मसमवायितस्यगुणंष्टयथोक्तमेवोदाहरणोतथाचसगुणत्वेसादित्वे
चव्यापकप्रत्यगात्मनोव्यावर्तमानेतस्यक्रियावत्त्वंस्वव्याप्यमादायनिवर्ततइतिभावः कर्मपुण्यादिलक्षणेकलंतत्साध्योत्पदुःखादिहपंचकलेचनमेस्ती

अनादितोनिर्गुणतो न कर्ममेकलंततस्मात्परमोहमद्वयः यथा
नभः सर्वगतं न लिप्यते तथा हं देहगतो विसृज्यते ७

तत्रैवः तस्मादहंपरमउन्नमः संसारिभ्यो विलक्षणा त अद्वयोनिर्विशेषः क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपुण्याघसंभवइतिविलक्षणात्सुपषदय
ति यथेति देहगतो देहे प्राप्नोति यत्तत्साध्यमानोपीत्यर्थः सृज्यतेऽमूर्तत्वादित्यर्थः तथाचाहभगवान्अनादित्वात्त्रिगुणात्वात्परमात्मा
यमव्ययः शरीरस्थोपिकौते मनकरोति न लिप्यते यथा सर्वगतं सौहृदाकाशं नोपलिप्यते सर्वत्रोवस्थितो देहे तथात्मानोपलिप्यतइति ७

नृपलयाधिशो नो नो देहादी नो वैषम्यदर्शनात्तत्रोपलभ्यमानस्यात्मनोपितकृतवैषम्यसंभवाकुतः परमात्मत्वं परिप्रतीता चेत्पाशो वपतारतस्य प्रतिभा
 ५ विद्याविलसितो न परमार्थतत्त्वाहससाचेति ईश्वरइत्यनेनोपाधिवश्यताभावं सूचयति अतो न मे देहादिकृतं वैषम्यमित्यर्थः ईश्वरइत्यनेन तस्य
 शितव्यायेक्षत्वात्सद्वयत्वशंका स्यात्तत्र आह द्वाद्द्वाराभ्यामिति अथवेश्वरत्वमेव साधयति द्वाद्द्वाराभ्यामिति हि यस्माद्द्वाराद्द्वाराभ्यां परमोऽथ तस्मादहं सुतम
 इत्यवयवं द्वादि न श्यतीति द्वारं कार्यवर्गः न द्वारतीत्यद्वारेकारणं मायाशवलितं विद्वत्कृताभ्यां परमोऽयतिरिक्तः कार्यकारणादिभेदकत्वाधिशो न
 तदुत्पत्तउत्तमं पुरुषोत्तम इत्यर्थः यत्तत्तमोत्तमं परेण आत्मनो न तत्त्वं स्वरूपमस्मिन्निति परात्मन त्वं शुभ्रहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः एवं विधेयं दात्मा कथं

सदा च भूतेषु समो ह मीश्वरः द्वाद्द्वाराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः परा
 त्मन त्वं शुभ्रहमेव सर्वात्मा चेत्यर्थः

तेर्हितत्र विपरीतरूपप्रतिभास इत्यत आह तथा ह्येवमिति उक्तोत्तरमेतदविद्याविलसितं च विपर्यय इत्यर्थः तथा च भगवतोक्तं
 ह्यविमो पुरुषो लोके द्वाद्द्वाराभ्यां परमो ह्यथोत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेऽनुदाहृतः यो लोकत्रयमाविश
 विभर्त्ययय इश्वरः यस्मात्तद्वरमतीतो ह मद्द्वारादपि चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति

तर्हि किमविद्यासंबंधो वर्तते नेत्याह अविद्ययेति अविद्यामूलाज्ञानभावनात्कृतो देहाद्यभिमानः कर्माणि तत्पूर्वकारिण्युपपायत्वात् नानैव
विकृतसंस्पर्शिन्यः ॥ कुतो यस्मादव्यवधिः व्यवधिर्यवधानं वस्त्वन्तरकृतो वद्वेदस्तद्विहितोऽव्यवधिः अयमाशयः वित्प्रकाशस्त्वदात्मैतिष्ठ
तिस्मृतीहासपुराणान्यायसिद्धं अविद्याजडाऽप्रकाशमिका अतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयोः यरमार्थतंसंबंधो दुर्घट एवेति स्थितेऽनवच्छिन्नचेतन्यमा
त्रतावत्राविद्याप्रयः उच्यते तेषां सत्परिणामात्रस्यापि प्रकाशानुयपत्तिप्रसंगात् नापि केनचिदवल्लिख्यभागविशेषमविद्याव्यतिरिक्तस्य तस्य कल्पः

अविद्याभावना च कर्मभिर्विविक्त आत्मा व्यवधिः सुनिर्मलः हृगादि
शक्तिप्रचितो ह मद्भयः स्थितः स्वरूपे गगने यथाऽचलः ॥

नाया अनिवंघनत्वात् तस्मादविद्यातिरिक्तव्यवधानाभावाच्च व्यवधित्वे सति दिवांधपरिकल्पितो धकारवदात्मन्यविद्यादिकल्पनमिति अतस्वसु
निर्मलः सर्वशक्तिरदोषरहित इत्यर्थः एवंविध आत्मनिकथं दृष्ट्वा श्रोतामंतावोद्वेत्त्यादिव्यवहारइत्याशं काविद्याध्यस्तानः करणपरिणाम
रूपहृगादिशक्तिसंबंधादेव दृष्ट्वा घटपचयं प्रतिभासेन परमार्थतइत्याहृगादीति स्पष्टमन्यत ॥

संविधात्मतत्परिज्ञाने सति केवलं कलतीत्याहं परं ब्रह्मेति अहं परं ब्रह्मेति निष्पद्येनात्मनि दृक्ज्ञानं यस्य स तथोक्तं स भूयः पुनर्न जायते
शरीरवाचनं भवति इति च तेर्वचो विधत्त इति शेषः तथा च ऋतिः सत्तु तत्तदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते पुरुषा न्नयं किं चित्सा काष्ठा सा पराग

अहं परं ब्रह्म विनिष्पद्या त्महं न जायते भूय इति च तेर्वचः न चे
व वीजे त्वसति प्रजायते फलेन जन्मास्ति ततो ह मोहता १०

तिरिति अथ सो भयं गतो भवति ब्रह्म वेद ब्रह्मेव भवति ति च ऋतिसिद्धे धेः पुक्तिमप्याह न चैवेति उक्तं सामान्यन्यायं प्रकृतं ते योजयति
न जन्मास्तीति हियस्माद मोहता प्रागुक्तवर्त्मना मोहरा हि न्यंततो हेतोर्न जन्मास्तीति योजना मोहयदवाद्या विद्यामूलत्वाज्जन्मादिविका
रस्य तदभावेऽभाव एवेत्यर्थः १०

इति वक्तव्यं इत्येवं जनस्य जन्मादियोगिनोऽनन्ताद्यज्ञानसिरोहितात्मत्वं च तस्य मत्तुर्वेदिना कल्पन

३२

मोहकार्यत्वात्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं तत्र किमात्मकं मोहकार्यमित्यर्थे ज्ञायोतदाहममेदमिति प्रथमं देहद्वये हंकारस्तत्तदाष्टाष्टा
कल्पनमिदमिति तत्र शोभनाशोभनाद्यध्यासः इदमिति ततो ममेदेतदेतदशतथा नममेदमित्यादिकल्पना तथा परोक्षे वं नैव मन्यथा वा नास्ति वा अस्ति
वा इति विमूढता मम परस्य वा ह्येव भावस्य या एव विधा कल्पना सा सदा स मे ब्रह्मण्यद्वये शिवे परमानंदरूपेन च नास्ति वेत्यर्थः ११ इति च तत्रादौ
जनस्य जन्मादियोगिनोऽनन्ताद्यज्ञानसिरोहितात्मत्वं च तस्य मत्तुर्वेदिना कल्पनमिति यदद्वयमिति

ममेदमित्येव तथेदमीदृशं तथा हमेवेन परोक्षे वा न्यथा विमूढतैवाऽस्य जनस्य कल्पना सदा स मे ब्रह्मण्यद्वये
शिवे ११ यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महात्मनो तत्र न शोकमोहता तपोरभावेन हि कर्मजन्यवाभवेदयं वेदविदां
विनिश्चयः १२

अद्वयमद्वयात्माकारमतीव निर्मलमसंभावना विपरीतभावनादिप्रतिबंधरहितं यत्तज्ज्ञानं तत्र तस्मिन् प्रतिमहात्मनो ब्रह्मभूतानो शोकमोहता
संसारित्वनास्ति वेत्यर्थः तथा च मंत्रः तत्र को मोहो हंकारः शोक एकत्वमनुपश्यत इति तयोः शोकमोहयो रभावेन तु यत्तत्तत्तत्कारणोपा
ज्ञानस्य निवृत्तौ बीजाभावे फलाभावन्यायेन जन्मादिषु न र्नाहि भवेदिति वेदार्थविदां विनिश्चय इत्यर्थः तथा च सुनिःस्पृहते हृदयं यथिः ॐ ध
ने सर्वसंशयाः क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृष्टे परावरे १२

राम
३२

त

सुसुक्तस्यात्मविदः स्वरूपमाह सुसुप्तवदिति ज्ञाप्रतिविश्रावस्थायोदयं द्वैतप्रपंचं प्राप्तासनादशान्यश्चक्षुस्त्विति खत्रपिविशेषतो न यश्चपति किं
सुसुप्तवदप्रविलीनप्रपंचप्रत्यगात्महये तोचपश्यतीति योजनात्तत्र हेतुरद्वयइति द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः तथाच यथापूर्वे स्मृतेशोचप्रियं
यनादि कुर्वन्नपि निर्विकारोऽकर्तात्मस्वभावाविर्भावात्तदपेक्षेविधुः स आत्मविद्विज्ञेयदशायामप्युत्तुतात्मया आत्मदर्शनत्वाद्ब्रह्मविदा
सुतमोयमेव नान्यः शास्त्रार्थज्ञोपियो व्यवहारकाले ज्ञातृत्वकर्तृत्वाद्यभिमानवानित्यर्थः इति इत्युक्त्वा हि वेदांतशास्त्रे विनिश्चयः १३ शा

सुसुप्तवज्ज्ञाप्रतियोजनयश्चपति ह्यंतु यश्चक्षुस्त्विति चाद्वयत्वतः तथाच कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविज्ञान्यइतीह निश्चयः
१३ इतीदमुक्ते परमार्थदर्शने मया हि वेदांतविनिश्चितं परं विमुच्यते स्मिन् यदि निश्चितो भवेत्तन्न लिप्यते यो मद्देहकर्मभिः १४
इति ह शि प्रकरणे

सुप्त्याया तु सारेण स्वात्तु भवं प्रदर्शयदानीमस्मिन् दर्शने परिनिश्चितं स्वरूपकृतकृत्यता भवतीति दर्शयन् परानुग्रहाय प्रकरणनिर्माणं प्रवृत्तिरिति
सूचयति इतीदमुक्तमिति वेदांतविनिश्चितमित्युक्तदर्शनस्य परमार्थविषयत्वं प्रमारा सुक्ते यो मद्देह इति विस्मृतिरूपं १४
इति स्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणं दशमं ॥

ब्रह्मात्मैक्यज्ञानमात्रनिष्ठासु च ते इत्युक्तं तत्रोपपद्यते कर्मसाध्यत्वानुक्तेः कर्मसहितज्ञानसाध्यत्वाद्वा तथा ज्ञानस्य वेदोतविनिष्पन्नत्वमुक्तं तदपि सं
दिग्धमनुमानादिनाप्युपपत्तेरितौ मामाशकोपरिहर्तुं प्रकरणोत्तरमारभते ईदृशित्वमित्यादिना तत्रादौ ज्ञानादेव मुक्तिः ज्ञानं च वेदोतमहावा
क्यादेव नानुमानादिनेत्येतत्साध्यति अन्यत्वे सदसीति निवर्त्यत इति त्वेतत्सल्लब्धत्वं तद्विषयं वासिन संसारीति वाक्योपदेशेनेव सल्लब्धार्थी ह्ये
तोन्यत्वे जीवस्य निवर्त्यत इत्यर्थः संसारितो जीवस्यामुद्धस्य कथं तद्विषयं तद्विषयत्वं संभाव्यत इत्यत आह ईदृशित्वमिति सर्वेषामेव जंतूनां प्रा
णिनो विदुषामेवेदित्वं तत्स्वतः सिद्धं स्वाभाविकं रूपं चकारः शंका निवृत्त्यर्थः कर्तृत्वभोक्तृत्वादेरविस्वाभाविकत्वं शंका नकार्यस्वरूपव्य

ईदृशित्वं स्वतः सिद्धं जंतूनां च ततो न्यथा अज्ञानादित्यतो न्यत्वे सदसीति निवर्त्यते १

प्रवारादित्यर्थः कुतो ज्ञानादेवान्यत्वं निवृत्तिरुपासुक्तिरित्यत आह ज्ञानादित्यत इति इति यतो न्यथान्यत्वमज्ञाननिवृद्धनं न पर
मार्थी इत्यर्थः अज्ञानकल्पितत्वाद्ब्रह्मविषयित्वस्य स्वतः सिद्धिमात्रस्वभावत्वादज्ञाननिवृत्तिलक्षणत्वाच्च मोक्षस्य तत्स्वतः
त्वज्ञानमात्रापेक्षरहितज्ञानस्य च यथोक्तत्वाक्यादेवोक्तत्वे न मानोत्तरं साधनोत्तरं वात्र मग्न्यते इति भावः १

कर्मरामोद्देशहेतुत्वकल्पनज्ञानसहायत्वेननोपपद्यतेऽतिप्रुक्तिविरोधादित्याहस्तावद्दीति एतावदरेखस्वमृतत्वमित्येतदमृतत्वसाधनमात्र
ज्ञानमेवेत्येतावच्छब्देनावधारयतीतिश्रुतिः शास्त्रमुच्यतेतत्तानस्यकिंचिदन्यत्रसहायभूतमस्तीतिबुवत्सलिंगं ससाधनं कर्मवाधतदति
योजना अद्वैतात्मज्ञानादर्थकर्महेतुज्ञानाद्यभिमानाभावेकृतः कर्मपरज्ञानस्य मोक्षफलेसहायभूतं भवेदिति भावः १ रदानीमीदृ

एतावच्छमृतत्वंनकिंचिदन्यत्सहायकं ज्ञानस्यतिबुवच्छास्त्रं सलिंगं कर्मवाधते २
सर्वेषामनसोवृत्तमविशेषेणपश्यतः तस्यमेनिर्विकारस्यविशेषः स्यात्कथंचन ३

तत्त्वमित्यत्रोक्तेस्वाभाविकेचिद्रूपत्वंप्रपंचयन्तानिनः कर्मनघटतेइत्येतदुपपादयतिसर्वेषामिति विशेषः कर्तृत्वादित्तद्वारेण
विहितकर्मसाधनज्ञानाद्यभिमानत्तद्वारेणेत्यर्थः कथंचनेत्यादौपार्थो न कथंचनमेविकारः स्यादित्यर्थः कुतइत्यत आहवि
शेषेणेति अभिमानशून्यतयाकेवलंसाक्षिमात्रेण पश्यतइत्यर्थः ३

कथं मनोवृत्तं पश्यत्यविशेषेण तमेव ये ह्येषां दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपादयं विदेकरसत्त्वमात्मनो निगमयति मनोवृत्तमिति स्वप्नदशायां स
 वृत्तिके मनस्य उपपत्त्यात्मा यथा बाह्यविषयाभावात्तथा जाग्रदवस्थायां मनोवृत्ते मनः प्रचारं मनश्चतुर्दशायं पश्यतः कथं विशेषे
 षां स्यादिति पूर्वश्लोकेनान्वयः जाग्रदशायामपि विषयाकारवृत्तिमन्मनो व्यतिरेकेण नात्मना किमप्युलम्बत इति भावः तर्ह्येवं विधमनो

मनोवृत्तं मनश्चैव स्वप्नवृत्तायतीक्षितुः संप्र
 सादे ह्यसत्त्वा विन्मात्रसर्वगो ह्ययः ४

दर्शनमेव स्वाभाविको विशेष इत्यत आह संप्रसाद इति संप्रसादे सुषुप्तिदशायां ह्यसत्त्वस्य सवृत्तिकस्य मनसोऽसत्त्वात्तददर्शनम
 पि स्वाभाविकं न तु तद्वितीयमस्ति ततो न्यद्विभक्त्यत्यशेदिति श्रुतेः तथा चात्मा विन्मात्रः सर्वगोऽपरिच्छिन्नोऽव्यय इति
 सिद्धमित्यर्थः ४

ननु पद्येवं तदा वाद्याम्यंतरहै तस्याभाव एवेत्युक्तं स्यात् तत्रोपपद्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणाविरोधात् तलौ किक वैदिक व्यवहार विलोपप्रसंगाच्चेति चे
त्रेताहस्वप्रदिति यथा आबोधात्प्रबोधपर्यंतं स्वप्रसक्त्यौ किक वैदिक व्यवहारास्पदतयाऽवभासनेन धैवजाग्रज्जाग्रदवस्थाप्रमवि
देहात्मत्वं प्रत्यक्षादेः प्रमाणात्वे च सर्वव्यवहारसंगे स्यात् कियत्पर्यंतमिष्यत आहात्मवेदनादिति आआत्मवेदनादिति पदछेदः आत्म
तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागेव सर्वो व्यवहारस्तस्मिन्सति व्यवहाराभाव इष्ट एवेति भावः ५ अय्यवहार्यस्वरूपमा विक्ररोति यो मवदिति ह्याभ्यां चेतादि

स्वप्रसक्त्यो यथाऽबोधादेहात्मत्वं तथैव चाप्रत्यक्षादेः प्रमाणात्वे जाग्रत्स्यादात्मवेदनात् ५ यो
मवत्सर्वभूतस्त्वोभूतदोषेर्विवर्जितः साक्षी चेताऽगुणः शुद्धो ब्रह्मैवास्मीति केवलः ६ नाम
रूपक्रियाभ्यो न्योनित्यमुक्तस्वरूपवान् अहमात्मा परं ब्रह्म विन्मा बोहं सदा ह्ययं ७

इयः साक्षीति भूतदोषराहित्ये हेतुः यो मवत्सर्वभूतस्त्वदत्यसंगत्वमुक्तं सर्वभूतेष्वहमाकारवृत्तावमिष्यत्प्रपेक्षया सर्वभूतस्त्वदत्य
यते सत्त्वाहं मयुरभवे सूर्यश्चेति वत्सर्वात्मत्वाभिनेयाभिप्रायेण इष्टं शुद्धोऽतानरहितः केवलोऽवस्थात्रयरहितः ब्रह्मैव पूर्णोऽस्मी
त्यर्थः ६ केवलत्वे व्यनक्ति नामरूपेति वाच्यवाचकतया धारात्मकप्रपंचविहीन इत्यर्थः सुगममम्यत् ७

कथमद्वयत्वमात्मनः संगच्छते अहंब्रह्मास्मीति वदहं कर्तास्मीति चातुभवस्य प्रमाणा मूलत्वादिति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनो भेदाभेद
मतानुसारितास्मान्कुत्सपचद्वैतात्ममतं द्रष्टव्यमिति अहंब्रह्मास्मीति विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगात्तात्पर्यविरुद्धं तत्त्वमवगच्छतां क
र्मकांशज्ञानकांशवद्विर्भूतत्वात्तात्त्विकत्वमेव तेषां फलं लिख्यतीत्यर्थः ८ ननु निदायात्रेण कथमद्वैतमतसिद्धिस्तत्र प्रमाणा स्या
संभावदित्यत आह धर्मधर्म इति आत्मनो धर्मधर्मफलैः सुखदुखादिरूपैर्वोगः संबंधः प्रमाणां न रैरदृष्टो विषया शास्त्रादेव सुखे

अहंब्रह्मास्मि कर्ता च भोक्ता चास्मीति ये विदुः तेन ज्ञानकर्मणा नास्तिकास्तुर्न संशयः ८
धर्मधर्मफलैर्वोगः दृष्टो दृष्टो यथात्मनः शास्त्राद्वृत्तत्वमप्यस्य मोक्षो ज्ञानात्तथेव तं ८

वेपुरेण कर्मणा भवति पापः पापेनेत्यादेरिष्टांगीकृतः शास्त्रविद्वदिति शेषः तथा स्यात्मानो ब्रह्मत्वं ज्ञानादेव मोक्षश्चेति ब्रह्मवेदब्रह्मे
व भवति तमेव विदित्वा तिस्रस्तु मेति नान्यः पंचा विद्यतेऽयनायेत्यादि शास्त्रादिष्यतां तथा च भेदकर्मलो निर्दिष्टयोः शास्त्रतात्पर्यवि
षयतायोगात्तात्पर्यानुसारिभिर्व्याशास्त्रमर्थः प्रतिपन्नव्यतिभावः ९

नन्वात्मनो धर्मधर्मफलयोगः शास्त्रोक्तो मानांतरविरोधाभावात्तथैवेति द्युत्यनेन तथात्मनो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षदृष्टकर्मत्वादिविरोधादतः प्रत्यनु
भवयोरविरोधाय भेदाभेदावादर्णीयावितिवेतमेवं कर्तृत्वादिप्रतिभासस्याभासत्वाच्च युक्ताद्वैतप्रतिपक्षत्वाच्च पक्षत्रैरितिसदृष्टान्तमाह यामा
हारजनाद्यादितितस्य हेतुस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासदत्तारभ्य यथा सकृद्विष्णुमिष्यतेन ऋतुक्ताया वासनस्ताः स्वप्रदर्शिभिरनुभू
यंत एवंपथेन्यक्षरयोजना महारजने हरिद्रातयारंजिते वस्त्रादि महारजने स्वप्रदर्शना योजायद्वा सना वासितस्य मनसो वातपित्तश्लेष्मद्विषादिसंपूर्ण
नाडीधनुगतस्याहृष्टादिसमुद्बोधितानेकवासनतया जाग्रदृष्टार्थाकारेण परिणाममानस्य हरिद्रांजितपटादिरूपसदृशतया भासमानस्य इ
यामहारजनाद्यास्ता वासनाः स्वप्रदर्शिभिः अनुभूयंत एवेह ततो न्यः केवलोद्दिशिः १०

षट्पददर्शनतत्कारणादिभावेन नित्यं स्वब्रह्मोपलभ्यमानत्वात्त्वप्रदृश्याभ्यो महारंजिनादिसदृशवासनाभ्यो लिंगात्मसहित
भोदृष्टात्मा हृदि स्वभावे विलक्ष्णो लक्ष्यते तथा कर्तृत्वादीनां दृश्यत्वादनात्मधर्मत्वमेवेति निश्चितमेवेह जाग्रदवस्थाया मपि
ततः कर्तृत्वादिधर्मकाल्लिंगादन्यः केवलेषु द्वौ ह शिरात्मेत्यर्थः १०

आत्मनः स्वप्नावस्थायां दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव ह्येतेन स्पष्टयतीति कोशादिवेति इव शब्दो यथा शब्दार्थे असि रिवेति संबंधः
यथा शब्दो यथा वदित्यर्थे यथा सिः खड्गः कोशात् एव कृतः स्वरूपेण दृश्यते तद्वदेव बोद्धव्यं आत्मा कार्यकारणवर्जितः कार्यकारणका
रमनसोक्तिगान्ध्याभूतः स्वप्ने यथा वहस्पते दृश्यते तद्वत् तै विषयवदृश्यत्वाभिप्रायत्वाभित्याशंक्य विशिनष्टि स्वयंप्रभ इति स्वमहिमैव प्र

४

कोशादिव विनिष्ठाः कार्यकारणवर्जितः यथा
सिंहस्पते स्वप्ने तद्वद्बोद्धव्यं स्वयंप्रभः ११

यतेन विषयतयेत्यर्थः यद्वा कथमवगम्यते स्वप्ने कार्यकारणवर्जित इति वीक्षाया मत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति ऋतिसामर्थ्या
दिन्याह स्वयंप्रभ इति स्वयंप्रकाश इति ऋत्या निर्णीत इत्यर्थः उपाधेः एव कस्वरूपेणावभासमात्रेऽसि ह्येतेन इति न वैषम्यशंका
वकाश इति दृष्टव्यं ११

आत्मना कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य स्वप्रतिभासवन्निष्णात्वाद्बुद्धेः एवात्माबुद्धेवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वाच्च भेदाभेदकल्प
नयामनः खेदनीयमिति सिद्धेऽर्थे सोऽप्यक्रमेण वाक्यप्रमाणमाहायेषादिति तं पाणिनापेक्षेवोक्तं चकार स होत्रस्याविति श्रुतौ सुप्रपुरुषो ह
यो दुःखासो मराजत्रित्यादिप्राणानामग्निरभं त्रितो नो न्निःतः पाणिनात्वापिष्यमाण उद्धित इति निश्चरितस्तेन प्राणोदियादिरुपलिंगसं
घातवित्तद्वाराः स्मृतसंघातादप्यन्य एवात्मेति प्रतिपन्नमत एव जडवित्तद्वारात्वात् तज्ज्ञानस्वभावः तस्यापेक्षान्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य त्वपदार्थ

ज्ञस्य

आपेक्षान्प्रतिबुद्धस्य स्वाभाविके पदं उक्तं नेत्या

दिवाको न कल्पितस्यायनेतरा १२

स स्वाभाविके पदं परब्रह्मलक्षणमुक्तं केन नेत्यादिवाको न अथातः आदेशो नेति नेत्यारभ्य सत्यस्य सत्यमिति रणवे सत्यं ते वा मे सत्यमित्य
नेन वा को नेत्यर्थः किं विषये वा को न कल्पितस्याधस्तस्य मूर्त्ता मूर्त्ततद्वा सनाश्रय रूपस्यापनेतरा प्रतिषेध केन नेति नेतीति विष्ण
या समस्तकारणकार्यत्वकोपाधिप्रतिषेधनद्वाराऽखंडे ब्रह्मणि पर्यवसिते नेत्यर्थः १२

प्रा

नेतिनेत्यादिशास्त्रेणानिविध्यमानस्यकल्पितत्वं च तैवोपपादितमिमाह महाराजादयस्त्वप्रेस्वप्रावस्थायां महाराजादयो लोकाय ह्यन्मविहगा
 त्मनिप्रकल्पितास्तद्देवतासनयालिंगाभितया सह ह्यं ह्यं सूत्रं चैवामूर्तमधिकल्पितं विधानया च मूर्तिर्यत्रैव स एतत्सुप्रोक्तं यद्यपि विज्ञानमयः पु
 रुष इत्युपक्रम्य सयत्रैतच्च प्रपाचरति तेहास्यलोकास्तद्देवमहाराजो भवत्युतेव महाब्रह्माणोतेवोवावचनिगच्छतीति च शब्देन महाराज
 त्वादेः स्वप्रहृश्यस्याभासतामधो निर्दिश्येव मेवैव स एत आत्मानमहीत्वा स्वेशरीरेयथा कामे परिवर्तते इत्युपसंहरतीति शरीरमध्य एव प्राणाश
 व्वाच्यत्वे गोपात्रिमहाराजाद्यात्मनया गृहीत्वा स्वप्रहृष्यवहतीति दर्शयति अतो न स्वप्नोपलभ्य परमार्थमित्यर्थः तथा च वासनाप्रवर्तिग
 शरीरसहितस्य मूर्तीमूर्तं रूपं स्मृतस्या विहगात्मनिकल्पितत्वं तदृश्यत्वात्तुपपन्नमेवेति पुनर्मिति तात्पर्यार्थः १३ स्वप्नप्रपंचवज्जाग्रत्प्रपंचस्या

महाराजादयो लोका मविष्य ह्यक्रल्पिताः स्वप्ने तद्दृष्टं विद्याद्वयं वासनया सह १३ देहलिंगात्म

ना कार्यवासनारूपिणा क्रियाः नेतिनेत्यात्मरूपत्वाच्च मे कार्यक्रिया क्वचित् १४

पिप्रत्यगात्मनिकल्पितत्वे सिद्धे प्रत्यक्तत्वाभिज्ञस्य कर्मसंभवः सिद्ध इत्याह देहलिंगेति क्रियाः कर्मणि देहलिंगात्मना स्मृतस्य देह
 रूपेण तदभिमानेन तदात्मना मापत्रेतात्मना कार्य अनुष्ठेयानपुनस्तत्रिरपेक्षेण तदभिमानहीनेन असंभवादित्यर्थः किं तद्गतो न वा स
 नारूपिणा वासनाः रूपयितुं संचेतुं शीलमस्तीति वासनारूपीतेन पुनः पुनः कर्मप्रवृत्तिनिमित्तेनावृत्तिचेनेत्यर्थः इदं नीममनेतिनेत्या
 दि नो ज्ञात्मा स्वरूपत्वाद्देहद्वयाभिमानाभावात्क्वचित्स्वप्नवाजागरे वा न क्रियाकार्यकर्तृव्यासभावतो विधितो वेत्यर्थः १४

अज्ञानविलसितदेहाद्यभिमानादेवकर्मनितस्याज्ञानमूलत्वे सिद्धे न तेन मोक्षाशकर्तव्येत्याहुनतत इति ततस्तस्यात्कर्मणो हेतोरप्यतता
 यामोक्षाभावस्याशाशंसननास्तिकुतोऽज्ञानहेतुतोऽज्ञानहेतुकत्वादविवेकपूर्वकत्वात्कर्मण इत्यर्थः जडयोरज्ञानकर्मणो विरोधाभा
 वा ज्ञाताननिवृत्तिरूपमोक्षे कर्मणा कार्या बुद्ध्यात्मनावस्थानरूपस्य च परमानंदविर्भावलक्षणास्य मोक्षस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षण
 त्वाच्चतत्राधिकर्माद्येति भावः कर्मणा स्वतो मोक्षहेतुत्वाभावेपिमोक्षहेतुज्ञानसहायतया तद्धेतुर्भविष्यतीत्याशङ्क्या ज्ञाननिवृत्तौ ज्ञान
 मात्रस्य समर्थत्वाच्चतत्रकर्मसहायताऽपेक्ष्यते नापीतरत्र तस्य स्वतः सिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याहु मोक्षस्येति १५ यदिकर्मसाध्यमप्यतत्तत्तस्यात्र

अज्ञतो मृतता शास्तिकर्मणो ज्ञानहेतुतः मोक्षस्य ज्ञानहेतुत्वाच्चतदन्यदपेक्ष्यते १५
 अमृतं चाभयं नात्र नेतीत्यात्मा प्रियो मम विपरीतमतो न्यद्यत्र ज्ञेयत्वं तत्क्रियंततः १६

हृस्वगादि व कृष्णादिकलवच्चानित्यं समयं वस्यान्नानिष्टमभयं प्रतिष्ठो विदंते इत्यभयरूपत्वश्रुतिविरोधादतो न्यरात्रमिति मोक्षस्वरू
 पादन्यस्यात्र त्वोत्पातस्यानार्तत्वपर्यवसानवचनविरोधाच्चैत्यभिप्रेत्याहामृतं चेति वशब्दस्त्वर्थः अमृतं त्वभयं नात्रमित्यर्थः यद्य
 पिवृत्तरूपममृतत्वसुक्तालक्षणा मकर्मसाध्यं तथापि जीवो न्यस्तकर्मणो वलभेतेत्याशङ्क्य जीवस्य बुद्ध्या न्यत्वाभावाच्चेति न्याहनेती
 तियः प्रियो ज्ञायादिशीत्यास्पदतया विभाव्यते सममात्मा स्वरूपभूतोऽनेन जीवेनात्मना सुप्रविश्येत्यादिश्रु ॥ ॥

तेः सचनेतीत्ययोऽशेषविशेषइति मद्रूपत्वाच्चतस्य कर्मप्राप्यममृतत्वमित्यर्थः अत उक्त्वा दान्मस्वभावाद्यदन्यदेव बुद्ध्याग्निसमाप्तं विपरी
तं हृश्यमनात्मभूतं तत्रिषा सहितं त्यजेत्तदभिमानं परित्यजेत्तस्मात्कारणादिभ्युपसंहारार्थः नचायमात्मतस्य विधिसस्याविनिवोत्प
त्वात्तत्र प्रत्यनुवादमात्रं साधकस्य पुनरुपपुन्यते निवोग इतीह विधिष्वप्यनिर्देश इति दृष्टव्यं १६ इति न त्वप्रकरणमेकादशं विवृतं ११
ननु यदि भोक्ता प्रियशब्दोक्तो निर्विशेषब्रह्मस्वरूप एव तर्हि सर्वलोको हमहमित्यात्मानमनुभवत्र विबुद्धाहमिति कथं नानुभवतीत्या
शंका योपदार्थतत्परिशोधनाभावाय राधादेवेति त्वंपदार्थशोधनप्रधानं प्रकरणमारभ्यमाणाः साभासांतःकरणविवेकाद्याभ्यां न स्वात्मा
नेन प्रत्येतिसर्वलोक इति प्रथमं सहस्रं तस्माह प्रकाशस्य मिति यथाऽयंतनः स्फीता लोकमध्यगतं स्फुल्लं देहं ततो विलक्ष्णं रागविनेनालो

प्रकाशस्य यथा देहं स लोकमभिमन्यते इष्टाभासं तथा चित्रं दृष्टाहमिति मन्यते १

केन व्याप्तत्वात्सालोकमालोकविशिष्टमभिमन्यते तथा दृष्टाभासं चित्रं साक्षिचैतन्यव्याप्तमंतःकरणं सचेतनं मन्यमानो हं दृष्टेति सा
भासं चित्रं मेवात्मनं मन्यते न तथा ध्यात्वं जानातीत्यर्थः अयं भावः यथाऽविशेषेण सर्वत्र विप्रसृतमालोकं देहसंयुक्तीन्द्राकार
कारितविवदृश्यमानं देहाभेदेन पश्यतिलोकस्तथा सदा स्वरूपेण नवल्लिन्नप्रकाशस्वभावोऽप्यात्मा तं करणसंयुक्तीन्द्राकारका
रितस्वभासज इत्यहं कर्तृदृष्टाभोक्तेत्येवमंतःकरणस्वभावविशिष्टमेवात्मानमनुभवतिलोको न पुद्गुमिति १

एवमात्मनः साभासतः करणाविवेकमुक्तातद्वारेण देहपर्यंतमविवेकदर्शयन्नात्माप्रतियन्निमेवलोकस्य द्रष्टव्यमिति यदेवेति यदेवसाभासवित्ताविविकृतयाहं
 कारास्पदं शरीरं दिवस्सूतदेहपर्यंतं दृश्यतेऽनुभूयते लोके व्यवहारभूमाविति यावदति न प्राणादिदेहांतेनात्मनोऽभिन्नत्वे तादस्य प्रययते विनादि
 देहपर्यंतं विदाभासप्रतीतेस्तदविवेकासंघातमेवात्मानं मन्यते इत्यर्थः यतएवं ततस्तस्मात्तूदेहादेरात्मनश्चाभ्योन्यमध्यासकार्त्तिसंज्ञेन मोक्ष
 नहेतुनात्मानं ब्रह्मत्वेन न विंदति न प्रत्येतीत्यर्थः २ उक्तमर्थं दध्यते न साधयति दशमस्येति दशहिमारावकाः क्वचिन्नदीतीर्त्तापारंगताः संतो गरा

यदेव दृश्यते लोके तेनाभिन्नत्वमात्मनः प्रययते ततो मूढस्तेनात्मानं न विंदति २
 दशमस्य नवात्मत्वप्रतियन्निवदात्मनः दृशेषु तद्देवायं मूढो लोको न चान्यथा ३

यामासुः कतिवयं स्मदति तत्र गरायिता स्वात्मानं विहाय न वैवगारायति स्मेति प्रसिद्धिः तत्र यद्दृष्ट्या दशमस्यात्मनो मारावकस्य गराविह्वरवि
 वेकात्रवात्मत्वप्रतियन्निः नवभ्योन्यमात्मानं न विंदति न वैववयं दशमो नास्तीति श्रुतिरुपलभ्यते इत्यर्थः तद्वन्नथेवायं लोको बुद्ध्यादिबुद्धश्रे
 ष्ठेवात्मतादात्म्यप्रतियन्नामूढः शास्त्राचार्योपदेशहीनः स्वात्मानमन्यथाप्रतिययते न चान्यथा वैपरीत्येन बुद्ध्याद्यो हेतुलासीति स्वरूपया
 थात्म्यं न वेतीत्यर्थः ३

ननु प्रत्यक्षानुभवस्य श्रुतेष्वविरोधाय प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वादि धर्मवत्त्वे ब्रह्मरूपत्वं चास्तु किमविवेककल्पनयामूढत्वमास्तीत्यत इत्यत
 आह त्वंकुर्विति यद्वाशास्त्राचार्योपदेशहीनो बुद्ध्यादिवेपरीत्येनात्मप्राप्त्या न जानातीति तस्य पदार्थविवेकाभावान्नो हो नोपपद्यत इति
 सूचितं तत्र किंपदार्थविवेकेन कृत्यं शास्त्रादुत्पत्तेरतिपञ्चे सति ब्रह्माहमस्मीति प्रसंख्याना देवात्मयाथात्म्या यरोह्या नो हो नोपपद्यत इति
 प्रसंख्यानविधौ वसरमाशंक्यपरिहरित्वंकुर्विति एकनीडे एकस्मिन् विषये विरुद्धो प्रत्ययो एककालिका वस्त्राभाजो कथं स्यातामिति न्या
 यतो पुन्र्निर्गतो वदेत्यन्याः तथा वेकस्मिन्नात्मनिकुरुत देवत्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारक विरुद्धबुद्धौः समसमययोर्मध्ये तादृशशीतो
 णाबुद्धिवदवशमन्यतरबुद्ध्या अन्यतरबाधस्वसुक्ते नोभयोः प्रामाण्यमित्यभिप्रायः ४ तर्हि दुःखित्वादिभानेन प्रत्यक्षानुभवेन शाब्दस्य

त्वं कुरु त्वं देवेति प्रत्ययावेककालिको एकनीडे कथं स्यातां विरुद्धो न्यायतो वद ४
 देहाभिमानिनो दुःखं नादेहस्य स्वभावतः स्वापवत्तत्प्रहाराय तत्त्वमित्युच्यते दृशः ५

नस्य बाधतोपपत्तेस्तदीयस्तेष्वर्थप्रसंख्यानविधिः स्यादित्यत आह देहेति यद्विदुः खित्वादिकमात्मनः स्वाभाविकं स्यात्तदा तत्र ज्ञाना
 भ्यामशनेनापि निवर्त्तयितुं शक्यते ज्ञानस्याज्ञानमात्रवितेधित्वात्तथा च तद्विरुद्धकः यदा त्वविद्याप्रपुक्तदेहाद्यभिमाननिवर्धनदुःखि
 त्वादितदा विद्यानिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च ज्ञानमात्राय तत्वाच्च कर्मविध्यवकाश इति श्लोकतात्पर्यार्थः ॥ नादेहस्य देहाभिमान
 नरहितस्येत्यर्थः तत्र हेतुस्वभावत इति अदेहत्वमात्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र नियामकमाह स्वापवदिति यद्वा नादेहस्येत्यनेन
 देहाभिमानव्यतिरेकानन्दः स्वमस्तीत्युक्ते व्यतिरेकमाह स्वापवदिति सुषुप्ताविवेत्यर्थः दृशेत्मानस्तत्प्रहाराय समुत्ताभिमाननिवृत्तयेत

तत्त्वमादिवाक्यात्तदेहादिव्यतिरिक्तमात्मानमवगच्छतोऽपिहुः स्वहमितिप्रतीतेरनुवृत्तेर्नाभिमाननिवन्धनं दुःखमित्याशंक्यतद्विशिष्टात्मदर्शनस्याभास
त्वान्मेवमित्याहहेशेरिति दर्शयतीतिदर्शनंदर्शनादितस्मिन्मुखस्वाभासोमुखप्रतिविरूपायथाआरूढाभवतितद्दुःखेः प्रत्यगात्मनः स्थायाआभा
सोयदारूढायस्मिन्संक्रान्तेवभवतितंप्रत्ययंप्रत्याययतीतिप्रत्ययोऽहेकारस्तसाभासमेतः करणेयश्चहमित्युपलभ्यमानोयोगीअग्रहणाविद्यादियोगवा
रपुमानात्मादृष्टरतिमन्यते यथाकस्मिद्दर्शनासुखस्वभावाविवेकाद्यथादृष्टदर्शनादोषमालिन्यात्पत्वादिविशिष्टमेवस्वसुखेमन्यतेतथापमहाजनउ

हशेष्टायायदारूढमुखस्यायेवदर्शने यश्च
संप्रत्यययोगीदृष्टआत्मेतिमन्यते ६

कृत्तुः रिवत्त्व

पाधिदोषैरास्केदितमिवतदविवेकादात्मानंपश्यन्नहेकर्त्रीदुःखीत्यमिमन्यतइत्यर्थः तथाचाहमितिदर्शनस्यकल्पितात्मविषयत्वात्तस्यवाधि
तासुरतिमात्रत्वात्साविवेकाभिमाननिवन्धमत्वमिति नसम्पगात्मानंवाक्सादवगच्छतोहुः स्वित्वाद्यनुवृत्तिरुपपद्यतेकदाचित्प्रतिभानस्पवाक्षिता
उत्पत्तिमात्रत्वादितिभावः ६

वि ३

यदि साभासाहंकारमात्मानं यश्च स सम्पदशी कस्तर्हि सम्पदशीत्यपेक्षया माहृतं चेति तसु पाधिभूतं प्रत्ययमहंकारं मूढं च मोहात्मकमविवेक
मन्यं चोक्तं गतमाभासे दुःखादिकं वा यदि वेत्ति साह्यमेवेदं सर्वमिति साह्यत्वेनैव जानाति नृशोकात्मनः साक्षिणः संवेधीत्येव न वेति यत्वं
विवेकमिति स एव योगिनोऽनुज्यतेऽनेनेति योगस्तत्त्वज्ञानं न घते येषां ते योगिनस्तेषां प्रेष्टुः प्रियतमः सम्पदशीत्यर्थः नेतरः पूर्वोक्तसाहं
कारात्मदशी न संशयः संशयोऽत्र नेकर्तव्यः अज्ञाप्रदधानं संशयात्मा विनश्यतीति भगवद्वचनादित्यर्थः ७ सर्वस्य लोकस्यात्मत्वेन भा
समानोऽहंकारश्चेदनात्मत्वेन न ज्यते तदा तदन्यस्य त्वेव दार्ढ्यं स्यादशक्तत्वं त्वमस्यादिवाक्यस्य निरास्तत्वेन त्वापत्तिरित्याशंकाहंकारादि
विविक्तस्य त्वमर्थस्य श्रुत्येवोपपादितत्वाज्ज्ञेयमित्याह विज्ञानेति न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरितोयो विद्यते न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानी

तंच मूढं च यद्यन्यं प्रत्ययं वेति नोद्देशः स एव योगिनोऽप्रेष्टो नेतरः स्यान्न संशयः ७
विज्ञातेर्वस्तु विज्ञाता सत्वमित्युच्यते यतः स स्यादनुभवस्तस्य ततो न्योऽनुभवो मया ८

या इति श्रुतौ षष्ठ्येन शब्दनिर्दिष्टया बुद्धिरुपाया विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं नित्यविज्ञप्रिरूपेणाव्यापारं त्वं न विजानी या इति
यस्तु विज्ञातेर्विज्ञातिरूपोऽविषयभूतः सर्वसाक्षी प्रतिपन्नः स सर्ववभासक एव त्वमिति त्वं शब्देन तत्त्वमसि वाक्येऽप्युच्यते नाहंकार
रात्मनया यतोऽस्मात्तत्त्वमवतत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवृत्तेर्निरास्तत्वेन त्वं शकावकाश इति शेषः तस्य त्वं पदार्थस्य स
वश्रुत्युक्तप्रकारोऽनुभवः सम्पदोऽनुभवः स्यात्ततो न्योऽबुद्धितत्त्वाभासविशिष्टरूपतया नुभवः मया मिथ्याऽध्यास इत्यर्थः ८

ननु विषयश्चेदात्माश्रित्या निवेद्यते कथं तर्हि तस्यानुभवोऽनुभवरूपत्वात् तस्य नाऽनुभवायेति चेन्न अत्रानुभावाऽनुभवयोर्भेददर्शनादित्याशङ्क्य
 जडत्वाजडत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेर्भेदमित्याहुर्दृशिरूपेति यस्य स्वसत्तायां ध्वकाशव्यभिचारस्तस्यागंतुकज्ञानसापेक्षत्वात् न तानागमायाय निवृत्तेर्भेददर्शना
 दर्शने स्यात्तां सदा दृशिरूपेज्ञानस्वरूपेज्ञानस्वरूपे मयि सत्येति चेन्न न्यनिरपेक्षसत्ता के स्वचूयतो ज्ञानतश्चुनित्येति यावत् दर्शनादर्शने कथं स्यात्
 न कथमपीत्यर्थः ततस्तस्मात्कारणात् तत्स्वरूपादयोऽनुभवो नेष्यत इति योजना ८ उक्तमेव नित्यदृश्यत्वमात्मनः स्फुरयति यत्तु स्ताप
 इति यद्वा सुखदुःखादिमुक्तत्वेनात्मनोभावात् नित्यदृशिमात्रत्वमित्याशङ्क्याह यत्तु स्ताप इति रवेस्तापो देहे भवन्त्यस्त्यो यत्प्रदेशस्थितो भव
 निसत्तापो यथा स्वाध्यायप्रदेशविशिष्ट एव ह शेराम्ने विषयस्तद्देवे ह्यवहारकाले सत्त्वं स्तोतः करणस्य एव भवति सत्त्वं तदुःखादिरूप

दृशिरूपे सदानित्ये दर्शनादर्शने मयि कथं स्यात्तां ततो नाभ्युदयतेऽनुभवस्ततः ९
 यत्तु स्तापो रवे देहे ह शेराम्ने विषयो यथा सत्त्वं सत्त्वं देवे ह शेराम्ने विषयस्तथा १०

स्तापस्तथा स्वाध्यायप्रदेशः करणसहित एव ह शेराम्ने विषयो न ह गात्रसमवेत इत्यर्थः अतस्तस्यान्यधर्मत्वे नैवाऽनुभवादात्मानित्येति चेत्तस्य मात्रस्व
 भाव एवेति भावः अथवा देहे भवन्त्येतापो यत्तु यस्मिन् देहे देहे स्थितः स देह एव तापविशिष्टस्तत्रोहमिति मन्यमानस्य देहे तूक्तौ किं
 स्यात्तमो विषयो यथा तद्देवविषयसंबन्धजनितः सुखदुःखादितापः सत्त्वं स्तोत करणस्य इति सोतः करणस्य सुखादितापविशिष्टस्तथैव
 ह शेराम्ने विषय इत्यर्थः तथा च सुखहमित्याद्यभिमानस्य देहतायेन तदध्यासात् तत्रोहमित्यादिमानवत्स्वदृश्यातः करणाध्यासम
 निवृत्तत्वाद्धिवेकिनोऽदुःखादिमत्तयात्मा कदापि न भासते इति भावः १०

आत्मनः स्वरूपं विदुः कर्ता करणसंबन्धभावं स्फुटयन् विविक्तस्वरूपमनुसंधने प्रतिषिद्धेति स्पष्टार्थः ११ यस्यादेवं विचार्य मातोऽहं ब्रह्मेव तस्मा
 न्न स्याद्विरूपस्य मम कृत्रापि स्वरूपभेदोऽस्तीत्यद्वयात्मतत्त्वमाविष्करोति विज्ञातुरिति सर्वविज्ञात्वरूपादात्मनो न्यो यतः परो व्यापको विज्ञातानेव सं
 भवति अतोऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्थावरजंगमेषु सर्वदा एव सर्वविज्ञेयतद्धर्मरहितत्वात्पुनश्चेत्यर्थः १२ एवं श्रुत्य देशात् सर्वत्र सर्व

प्रतिषिद्धेदमं शोक्तः त्वमिदं चैकरसोऽद्वयः नित्यमुक्तस्तथा मुक्तः सोऽहं ब्रह्मास्मि केवलः ११
 विज्ञातुर्नैव विज्ञाता परो न्यः संभवत्यतः विज्ञाताहं परो मुक्तः सर्वभूतेषु सर्वदा १२
 यो वेदात्पुनश्चैवमात्मनोऽकर्तृतां तथा ब्रह्मवित्त्वं तथा मुक्तास आत्मज्ञो न चेतरः १३

दऽद्वयमात्मनमनुसंधानस्यापि ब्रह्मविदहमस्मीत्यभिमानात्प्राप्तविशेषत्वमित्यत आह यो वेदेति यो ब्रह्मवित्त्वं मुक्ता ब्रह्मविदह
 मस्मीत्यभिमानं त्यक्त्वा यथा श्रुतं तथा आत्मनोऽनुपविन्यात्र ते यादृशत्वे तथाऽकर्तृतां च वेदसे आत्मज्ञः आत्मतत्त्वब्रह्मविज्ञचेतरो यो भि
 न्नलेशमपि भजत इत्यर्थः १३

ननु ब्रह्मात्मज्ञानस्यात्मनि विद्यमानत्वात्कथं ब्रह्मवित्वाभिमानस्यागोऽतो नायं ते निर्विशेष आत्मेत्यत आह तातेवेति तातेवाहुर्मित्यादिरूपो यो विवेकी वि
वेकवानवि विक्तात्मनि घटति यावत्प्रत्ययो बुद्धेर्बोद्धेद्योवृत्तिरूपः सदृशत्वात्साक्षिभास्यत्वाच्चाशवान्नश्यत्येव यतो यस्यात्र स्याच्चाक्षिब्रह्मविबोभिमा
नजेशस्याप्यवकाश इत्यर्थः ॥ पथा कतकवीजरतः कलुषिते जले प्रक्षिप्तं जलगत सकल रजो विस्त्राय यस्त्वयमपि विलीयमाने स तिलमनाविलोक्य
नितया यथोक्त विवेकबुद्धि इतिरपि परे प्रत्यगात्मनि संक्षिप्ता तद्वत् सकल विशेष सुन्मूलयंती स्वयमप्युन्मूलिता प्रत्यगात्मानं निरस्त समस्त विशेषम
नाविलमायादयतीति भावः १४ नन्वात्मचेतन्य प्रतिभासोपि नाशवानात्मप्रकाशत्वात्प्रकृतबुद्धिप्रत्ययवदिति चेत्तमेवंकारकाधीनात्मलाभत्वं
स्योपाधित्वादित्याह लुप्तेति उवाचेः साधनव्यायकत्वमाशङ्क्य प्रत्याह दृश्याचेति अस्या आत्मस्वरूपाया दृष्टेर्जन्यता तु दृश्या न्यया बुद्धि

नानैवाहमविज्ञेयः शुद्धो मुक्तः सदेतपि विवेकी प्रत्ययो बुद्धेर्दृश्यत्वाच्चाशवात्मनः १४ अस्तु प्राप्त्वात्मनो हृदि नान्याद्याकारके
यतः दृश्याद्याचार्याहृष्याज्जन्मनाख्याः प्रकल्पिता १५ देहात्मबुद्ध्यापेक्षत्वादात्मनः कर्तृतामृषा नैव किंचित्करोमीति सत्याबुद्धिः
प्रमाराजा १६

वृत्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विशेषाकाराभिव्यक्त्या धिमतया प्रकल्पिता आरोपिता पुटजन्मना घटाकाशजन्मवदिति नास्त्यतः साधनव्यापकत्वमित्यर्थः १५ तदेवमात्मन्यभिचाराद्वित्युक्ताशस्य नित्यत्वाद्यो वेदात्तुषड्द्रष्टृत्वमित्यत्रोक्तं नित्यवृद्धिरुपलब्धयथा कर्तृतो तथेत्युक्तं निर्विकारत्वमुपपादयति ह्यस्या देहात्मबुद्धीति देहात्मबुद्धिर्मिथ्या बुद्धिस्तत्पूर्वकत्वात्कर्तृत्वादिरात्मनो मद्यानेव किंवित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिर्निष्कले निःक्रियं शांतमित्यादिप्रमाराजान्त सत्यादेहात्मबुद्धेरप्रमाराजाया वाधिकेत्यर्थः १६

इतोपिकर्तृत्वमात्मनो न परमार्थमित्याह कर्तृत्वेकारकायेहमिति असंगोनिरवयवे आत्मनिकारकसंसर्गस्य परमार्थतो नुपपत्तेरि कर्तृत्वस्य स्वा
भाविकत्वात्कर्त्ताभोक्तात्मेति विज्ञानं मध्येन परमार्थ इति सुनिश्चितं नित्यनिर्मल एवात्मेत्यर्थः १७ तदेव परिशेषितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवा हेतु
ह्यास्मीति निरपवादे विज्ञाने जाते सति नियोज्यो ह मिति बुद्धेरन्मूलितत्वाच्च प्रसङ्गानविध्यवकाश इत्याह एवं शास्त्रानुमानाभ्यामिति शास्त्रे विज्ञा
नेर्यस्तु विज्ञातसत्त्वमित्युच्यते एतदस्य उदर्शितं यत्सुखायोरवेदं ह इत्यत्रोक्तं मनुमानं ताभ्यामित्यर्थः १८ ब्रह्मविदो नियोज्यत्वादिवुद्धिर्नैव भवती
त्यत्र निर्विकारत्वादिकहेतुवदनप्रकरणार्थमुपसंहरति यथा सवेतिरमिति १९ इति प्रकाशप्रकरणोद्वादशो विवृतं तदेव पदार्थतत्त्व

कर्तृत्वकारकायै ह्यमकर्तृत्वस्वभावतः कर्ता भोक्तेति विज्ञानं मध्ये वेति सुनिश्चितम् १७ एवं शास्त्रानुमानाभ्यां स्वरूपे वगते
सति नियोज्यो ह्यमिति ह्येषा सत्या बुद्धिः कथं भवेत् १८ यथा सर्वोत्तरं यो मय्यो श्रेष्ठ भ्यं तरे ह्यहं निर्विकारो चलः शुद्धोऽजरो मुक्तः
'सदा ह्ययं' १९ इति प्रकाशप्रकरणं अत्र चक्षुष्यान्नदृष्टिर्मे तथाऽश्रोत्रस्य काष्कृतिः श्रवाकृत्वान्ननुवक्तिः स्यादमनस्त्वा
परिचयाभावादेव वा क्वा र्थाप्रतिपत्तिर्जनस्येति तत्परिचयमात्रादेव वा क्वा ह्य क्वा र्थायाऽन्यावभाससंभवे प्रसंख्यानादिविधिरनर्थको
नुपपन्नश्चेत्युक्तमिदानीं एवं प्रकरणांते निर्विकारो चलः शुद्ध इति यदुक्तमात्मनः शुद्धत्वमचलत्वचतत्सुदीकर्तुं प्रकरणं तत्र प्रसूति
चक्षुष्यादिति दृष्टिशब्देन चक्षुर्हि द्रियद्वारकबुद्धिर्वातिर्वहिः प्रसृता रूपादिविषयो परं त्रिताज्ञानाति क्रियात्मिको ज्ञाने सा दृष्टिर्त्रमेति मदि
कारतया मर्द्धमभूता सान भवतीत्यर्थः तत्र हेतु रचक्षुष्यादिति चक्षुर्हि देहदेशाश्रिते भोति कं करणं नमदाश्रितमित्यन्यथ्यतिरेका
भ्यां निश्चितमिति न हेत्वसिद्धि शंका एवं काष्कृतिरित्यादिषु योज्यं तथा च तत्र हि द्रियद्वारकबुद्धिर्वातिरुपदृष्ट्यादिक्रियाहीनत्वात् सिद्धम्

तथाकर्तृत्वज्ञातृत्वविकारहेतुप्राणाबुद्धोरभावादपि शुद्धइत्याह अप्राणस्येति चिन्मात्रज्योतिषः सदाप्रकाशमानचिदेकरसस्यविद्याविधेस्तानतद
भावोत्तानक्रियेवानस्तस्य योरपि बुद्ध्यावस्था विशेषत्वादात्मनश्च बुद्ध्याभावादिति सिद्धाशुद्धतेत्यर्थः १ उक्तधर्मजातस्यात्मन्यभावेन बुद्ध्यादिसि
द्धावशरीरत्वमेव हेतुरित्यभिप्रेत्य चिन्मात्रज्योतिः स्वरूपेति शेषोर्विशदयति नित्यमुक्तस्येति विद्याविधेन स्तइति पूर्वोक्तान्वयः शुद्धत्वान्नित्यमुक्तत्वं

अप्राणस्य न कर्मास्ति बुद्ध्याभावेन वेदिता विद्याविधेस्ततो नस्तच्चिन्मात्रज्योतिषो मम १ नित्यमु
क्तस्य शुद्धस्य कूटस्थस्याविचालिनः अमृतस्याक्षरस्यैव मशरीरस्य सर्वदा ३

मविचालित्वान्न कूटस्थत्वमक्षरत्वादमृतत्वमिति विशेषणानो योजना त्रिष्वपि हेतुरशरीरस्येति न हि शरीरसंबन्धमन्तरेणात्मनोऽप्यु
द्धिचलनक्षरत्वादि निरूपणाय धर्मवन्तरेति अतः सदैवाशरीरत्वात्सर्वदा शुद्धइत्यादियोज्य ३

आत्मनः बहुभिर्सेवेधाभावादपि सिद्धाशुद्धतेत्याह जिघत्सेति त्वादितुमिच्छाजिघत्सायात्तुमिच्छापिपासाअन्यत्रसिद्धं अत्राशिरत्वादित्युपल
 दत्तं अत्राशिरत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः तथाचोक्तं प्राणस्पन्दतिपासेद्वे मनसः शोकमोहकोजामृतशरीरस्य षड्विहृतः शिदैति ४ इ
 दानीमनुक्तसकलेदियद्विप्रतिषेधोयत्तद्वरातयास्पर्शरसनसंबंधं प्रतिषिद्धाविभावतिरोभावहानतयाविषुद्धविद्वत्त्वमुक्तमुपसंहरति

जिघत्सावापिपासावाशोकमोहोजरामती नविद्येतेऽशरीरत्वात्तयोमवक्ष्यामि नोमम ४
 अस्पर्शत्वाच्चमेस्पृष्टिर्नास्ति ह्वाद्रसज्ञता नित्यविज्ञानरूपस्य ज्ञानाज्ञानेन मे सदा ५
 यातुस्यान्मानसीहतिश्चाक्षुष्कारूपरंजना नित्यमेवात्मनोदृष्ट्या नित्ययादृश्यते हि सा ६

अस्पर्शत्वादिति स्पर्शनिर्दिष्टपरहितत्वादित्यर्थः ५ आत्मनोदृष्ट्यादयो न संतीत्युक्तेर्धे उपयसिमाह यातुस्यादिति वातुं काचक्षुर्दृष्टि
 जनितारूपरंजनारूपाकाराकारितायातुमानसीहतिः स्यात्स्याद्धोभवतीत्यर्थेयैवंविधाहतिरपि सात्मरूपयानित्ययादृष्ट्यावेतस्य
 काशत्तद्वरायानित्यमेवदृश्यते प्रकाश्यते हि प्रसिद्धमनुभवसिद्धमेवेतदित्यर्थः ६

तथाचनदृष्ट्यादयस्त्रिदामीयास्तदृष्टत्वाद्योयेनदृश्यतेनसतदीयोयथारूपादिरिति सिद्धमात्मनोदृष्ट्यादिरहित्येन शुद्धत्वादीत्यभिप्रेत्यचक्षुर्द्विरकहना
चुक्तन्यायेत्येतेरेषतिदिशति तथेति विषयोजनाविषयोपाधिकाविषयाकारइति यावत् याचकेवलाचक्षुरादिद्वारनिरयेत्ताम्रतर्मनसि शरीरानेवति
निरितेस्पतिः रागादिरूपासापि एवोक्तयान्मदृष्ट्यादृश्यते इत्यन्वयः ७ किंवस्वभावस्यायविद्यमानामनःपरिणामरूपाविषयाकारहन्तयस्ततोव

तथात्येदियपुक्तायाहृत्तयोविषयोजनाः स्पतीरागादिरूपाचकेवलांतर्मनस्यपि ७
मानस्यस्तद्वदन्यस्यदृश्यतेस्वप्रवृत्तयः द्रष्टुर्दृष्टिस्तोनित्याशुद्धानेताचकेवला ८

तिरिक्तस्येवद्रष्टुर्दृष्ट्यापथासंप्रतिपत्तास्तथाजाग्रदृष्ट्याअपिदृश्यत्वात्स्वयतिरिक्तस्येवद्रष्टुर्दृष्ट्याइत्याह मानस्यइतिमानस्यः स्वप्रवृत्तयो
न्यस्यसाक्षिणोदृश्यतेदृश्यत्वेनविद्यारिवर्ततइत्यर्थः तद्वज्जोग्रहत्तयइतिशेषः सर्वदृष्टीनां कृच्छ्रदृष्टिमास्यत्वे सिद्धेफलितमाहद्रष्टुर्दृष्टिः ८

कृत्वा चेदात्मदृष्टिरिष्टकथेतत्रान्यथाप्रयेत्याशंक्यमिति मन्तःकरणाविवेकादेवेत्याहानित्येति अविशुद्धेति चेदः उपाधिभूतायादृश्यादृश्यासह
विवेकतोविवेकाग्रहादत्र व्यवहारस्योक्तानित्यामुद्धाचात्मदृष्टिरनित्याऽविशुद्धेति वगृह्यते इति योजना तथाहं सुखी दुःखीति च मन्यते इत्युत्तर
श्लोकगतेनान्वयः ९ अविवेकनिबंधनामिच्छाभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेवेत्कृत्यतिष्ठयेति १० कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यवेक्ष्य

अनित्यासाऽविशुद्धेति गृह्यते तत्र विवेकतः सुखी दुःखी तथा चाहं दृश्योपाधिभूतया ९ मूढयामूढइत्येवं शुद्धया
शुद्धरत्यपि मन्यते सर्वलोकोपयेन संसारमृच्छति १० अचक्षुषादिशास्त्रोक्तं सवाद्याभ्यंतरं घृजं नित्यमुक्तमि
हात्मानं मुमुक्षुश्चेत्सदास्मरेत् ११ अचक्षुषादिशास्त्रावुनेन्द्रियाणिसदामम अज्ञातो ह्यमनाः शुभ्रइति चार्थवत्
यातदुपायं वसुसुक्ष्मं शिष्यतयचक्षुषादीति रहप्राणिनां मध्ये कश्चिन्मुमुक्षुश्चेत्स्यात्स तर्हि स्वमात्मानमुक्तं यत्सदास्मरेत् कृत्याचायेपि
दिष्टमनवरतमनुसदधीतेति योजना ११ यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यप्राक्सिद्धवदुक्तं तत्र प्रमाणमहाचक्षुषादिशास्त्रावेति अचक्षु
क्रमशोत्रमवागमनरत्यादिना रहद्वारण्यके यथात्मरूपमुक्तं तयोमुक्तेषु कृमिनाहाप्राणादिति १२

आत्मनो निर्विशेषत्वेऽप्यन्तरसुदाहरति शब्दादीनामिति अशब्दमस्पर्शमिह पञ्चमवयवतः पारसेनित्यमगंधवच्यत अनाद्यनेतमहताः परेऽप्येव निचाप्यते
 मत्सु सुखात्प्रसुच्यत इति काठकेऽप्युक्तं तदर्थः उक्तं प्रमाणमनूय फलितमाहाश्रय इति एतदवच्छेष्टादेरप्युक्तं हेतुः १३ अकारित्वविशेषक
 लमाह विज्ञेय इति तस्मादकारित्वादित्यर्थः ततो विज्ञेयाभावादित्यर्थः विज्ञेयनिवृत्तिरपत्वात्समाधिस्तदभावेतदभावः कस्यतर्हि समाधिवि
 ज्ञेयावित्यपेक्षायां विकारवत एवेति वदन्नकारित्वास्तदभावेऽदृश्यत्वविज्ञेयेवेति १४ मनोवद्विकारित्वाद्विकारिमनस्तदात्म्याद्वा विज्ञेयसमा

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके अप्राणो ह्यमनायस्मादकारि सदा ह्यहं १३
 विज्ञेयो नास्ति तस्मान्मे न समाधिस्ततो मम विज्ञेयो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः १४
 अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तस्याद्भुतं मम अमनस्त्वाविकारित्वे विदेह व्यापिने मम १५

धी आत्मनिसंभावे यातो तदमयाभावात्तौ नस्तद्व्याहामनस्कस्येति शुद्धस्याविकारिण इत्यर्थः कथममनस्कत्वमविकारित्वं चेत्पतत्र
 हामनस्त्वाविकारित्वे इति विदेहश्चासौ व्यापी चेति विदेह व्यापी तस्येति विग्रहः विदेहत्वादमनस्कत्वं व्यापित्वा दविकारित्वं चेत्यर्थः १५

आत्मनो निर्विशेषत्वेऽन्यतरसुदाहरति शब्दादीनामिति अशब्दमस्पर्शमिह पञ्चमव्ययं तेषां सत्त्वं नित्यमगंधवच्चूयतश्च नाधनेनं महताः परेऽप्येव निचाप्यते
 मत्सु सुखात्प्रसुच्यत इति काठकेऽप्यत इत्यर्थः उक्तं प्रमाणात् मन्त्रेण फलितमाहाश्रित इति एतदवद्वेषादेरप्युपलक्ष्यते १३ अद्विकारित्वनिश्चयक
 लमाह विज्ञेय इति तस्माद्विकारित्वादित्यर्थः ततो विज्ञेयाभावादित्यर्थः विज्ञेयनिवृत्तिरपत्वात्समाधिसदभावेतदभावः कस्यतर्हि समाधिवि
 ज्ञेयावित्यपेक्षायां विकारवत्तरेवेति वदन्न विकारिणस्तदभावेऽदृश्यति विज्ञेयेवेति १४ मनोवद्विकारित्वाद्विकारिमनस्तदात्माह विज्ञेयसमा

शब्दादीनामभावश्च श्रूयते मम काठके अप्राणो ह्यमनायस्माद्विकारी सदा ह्यहं १३
 विज्ञेयो नास्ति तस्मात्तेन समाधिसतो मम विज्ञेयो वा समाधिर्वा मनसः स्याद्विकारिणः १४
 अमनस्कस्य शुद्धस्य कथं तत्पादुये मम अमनस्वाविकारित्वे विदेह व्यापिने मम १५

धी आत्मनि संभाष्येया तां तदु मया भावान्नैनस्तदत्पाहामनस्कस्येति शुद्धस्याविकारिण इत्यर्थः कथममनस्कत्वमविकारित्वं चेत्तत्र आ
 हामनस्वाविकारित्वे इति विदेहश्चासौ व्यापी चेति विदेह व्यापी तस्येति विग्रहः विदेहत्वादमनस्कत्वव्यापित्वादविकारित्वं चेत्यर्थः १५

कथं तर्हि तिसावस्थायां समाध्यादिकं कर्तव्यमिति तेषु द्विरासीदिति तत्राह इत्येतदिति सदा नित्यसु क्तबुद्ध्या विममायावत्पर्यंतमेतन्नित्यसु क्त
त्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावन्ममकार्यं समाधानादिकर्तव्यमभवत्वेदानीतज्ज्ञानतः कृत्यमस्तीत्यर्थः १६ इदानीं कस्मात्समाधानादिन कर्तव्य
मित्यपेक्षायामतद्वत्त्वादिन्याह समाधिर्वाति कुतो भवेन्ममेति शिषः कुतो न भवेदित्यत्र हेतुमाह माहंति हियस्यान्वाप्रत्यगेकरसेव ह्यध्यात्वा वि

इत्येतद्यावदज्ञानेतावत्कार्यं ममाभवत् नित्यसु क्तस्य शुद्धस्य बुद्धस्य च सदा मम १६
समाधिर्वाः समाधिर्वाकार्यं वा न्यत्कुतो भवेत् मोहिध्यात्वा च बुद्धा च मन्यंते कृतकृत्यतां १७

चार्यबुद्ध्या साक्षात्कृतकृत्यतां मन्यंते सुमुक्तव इति शेषः तथा च प्रकृतिः स्व नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानि
ति यस्यात्मरतिरेव स्यादात्मतत्त्वप्रपञ्चमानवः आत्मन्येव वसेत्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते इति स्पष्टं तस्मादज्ञानाभावात्तास्तीदीनी किम
पि कर्तव्यमित्यर्थः १७

ननु यद्यपि यद्योक्ता त्वविदः समाध्यादिकर्तव्यं नास्ति तथाप्यत्मनो ब्रह्मत्वं संपाद्ये प्रपंचस्य च विलयः कर्तव्यो वशिष्यत इत्याशं क्व ब्रह्मरूपत्वस्य
नित्यसिद्धत्वात् प्रपंचस्य च तानमात्रविलसितस्य तत्रिह त्रिसमय एव चाधिष्ठाता त्वनादिलीनत्वात् तदनुष्टेयमवशिष्यत इत्यभिप्रेत्याह अहंब्रह्मास्मीति
सदेति ब्रह्मास्मीत्यादिषु सर्वेषु विशेषणेषु योज्यं अतस्ततो बंधहीनं सर्वत इति च पदमज्ञो ह्ययत्तु भयत्र पोष्यं जन्म ह्ययहेतुरहित इत्यथा
१८ ननु प्रतिदेहे चेत्तन्मभेदे भासमाने कथं ब्रह्मास्मीति प्रतीचः पूर्णानुभवः इत्यत आह मदन्पद इति उक्तेर्धर्मपुमारा माह कर्मध्वज इति

अहंब्रह्मास्मि सर्वोस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्म्यतः सदा अजः सर्वत एवाहमजरश्चाक्षयोऽमृतः १८
मदन्यः सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्नविद्यते कर्मध्वजश्चाक्षी चेत्तानि त्वोगुणोऽद्वयः १९

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा कर्मध्वजः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतावेकस्यैव सर्वभूतान्तरात्मनोऽप्यपादनोद्देशप्रतिभानस्याकाशभेदभानवदुपाधिनिबन्धनत्वात् तन्मातरशं केति पुनः पूर्णब्रह्मात्मानुभवनमित्यर्थः २०

तदेवमुक्तं लक्षणमात्मतत्त्वशास्त्राचार्यप्रसादात् अवलम्बननिदिध्यासननिष्ठाप्राप्तः स न सदा मुमुक्षुरहं ब्रह्मास्मीत्यनुसंदध्यादिति मुमुक्षुं प्रो
 त्साहयति इत्येवमिति सर्वे पूर्वमुक्ते वेदनफलमाह विदित्वेति अविः सर्वदृशी १५ उक्ततत्त्वविद उक्तो मुक्तिं प्रपेक्षयति सकृत्पश्येति स ब्राह्मण
 इति श्रुतेर्ब्रह्मो ब्राह्मण एव च भवेदिति संबंधः एवं निष्कृती न स्य प्रत्यवायमाहान्यथेति उक्तं श्रीभागवते भगवता न देहमाद्यं सुखं सुखं सुखं
 लभंस्तु वेदकल्पे गुरुकलीधारं मयानुकुले न न भस्वतेरिते पुमान् भवाच्चिन्तरे न स आत्महेति उक्तं प्रकरणार्थं प्रामाणिकत्वं दर्शयत्यु
 १६

इत्येवं सर्वदात्मानं विद्यात्सर्वं समाहितः विदित्वा मां स्वदेहसुखमपि मुक्तो ब्रह्मो भवेत् १५
 सकृत्पश्येति सिद्धं यो गौ ब्राह्मण एव च य एवं वेद तत्त्वार्थं मन्यथा ह्यात्महो भवेत् १६ वे
 दाद्यो निश्चितो ह्येष समासेन मयोदितः संन्यासिभ्यः प्रवक्तव्यः शोतेभ्यः शिष्टबुद्धिना १७

नियति सौकर्यमाह वेदार्थ इति अस्य ग्रहणे सुख्याधिकारिणो दर्शयति संन्यासिभ्य इति न केवलं प्राप्ते संन्यासाप्रममात्रेभ्यः किंतु
 शोतेभ्यः शमादिसौधेन संयत्नेभ्य इत्यर्थः उच्यते शारे विशिनष्टि शिष्टबुद्धिनेति शास्त्राचार्यो नु शिष्टबुद्धिनेत्यर्थः १७ इत्यवच्छेदः
 प्रकरणत्रयोदशं विवृतं १३

पूर्वस्मिन्प्रकरणे तः करणविवेकादात्मनिसंसारित्वप्रतीतिर्न स्वतः इति शास्त्रप्रामाण्याद्वाधितान्तत्कार्योत्तररूपवात्मेति निर्द्धारितं इदानीं
 तः करणस्यापरोक्षत्वात्संसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वाच्च तत्प्रतिभासोत्पत्त्यविवेककृत इत्याशेषांतः करणस्यापरोक्षत्वप्रतिपादनपूर्वकं पूर्वोक्तं
 स्वार्थयुक्तिप्रदर्शनपरंप्रकरणप्रक्रमेण स्वप्रस्योतिरिति ह्यस्मात्स्वप्ने च वृद्धादेर्विषयजातस्य रूपाभासश्चाकारवभासो दृश्यतेऽनुभूयते तस्मात्
 तुरापूर्वे जाग्रदवस्थायामनुभवी वस्थायामपि नूनमवश्यं तदाकाराद्यद्योकाराधीरंतः करणवृत्तिर्ह्यसाक्षादनुभूत्यानुमीयत इत्येवमर्थः स्वप्र

स्वप्रस्योर्दृष्टादेर्हि रूपाभासः प्रदृश्यते पुरानूनंतदाकाराधीर्दृष्ट्यनुमीयते १

स्वप्ने दृष्टार्थविषयत्वनिश्चयमात्रं दृष्ट्यवाप्त्यर्थस्य चात्राभावात् स्वप्नेत्योक्तं लभ्यमानो विषयोऽर्थाकारवृत्तिमदंतः करणमेवेति जाग्रदनुभू-
 तव्योक्तं तः करणमेवार्थाकारवृत्तिमदपरोक्षमनुभूतमितिकल्प्यते तस्मात्सर्वस्वप्नवस्थसु वृत्तिमदंतः करणस्यापरोक्षत्वाच्च इति विदाभासाविवेकादा-
 त्मनः संसारित्वावभासोऽपरोक्षोऽनुक्त इति भावः १

स्वमेतः करणस्यापरोक्षत्वे निरूपिते किमायातमात्मन इत्येवा योदृश्यादंतःकरणसंघाताद्विवेकसिद्धिरायातेति सदृशेतमाह भिन्नामिति सु
 प्रस्ययते स्वप्ने भिन्ना मरुन्धो यो देहः स स्वयंदृष्टानभवति यथा तदेहात्मत्वमभिमानमा नोपितदात्मको न भवति तथा जाग्रदृश्यादपि देहात्मा
 त्माः न स्पृष्टृत्वादित्यर्थः देहपदमुपलक्षणमिदं द्रिष्टव्यं करणयो रपि तथा च प्रयो गोविमतो देहादिर्जात्मा दृश्यत्वात् प्रदृश्यदेहादिवदिति १
 सुद्धिरेव सर्वस्वस्य स्वार्थाकारादृश्यत इत्युक्तमर्थं दृष्टेतेन स्पष्टयति सूषेति सूषातः सुषिराम्प्रतिमा यथा ग्रिसंयकोद्गुरवी भर्तेतां प्रसूषायां विधिते

भिन्ना मरुन्धया स्वप्ने दृष्टो देहो न स स्वयं जाग्रदृश्यात्तथा देहात् इष्टत्वादप्यसुवसः १ सूषासिक्तं यथा तत्प्रतत्रिभं जाय
 ने तथा रूपादीनां सुववृत्तं तत्रिभं दृश्यते क्रवम् ३ व्यंजको वा यथा लोको व्यंग्यस्याकारतामियात् सर्वार्थव्यंजक
 त्वादीरर्थाकारादृश्यते ४

निहि प्रसन्नत्रिभं जायते तस्मा नान्तरिर्भवति तथा चित्रमपि रूपादी विषयाननुवृत्तं तत्रिभं दृश्यते तदाकारं जायत इत्यर्थः ३ ननु सूषा
 सिक्ता प्रसन्नं न सूषाभिघातेन शोत्यापन्नो तदाकारा यतिरिति युक्त्ये चित्रस्य त्वमूर्तत्वाद्द्विषयव्याप्तावपि कथं तदाकारयत्ति संभव
 इत्याशंक्य दृष्टान्तरमाह व्यंजको वेति व्यंजको रूपादिरयः पिडादेरालोको वा घटदेः स्पष्टार्थः ४

बुद्धेरन्वयसुखेन स्वप्नस्य तोरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनुभव्यतिरेकेणोपपादयति धीरेवेति ५ आलोकादिवद्योजकत्वाद्बुद्धेर्व्यङ्ग्यकारत्वमुक्तं स्पष्टयति
व्यञ्जकत्वमिति अस्याबुद्धेरुपाधाकारेण दृश्यतदर्शनयोग्यतायतिस्तदेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यर्थः चेतन्येह विषयावभासो विषयश्च न बुद्धेरन्वयत्वा
त्तेभ्योऽस्फुरतितथा च बुद्धेर्विषयाकारत्वाभावे चैतन्यस्य विषयात्मना स्फूर्तिरनुपपन्न इति विषयाभिव्यक्त्यर्थतया तदाकारयतिरेव बुद्धेर्व्यञ्जकत्वमित्यभि

धीरेवार्थस्वरूपा हि पुंसां दृष्टापुरापि च न चेत्स्वप्ने कथं यश्चेत्स्मरतो वा कृतिः कुतः ५
व्यञ्जकत्वेन देवास्फुरात्पाधाकारेण दृश्यता दृष्टत्वं च दृश्येति दृष्ट्याग्निः स्याद्विषयभवे ६

प्रायः यथा रूपाधाकारेणावभासमानत्वमेव धियोरूपादिव्यञ्जकत्वेन दृश्यते आत्मनो धियुः उवे धर्मा धर्म्यवशादुत्पन्नो सत्यो न दृष्ट्याग्निस्त
दात्मना स्फुरतामेव दृष्टत्वेन परिणामरूपाह दृष्टत्वे चेति यद्यपि धियो विषयव्याप्तिः परिणाममन्तरेण न भवति विषयदेशेन स्याः प्रागेवास्
त्वात्तथापि चैतन्यात्मनो धी कृतिव्याप्तौ न परिणामो द्वाविदात्मन्येव तत्प्रकाशकवलिताया एव धियः स दोषो नैवेति भावः ६

38

उद्धितवृत्ति साक्षित्वेन विदात्मनः परिणामाभावेऽपि न तस्य ब्रह्मरूपतयेकत्वेऽप्युक्तं प्रतिदेहं तद्बुद्धि साक्षिभेदादित्याशंक्यप्रमाणाभावाच्चेति यथैकस्मिन्परीरेषु च वभासोऽविहृतविद्याप्रिमात्रस्तथा सर्वशरीरगतबुध्यवभास इति भास्यबुद्धिभेदेऽपि न तदवभासस्वरूपभेदः प्रमाणाप्यमवतरतिभेदस्यापि साक्षित्वेन साक्षिधर्मत्वाभावाच्च साक्षिभेदाशंकावकाश इत्यर्थः ७ वेतनस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि दृश्यस्य बुद्ध्यादेरनेकत्वाच्चाह यद्ब्रह्मात्मतासिद्धिरित्याशंकासंकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्याविद्यावित्तस्य बुद्धिमात्रत्वाच्चैतनस्याह्यवब्रह्मत्वमविरुद्धमित्युपपादपतिकरामिति यथाक्रियाकार

विन्मात्रज्योतिषा सर्वाः सर्वदेहेषु बुद्धयः मया यस्मात्प्रकाशंते सर्वस्यात्मा ततो ह्यहं ७
करां कर्मकर्ता च क्रिया स्वप्ने फलं च धीः जाग्रत्येव यतो दृष्ट इष्टान्स्मादतो न्यथा ८

दियो

कफलानि संप्रेषीरेव वा ह्यार्थस्य तदानत्राभावादिति निश्चितं एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थायां च यतो धीरेव क्रियाकारकफलरूपाद्विज्ञाने
 र्वेव हि यदार्थसत्त्वमवगतं तथा सति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदाचित्स्यात्तस्माद्विषयेऽसहैवात्मनि बुद्धेरध्यस्तत्वात्तस्याभ्या
 धेतवत्वेन निष्पत्त्यात् तत्र तद्व्याप्तात्ततो बुद्धेरन्यथाऽप्यादृशः सत्योऽतुल्यैकरस इत्यर्थः ८

राम
४९

अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति बुद्ध्यादीनामिति बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा आगमायापित्वाद्वादि वदितुं केचिदात्मन्यभिचारमाशंक्य परिहरति
 नोपादानेति बुद्ध्यादेर्हानोपादानयोर्लक्ष्यविशेषयोः कर्त्तात्मातद्विष्टानमात्रेण कर्त्तृत्युच्यते स न केनचित्प्राप्त्यो न विलाप्यो न च गृह्यते न विक्षिप्य
 ते आत्मनः सर्वा विष्टानत्वात् तस्य चाविष्टानोत्तराभावादित्यर्थः आत्मनः स्वरूपेणाहेयानुपादेयत्वे पित्तसंबन्धित्वेन प्राप्ते वा ह्यस्य वस्त्राभरण
 देतेतरस्य च पायादेर्हेयत्वमांतरस्य च योगध्यानादेरुपादेयत्वं च भविष्यतीति न विशुद्धिरात्मन इत्याशंकाह सबाह्येति बाह्याभ्यन्तरेष्वहिते वा ह्य

बुद्ध्यादीनामनात्मत्वं हेयोपादेयरूपतः हानोपादानकर्त्तात्मान्प्राप्त्यो न च गृह्यते १९
 सबाह्याभ्यन्तरेषु हेयज्ञाने करसेधने बाह्याभ्यन्तरे चान्यत्कथं हेयं प्रकल्प्यते २०

माभ्यन्तरे चान्येव नततः पृथगित्यर्थः यतः शुद्धः केवलो तो बाह्याभावः यतश्च प्रज्ञाने करसेधने नोत्तरमपि पृथगस्ति एकरसत्वे स्पष्टय
 ति घनरति संधवघनवद्विज्ञानघन इत्यर्थः हेयमित्युपलक्षणं एवं भूतेस्ते आत्मनि कथं हेयमुपादेयं वा कल्प्यत इत्यर्थः सत्तास्फुट्य
 नास्ति गितस्य बाह्याभ्यन्तरेष्वेव लिखितमशक्यत्वात् तयोश्चात्मस्वरूपत्वात् न ततो वहिरंतर्वा किमप्यस्ति परमार्थतो यदुपादेयं हेयं वा भवेदिति
 त्मानोविशुद्धिसंकोचावकाश इति भावः २०

वस्तुस्वभावाचुसारेणविचार्यमाणोनात्मनिहेयाघस्तीत्युक्तमिदानींविद्वदनुभवेनाप्ययमर्थोवगम्यतेइत्याहयआत्मेति ब्रह्मविदोक्तानिनआत्मास्वरूपेकथयतेतत्तत्कृत्यत्वादित्यर्थः ११ एवंविधमात्मतत्वेनपरासुभवगम्यमितिस्वयमेवात्मविदाशास्त्राचर्योपदेशाचुसारेणविवेक्यमित्याहशानायादीतिषट्कर्मिरहितमित्यर्थः १२ एवंविमर्शप्राप्तंशायणीयमीतिकर्तव्यबुद्धिरेव नभवेदितिनिर्दिष्टंतेनाहपारगइति नद्याःपारंपरतीरंगतोयथातस्तुःपरती त

यआत्मानेतितेतीतिपरायोहेनशेषितः सचेद्ब्रह्मविदात्मेषोयतेतानःपरंकथम् ११ अशनायाद्यतिक्रोतंवृह्यैवास्मिनिरंतरे कार्यवानुष्णं कथंचाहंविमर्शेदेवमंजसा १२ पारगस्तुयथानद्यास्तस्तुःपारंपियासति आत्मज्ञश्चेत्तथाकार्यकर्तुमन्यदिहेत्यति १३ आत्मज्ञस्यापियस्यसाङ्गानेपादानतायदि नमोदार्हःसविज्ञेयोवांतोसोवृह्यणाधुवं १४

रस्त्वएवतमेवपारंपियासतियांतुप्रास्तुमिच्छतिचेदित्यन्वयः तथायथोक्तात्मज्ञोऽन्यत्कार्यकर्तुमिहप्रेयोमार्गेद्वितीतियोजना नैववियासतिनेवेत्यतिचेत्यर्थः १३ यःपुनरात्मज्ञोपिकार्यवास्यात्सनसम्पदशीतिंतेनैदत्यात्मज्ञस्यापीतिस्पष्टार्थः १४

प्रत्यगात्मनो चक्षुतोऽद्वितीयत्वेऽपि तस्मिन्माहमित्यादि संसारप्रतिभासात् त्रिवृत्तये किमपि कर्तव्यं भविष्यतीत्यत आह कर्तृकर्मणि कर्तृकर्मफलभेदा
भावात्सवाद्याभ्यंतरमजमेवास्वरूपं हि यतोऽतस्तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यादिहोयोभावः प्रतिभासः सकस्य भवेत्कृतो वाहेतोर्भवेत्तत्र भवेदेवेति योज
नान्नास्मात्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव सर्वकर्तृयता नोऽस्मिन्निभावः १८ आत्मविदो देहादा चहेकारमभकाराभावे हेतुमाह माह्मात्मीयद्वितीयात्मेकत्वे ज्ञाते स
तीति शेषः १९ केन प्रमाणेन तदात्मेकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्यपेक्षायां वेदान्तवाक्यप्रमाणवत्त्वादित्याह दृष्टुं श्रुतिद्वयोऽप्यतद्वृत्तमंतु विज्ञातप्रति
द्वेष्यश्रुतदक्षरमेव सर्वविद्यानेत्रैवेति योजनानां चक्षुतिरक्षरं प्रकृत्याऽदृष्टुं शक्यते श्रोत्रमंतमत्र विज्ञाते विज्ञाति तितथा नान्यदतोऽस्ति दृष्ट

कर्तृकर्मफलभावात्सवाद्याभ्यंतरं घृजं ममाहं चेति योभावस्तस्मिन् कस्य कृतो भवेत् १८ आत्माह्मात्मीयद्वितीयभावो
विद्याप्रकल्पितः आत्मेकत्वे घृसौ नास्ति बीजाभावे कृतो फलं १९ दृष्टुं श्रुततथा मंत विज्ञाते तदक्षरं दृष्टा घन्यततघ
त्मान्नास्मादृष्टाहमक्षरम् २० स्वावरजंगमं चैव दृष्टत्वादिति यावुत सर्वमक्षरमेवातः सर्वस्यात्माक्षरं तहम् २१

नान्यदतोऽस्ति श्रोतनान्यदतोऽस्ति मंतनान्यदतोऽस्ति विज्ञातितुत्तरवाक्यार्थमाह दृष्टादीतितत्तदृष्टादिप्रत्यक्षस्वरूपं तस्मादक्षरादस्य त्रमवती
त्यर्थः यस्मादेवमविषयभूतमेवाह यमात्मनस्तत्त्वश्रुतिसिद्धतस्मादृष्टाहमक्षरमित्युपसंहारः २० प्रत्यगात्मनो क्षरं ब्रह्मात्मत्वेऽपि कथमद
यात्मत्वसिद्धिरित्याशंकेतस्मिन्नुक्तत्वे क्षरेणाग्राकाशं तच्च श्रोतमेति श्रुत्यर्थवदब्रह्मात्मत्वे साधयति स्वावरमिति उपाधिरुपहितमुपाधा
रश्चेति सर्वमक्षरमेवातोहमक्षरं सर्वस्यात्मास्वरूपं नमदस्य किमप्यस्तीत्यर्थः २१

स्वरादिसर्वमन्त्रमित्युक्ते स प्रपंच मेवात्तरमाप्तेति प्रतिभासशोको वारयन्नागमिकमात्मज्ञाने स्फुटयत्यकार्यशेषमिति अकार्यशेषत्वमकर्तृत्वेतन्न
हेतुरक्रियान्तेति क्रियास्वरूपतत्फलविलक्षणमित्यर्थः क्रियातत्फलसेसर्गभूयमिति वा कुतो यतो निर्ममेतदधिकुतो न हेतुकारं वै विधमात्मानेयं सम्यक्
पश्यतिसत्त्वतत्त्वदर्शीत्यर्थः २२ आत्मविदो हेतुकाराद्यभावादकर्मशेषत्वमुक्ते प्रपंचयेत्स स कृतकृत्यतामाह ममाहेकरोति आत्मनि स्वभावतः भूया
एवाविद्याप्रयुक्तदेहाद्यभिमाने विना न संतीत्यर्थः हेतुमुद्भवो यद्येवेता तंतर्हि स्वस्त्वानिर्व्यग्राः संत आधुंतिष्ठत किमीहितैः कर्मभिः कृतं ज्ञानेनेव

अकार्यशेषमात्मानमक्रियात्मक्रियाफलं निर्ममेतिरहेकारं यः पश्यति स पश्यति २२
ममाहेकारयत्नेच्छाः भूया एव स्वभावतः आत्मनीतिविदित्वा तमाधुं स्वस्त्वः किमीहितैः २३
यो हेतुर्निरात्मानं तस्यावेत्तारमेव च वेत्त्यनात्मज्ञ एवासौ यो न्यथा ज्ञः स आत्मवित् २४

कृतकृत्यत्वात्कर्मणां चानधिकृतकृतानां विफलत्वाच्चेत्यर्थः २३ देहाद्यनिरिक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलो किक कर्मस्वधिकाराभ्युपगमा दत्त्वा
त्मविदोऽपि सफले कर्मेति न्याशंक्यतस्यात्मतत्त्ववित्त्वमेव नास्तीत्याह यो हेतुर्निरात्मनिकस्तर्ह्येव आत्मविदित्यत आह यो न्यथा ज्ञ इति यो कर्तारमज्ञात
रमभोक्तारं चात्मानं ज्ञा न्नानि स आत्मतत्त्वविदित्यर्थः २४

किमिति कर्तृत्वमिति ज्ञानतो नात्मविद्यमात्मन्येव कर्तृत्वादि प्रतिभासादित्याशेषकर्तृविवेकनिवृत्तनोयं प्रमदस्य मित्रेत्याह यथान्यत्वेपीति यथा परमाद्य
तो देहादिभ्योऽन्यत्वेप्यात्मनस्तेषु तादात्म्यमाध्यासिकं मतं तथाऽकर्तृरभोक्तुरविता नादात्मनः यत्तु कर्मन्मता भोक्तृकर्तृन्मता मतामथास्तु तदेहात्मनोरभे
दाध्यासाच्चनुष्यताद्यभिमानस्तथाहंकारप्रधानात्वे गदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानो मिथ्या बुद्धिरित्यर्थः १५ न नहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्
नोरविवेकसु व्यतर्कत आहृष्टिरिति दृष्ट्यादि शब्दैश्चक्षुरादिद्वारकोतः करणं च न यो निर्दिश्येते तास्तु सदैव स्वप्नेन नैर्दृष्टाः सत्त्विकस्योतः कर

यथान्यत्वेपितादात्म्ये देहादिष्व्यात्मनो मतं तथा कर्तृरविज्ञानात्फलकर्मन्मतात्मनः १५
दृष्टिः कृतिर्मिति ज्ञातिः स्वप्ने दृष्टा जनेऽसदा तासां मात्मस्वरूपत्वादतः प्रत्यक्षतात्मनः १६

रास्यस्वप्ने वेद्याकारत्वात्तद्देहितान्यः साक्षी सिद्धरन्यमि प्रायः किंच तासो दृष्ट्या दीनामात्मस्वरूपत्वादित्ययमर्थः सुषुप्ते सत्त्विकस्योतः कय
रास्या विद्याया त्रतयात्मन्यस्तमयादात्मनश्चानस्तमयात्स्वतस्तस्या द्वितीयापरोक्षविन्मात्रतयावभासमानत्वाद्युक्तातः करणादहंकारादिरुपादा
त्मनो व्यतिरेकसिद्धिरिति यतएव मत आत्मनः प्रत्यक्षतासाक्षिमात्रेण स्वयंप्रकाशमानतया नित्यापरोक्षब्रह्मरूपता सिद्धेत्यर्थः १६

एवमशेषप्रमाणसाक्षिभूततयाप्रत्यगात्मनोब्रह्मत्वायादनेलाभं दर्शयन् योन्यथातः स आत्मविदित्यत्रोक्तमात्मवित्वे स्पष्टी करोति परलोकभयमिति
यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमित्यादिरूपेनास्ति नैवं कृताकृतेतप इति श्रुतेः तस्यायस्य मत्सुभयं
रताभयं नास्ति न जीवो विद्यत इति श्रुतेः आत्मव्यापिरूपस्य द्वितीयस्यादर्शनात् द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं द्वितीयाद्वैभयं भवतीति श्रुतेः तस्यात्मज्ञस्य
ब्रह्मेडाद्या अपिज्ञानेष्वर्थसंयत्ततया ईश्वरा अपिशोच्याः शोचनीयाः सूरहोषते ऐश्वर्यसक्ततया व्यायाः कथं स्वस्वाः सूरिति तस्माद्यः परलोकम

परलोकभयं यस्य नास्ति मत्सुभयं तथा तस्यात्मज्ञस्य शोच्याः स्युः सर्वह्येडा अपीश्वराः १७
ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्रह्मेडत्वेन वा पुनः तस्माच्चैत्सर्वतः विना सर्वदेव्यो भवाः शुभा १८

रणनिमित्तव्यग्रताहेत्वहेकारादिभून्पतया ब्रह्मनिष्ठः स एवात्मविज्ञविद्यरीत इति सिद्धं १७ ब्रह्मेडादिभावस्य सर्वैः प्रार्थमानत्वात्कथं शो
च्यते तस्याशोकब्रह्मात्मज्ञानाद्देन किमपि प्रार्थमस्तीत्याशयेनाह ईश्वरत्वेनेति सर्वत्र देवस्यो भवो यस्याः सा तथा अतएवा सुभायापप्रवृत्तिर
रत्वात्सा तज्जगत्सर्वतः सर्वात्मना सह मूलेन चित्तेत्यर्थः तथा च श्रुतिः यदा सर्वेषु व्युत्पत्तेर्कार्मये स्पृहदिप्रिताः अथ मत्तो भवत्पत्र
निसममुत इति १८

निर्ममं न हंकारं यः पश्यति स पश्यतीत्युक्तं स्पष्टं यत्रात्मतत्त्वतद्वारा माहात्म्यमिति तस्य शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थद्वयविवेकवतोऽहं ममे
ति चात्मात्मीयविषयविषयवर्णनं प्रयोजनं न भूयैव दास्यात्तन्त्रपुक्तं व्यवहारहीनं 'उमानयदित्यादित्यर्थः' तदास आत्मविन्दुवैदेहादौ तदनुवर्धेव
व्यवहारकालेपि पूर्ववद्वस्तुत्वोत्तरहिततया आत्ममात्रदर्शकस्य गान्धर्वविदित्यर्थः १९ यदेवमात्मज्ञाने वाक्यान्वयवर्धितदकृतकृत्यत्वात् तत्तस्य का
र्यविशेषता संभवतीति प्रागुक्तमकार्यशेषत्वे प्रपंचयति बुद्ध्यादाविति जायस्व प्रयोजे बुद्ध्यादावुपाधौ सति तथा स पुत्रावसति वयस्यात्मनोऽविशेषता चे

अहमित्यात्मधीर्यचिमेत्यात्मीयधीरपि अर्थशून्ये यदा यस्य स आत्मज्ञानमवेत्तदा १९
बुद्ध्यादौ सत्पुपाधौ च तत्रासत्यविशेषता यस्य वेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यकथं भवेत् ३०
प्रसन्ने विमले योऽपि प्रज्ञाने करसेद्वये उत्पन्नात्मधियो वृत्तकिमन्यत्कार्यमिष्यते ३१

रज्ञाता चेत्तद्वेदसंदेहेऽपि संदेहे वचनो वेदाश्वेत्यमारा मिति वर तस्याविशेषात्मात्मतत्त्वस्य कार्यकथं भवेत्तत्र कथं विदित्यर्थः ३० आत्मविदे
नास्तिकार्यमित्यत्र हेतुत्वे तस्मात्प्रसन्न इति योऽपि यो मसह शे प्रसन्ने स्वतो दोषरहिते विमले आगंतुकमल वल्लिते उक्तविशेषताद्वयसाधकं
कमेरा विशेषताद्वये प्रज्ञाने करसेद्वय इति एतस्मिन्नुत्तराण्यत्रा आत्मधीरात्मनि मतिरेवं विधुं वृत्तैवात्मनि बुद्धिर्धस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानाद
न्यक्तिकार्यमिष्यते तद्वृत्तन किमपीत्यर्थः ३१

ननु शास्त्राचार्यप्रसक्तदेवं तत्वेव गम्यमाने पित्र्येव मार्गप्रतिबन्धकस्वशत्रोः संभवात्तरिहारार्थं किमप्यनुष्ठेयं स्यादिति चेत्त्रेत्याह आत्मान
 मित्रि यथा स्यात्स्वभावस्य विभावसोः शीतस्वभावतायादनेन संभाव्यते तथा सर्वभूतात्मभूतस्य शत्रुमित्रादिसंभावनाहुः संवादेति नानुष्ठेयकल्पनाव
 सरइत्यर्थः ३२ आत्मनः कार्यशेषत्वं किं सोपाधिकं स्यादिति निरुपाधिकं स्यादिति विकल्पाद्यमंगीकृत्य द्वितीयं दूषयति प्रज्ञेति प्रज्ञाबुद्धिः प्रज्ञाप्रारणा
 वचकं शीतमस्यास्तीति प्रज्ञाप्रारणानुकारी प्रज्ञाप्रारणोपाधिकइत्यर्थः ज्ञायेव स्यादिति विवक्षितं ज्ञेयं ज्ञादिगोचरः इन्द्रियतद्धारक इति पुत्र

आत्मानं सर्वभूतस्य ममित्रं चात्मनोपियः यथा त्रितुल्यसौ नूनं शीतीकर्तुं विभावसु ३२
 प्रज्ञाप्रारणानुकार्यात्मा ज्ञायेवाद्यादिगोचरः ध्यायतीति चोक्तो हि सुद्धो मुक्तः स तो हिसः ३३

तिविविक्त आत्मानदविवेकात्करोतीति ध्यायतीत्येतावतीति श्रुत्योक्तस्तस्योदशाद्यो कर्मशेषत्वमश्रुयानोपि स्वतः सुद्धो मुक्तश्च हिस आ
 त्मा भवति उदकानुगमेन सूर्यस्य कंयादिमन्त्रयाभासमानत्वे विनपरमार्थतः सर्वः कंयादिमान भवति तथा चोपाधिविगमे भेदवियर्थासादि
 विगमादूरहीने कर्मात्मतत्त्वविर्दनमौकतइत्यर्थः ३३

निरुपाधिकस्यात्मनो न कर्तृशेषत्वमित्युक्तमुपपादयन्प्राणायामात्पञ्चाचरेदित्यादियति धर्मविधिशेषतपिनास्यास्तीत्याह प्राणासे
ति॥ क्रियाशक्तिप्राणहीनस्य ज्ञानशक्तिमनोहीनस्य स्वभावतोऽसंसर्गितोऽसंगस्य व्योमवदपरिच्छिन्नस्य स्वतन्त्रजनशक्तिरहितस्येति
यावत्तद्विदेकरसस्यास्यैव विधस्य ममकथं कार्यं भवेन्न कथमपीत्यर्थः ३४ तत्रैकाग्रमनः कृतायतचित्तैरेदियक्रियः॥ उपरि

अप्राणास्यामनस्कस्य तथा संसर्गितो दृशोः व्योमवद्वापिनो ह्यस्य कथं कार्यं भवेन्न म ३४
असमाधिर्न यशामि निर्विकारस्य सर्वदा ब्रह्मणो मे विशुद्धस्य शोधनान्पद्विपाप्मनः ३५

शपासने मुत्पाद्योगायात्मविशुद्धये इत्यादि भगवद्वचनान्नतः समाधानानुष्ठानेनात्मशुद्धिः संपाद्यावशिष्यत इत्याशंक्यतस्या
प्रागेव सिद्धत्वात्नेदानीमस्य वसर इत्यादि ताहा समाधिमिति विकरोम्य समाधिर्नाम तद्वैतपाधिः शून्यतया सदा निर्विकारस्य
त्रयशपामि ब्रह्मभूतस्यातएव सर्वदा विशुद्धस्य प्रागेव विपाप्मनो नित्यनिवृत्तकल्मसस्य शोधनान्पद्विपाप्मनो नित्यः ३५

पा

नन्वन्यत्र पश्यामीत्युक्ते गंतव्यं ब्रह्मलोकादेर्गमनसाधनस्याधिरादिमार्गस्य च ब्रह्मविदो विज्ञातव्यत्वादित्याशं कस्य गुणब्रह्मविदस्तं विनिर्गुणं
ब्रह्मविदस्तथात्वमिति सहेतुकमाह गंतव्यमिति गंतव्यमिति भावकर्मलोस्तेत्रेण ग्रहणं तथा च सर्वगत्वेन चत्तनासाय ध्यातव्यं नैव पश्यामि गमनधा
त्वर्थेन पश्यामीत्यर्थः तथानंतव्यगत्या प्राप्य देशं स्त्वनविशेषेन पश्यामि कुतश्च तत्र आह नो ह्युच्यते निरवयुति पुरस्तात्पश्चादक्षितो वीतरं

गंतव्यं च तथा नैव सर्वगस्या चत्तस्य च नो ह्युच्यते
घटिते वाधिनिष्कलस्या गुणात्त्वतः ३६

च नैव पश्यामीत्युच्यते कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह निष्कलस्येति पूर्णस्येत्यर्थः कुतो निष्कलत्वं ज्ञानसुखादिगुणात्मकावयवयोगा
दित्यत आह गुणात्त्वत इति ॥ ज्ञानसुखयोः स्वरूपत्वात्संनिर्गुणस्य चासंगे मय्यसंभवाद्गुणतोऽपि विभागभूतस्य न गंतव्यं प्राप्य गतिः प्राप्तिर्विदि
घत इति न तत्साधननिष्ठा विधा नावकाश इत्यर्थः ३६

ज्ञानं स्म च

किंच ज्ञानोपाधि विना तन्निमित्तमुक्ते कस्यापि विशेषस्योत्प्रेक्षितमशक्यत्वादज्ञानस्वभावे वस्तुतोऽसेमाद्यमानत्वात्तदकदाप्यात्मनः क्रियायोग्यतेति
 हिते कुतश्चानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावे कर्मशेषतास्यदित्यभिप्रेत्याह विन्मात्रेति तस्मिन्नात्मनितमं स्वरूपतः प्रतिभासतोपिनविद्यते कु
 तः शिन्मात्रज्योतिषः ज्योतिषूत इति भावप्रधानो निर्देशः सुगममन्यतः ३७ किंच ज्ञानाभावे वाद्योतः करणतत्संसर्गाभावात् विना प्रवृत्त्यभावा
 तमेकस्मिन् विसरः इत्याह मनस्कस्येति प्राणमनोविहीनत्वे प्रमाणमाह अशरणो हीति कृतेर्वचः सत्यं सत्यार्थे निर्देशितया स्वतः प्रमाणत्वादित्यर्थः

विन्मात्रज्योतिषो नित्यं तमस्तस्मिन् विद्यते कथं कार्यममेवाद्यनित्यमुक्तस्य शिष्यते ३७
 अमनस्कस्य काचित्ता क्रियावाः त्रिद्विष्यका अप्राणीयमानाः शुभ्र इति सत्यं मुतेर्वचः ३८
 अकालत्वाददेशत्वादित्कादनिमित्ततः आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ध्यायतः सदा ३९

३७ अयं प्राणादिकालस्य विविक्त रूपादिदेशस्य प्राच्यादिदिशि विशेषस्य मनोविज्ञेयत्वं परिपराणादिनिमित्तस्य च प्रतीक्षाया आत्मचित्तनेक
 त्वत्वात्कथं कार्यभाव इत्याशंकाहा कालत्वादिति सदात्मनो ध्यायतो यत्ने नैव कालादेरपेक्षा स्तीति योजना तत्र हेतुरात्मनो कालत्वादि
 त्यादिः आत्मस्वरूपस्य कालाधनिवृद्धनत्वात्तद्व्यानेतदपेक्षेत्यर्थः तथा चाह भगवानसूत्रकारः यत्रैकाग्रता तत्र विशेषादिति ३९

स्पा२

ब्रह्मविदो देशकालादिसव्यपेक्षे कर्मण्येव द्वाभावेऽपि प्रयागादि तीर्थे स्पादयेद्वा गंगं गतीरेव सेत्रियं भिक्षुर्मे ह्यपरायण इत्यादि स्थिति विहितत्वादित्याशंक्य ब्रह्मात्म
ज्ञानरूपे तीर्थे साक्षात्पुत्रिहेतोस्तत्तत्तन्मिविदो न तीर्थोतरायेद्वा स्तीत्याह यस्मिन्निति यस्मिन् ब्राह्मात्मसूत्रिरुपेदेवास्तत्तीर्थं स्थान विशेषाधिष्ठाता ते मा धव वि
ष्टेष्टुरा मेष्टुरत्रिविक्रमादयः पूजादर्शन स्पर्शन स्मरणं दिभिर्भक्त पावनैः प्रसिद्धास्तथा वेदाश्च संपत्तुः सा मा धर्वाख्या अध्वयन ब्रह्म यज्ञ्या ठा र्था लुष्ट्या
दिभिः पावयेति तथा कृत्स्ने पवित्रं पावनं तीर्थं विशेषं हरिहरनामोच्चारणादि एतत्सर्वमेकतामेकत्वं वृजेद्यस्मिन्सरित इव सागरे तर्भवतीत्यर्थः सर्वात्मक
ब्रह्मादिर्भाविरूपत्वादिति परमो हेतु रत्रानुसंधेयः तन्मानसं मनसि वेदोत महावाक्य जनितोतः करणं हृत्त्रिरुपेक्षुल्लसितं मानसं तीर्थं संसारपापमूला विघाता

यस्मिन् देवाश्च वेदाश्च पवित्रं कृत्स्नमेकतां वृजेन्नन्मान
संतीर्थं यस्मिन् स्थात्वाऽमृतो भवेत् ४०

एकं तीर्थत्वं स्पष्टयति यस्मिन्निति यस्मिन् स्थात्वा निमज्जोदकराशौ निक्षिप्तोदकविंदुवत्तदेकतां प्राप्स्यव अमृतो भवेत्ति विशेष नित्यात्मस्व
रूप एव भवेन्नस्मिन् तीर्थे नित्यं निमग्नस्वनतीर्थोतरायेदिति भावः तथा च स्मृतिः शतं शुक्राणि यत्रैकं भवेत्तिसर्वं वेदा यत्रैकं भवेत्तिसर्वं होता ते
यत्रैकं भवेत्तिसमानसीन आत्मा जनानामिति यथोदकं शुद्धं शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति एवं सुनेर्विज्ञानतः आत्मा भवति गौतमेति च ४०

पद्यमेवैदेहद्वयग्राहकत्वात्तदतिरिक्त एवात्मातथापि तत्संबन्धप्रतीतेस्तस्य न नित्यमुक्तरूपतेत्याशङ्क्याहं क्रियाग्राहीति अहं क्रियाहं करणमहं
ममेत्येवमाद्यासमस्तविक्रियावित्तिस्वरूपेण चैतन्यप्रकाशात्मनाः केवदके रोव समेततः प्रकाशमाना हियतोऽत आत्मनोऽक्षितताः वदता सिद्धा वि
क्रियासंबन्धस्यापि दृश्यत्वाद्बुधर्मत्वात्तु यत्ते त्रैलुक्तिविरोध इत्यर्थः ४३ एवैदेहद्वयविविक्तस्याप्यात्मनः प्रतिदेहं परिच्छिन्नत्वात्तत्र ब्रह्मात्मना

अहं क्रियाग्राहिसमस्तविक्रियासकृत्कार्कर्मफलेन संहताः वित्तिस्वरूपेण स
मेततोर्कवत्प्रकाशमाना सिततात्मनोऽक्षितः ४३ दृशिस्वरूपेण हि सर्वदेहिनां
वियद्यथा व्याप्यमानोऽप्यवच्छिन्नः अतो न तस्मादपरोस्ति वेदितुं परोऽपि तस्मादत एव इ
श्वरः ४४

पूर्वतासिद्धेर्दित्याशङ्क्याह दृशिस्वरूपेण हीति। हियतः आत्मा सर्वदेहिनां मनासि दृशिस्वरूपे रोव व्याप्य दृष्टादीनि ववियदवच्छिन्ने
न परेच्छिन्नरूपेण अतस्तस्मादात्मनश्चित्तिस्वरूपादपरो जीवो वेदिताना सितथा पुरईश्वरोऽपि तस्माद न्यो वेदिताना सितचित्तिस्वरूपाव
त्वाविशेषात्तस्मादेक एवात्मेत्यर्थः। आत्मानस्वरूपभेदवानुपाधिपरामर्शमंतरेणाविभाव्यमानभेदत्वावाकाशवदिति भावः
४४

देहद्वयसाक्षीब्रह्मस्वभावश्चेदात्मा कथं तर्हितस्य नास्ति ताशं काकेषां च दित्वा शंका स्वदोषवशादित्यभिप्रेत्याह शरीरिति शरीरतुल्योऽस्य तस्य
 स्वदेहयोर्बन्धनेन नित्यसद्रूपेण दृश्यता पूर्वोक्तन्यायेन सिद्धातदानिरात्मवादाः पून्यक्षणाकाशात्मवादाः मयानिराकृता एवेत्यर्थः न चात्र
 विमुक्तिकरात्कर्मतोऽधर्मदित्वात्तत्कर्मणां परो व्यतिरिक्तत्वात्साक्षित्वा दत्तश्च शब्दोऽकर्ताऽनश्च सुनिर्मलः कर्मफलभोगमलत्वेनो नापि
 रहितः सर्वगतोऽपरिच्छिन्नो तस्मात्सितो बन्धनशून्यश्चेत्यर्थः ४५ भवेदेतदेवं यदि शरीरतुल्योऽस्य दृश्यता सिद्धो तस्मात् न संप्रतिपत्तेत्या
 शंका तयोरात्मदृश्यत्वाभावे बाधकमाह घटादीति यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्वहुधा प्रवृत्तं घटादिरूपं विषयाकारं मनो ज्ञेनात्मनानगृह्यते
 न प्रकाशयते तदात्मनो मनो न्यत्वा सिद्धावशुद्धाचिद्रूपविकारदोषदुष्टतायथा मते तु द्वे स्तथा वारयितुं न शक्यते तस्य साक्षित्वानभ्युपगमे

शरीरतुल्यो यदि चान्यदृश्यता निरात्मवादाः सुनिराकृता मया परश्च शब्दोऽस्य विशुद्धिकर्मतः सुनिर्मलः सर्वगतोऽसि
 तो ह्येवं ४५ घटादिरूपं यदि ते न गृह्यते मनः प्रवृत्ते वहुधा स्ववृत्तिभिः अशुद्धाचिद्रूपविकारदोषता मते यथा वारयितुं
 न पार्यते ४६

सति मतिदोषाणां तस्मिन् न वशं भावान्न पाचानि प्रोक्ष्य संगद्वयार्थः अथ वा यद्यपि शरीरद्वयग्राहकतया तदन्यस्यात्मानित्यसद्रूपस्त
 थापि दृश्यसंसर्गकृतदोषो न परिहर्तुं शक्यते स्वचेतन्याभेदेन हि दृश्यमवभास्य न दृष्टा भवति अन्यथा दृश्यस्यापरोक्षानुपपत्तेरतो
 विमुक्त्या घटुपपत्तिमिति शक्यते घटादिरूपमिति स्ववृत्तिभिर्वहुधा प्रवृत्तं घटाकारं मनो यदि चेत्तनात्मनानगृह्यते तदा तस्य दृ
 श्यसंबन्धोऽदशुद्धादिदोषता वारयितुं न पार्यते यथा मते श्वेतन्यसंसर्गाच्चिद्व्याप्यतां वारयितुं न पार्यते तद्वदित्यर्थः ४६

स्यादेतदेवंपदि म तिवत्तावयवपरिच्छिन्नपरिणामिचात्मस्वरूपं स्यान्नैवमात्मस्वरूपमतेना स्यादुच्छादिशो कवकाशदृष्टिंतेनोपपादयनुत्तरमाह
 यथाविशुद्धमिति विशुद्धं परिणामविक्रियामलरहितं निरंतरमपरिच्छिन्नमतस्वनिरवयवंचेति द्रष्टव्यं। एवंविधं यथा गगनेन सज्जते काष्ठे जलव
 त्रसंलग्नं भवति नापि लिप्यते भस्मात्तत्करसेनेव वस्त्रादितथात्मापि विशुद्धो निरंतरो निरवयवश्चण्डालाश्चिच्छितो ननु द्याविशुद्धसज्जतेनापि तदोषेण
 लिप्यत इत्यर्थः। अत्र शास्त्रप्रसिद्धिं हि शब्देन द्योतय न हेतुमाह समस्तभूतेष्विति न तदभिमानिदेवतासहितेष्वपि समस्तभूतेषु अयमात्मा सदा स

यथा विशुद्धं गगनं निरंतरं सज्जतेनापि च लिप्यते तथा सम
 स्तभूतेषु सदैव तेष्वयं समः सदात्मा ह्युत्तरो मरोऽभ्यः ४९

मोहिषस्मात्तस्मादन्तो मरोऽभ्यो नि त्पशुद्ध इत्यर्थः तथा च शास्त्रं यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्यो तं रोयं सर्वाणि भूतानि न विदुर्दृश्यं सर्व
 णि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि भूतान्यंतरो यमयत्येष तस्मात्मा तया यमम त इति समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठंतं परमेश्वरं विनश्यत्स्वविनश्यंतं यः प
 श्यति स पश्यति न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यदृश्यादि ४९
 ते ५०

स्वतन्त्रमप्रयंचस्य सुत्यावाधमुक्तादृश्यत्वादित्युक्तापिवाधमाहप्रबोधेति अर्थयोगाद्विषयसंबंधाज्ज्ञातं मनसः प्रबोधरूपं विषयाकारवृत्तिरूपं
यत्र तस्मै तोस्य त्वत्वा योस्तु प्रत्यक्षं स्वभावस्वायां चार्थवदर्थकारमेव दृश्यते तद्यथा स्वप्नस्य तोरार्थाभावे व्यर्थकारं दृश्यमानमन्मानः पृथगे
वनात्मविशेषणं न दृश्यत्वात् तथैव दृश्यतो दृश्यत्वहेतोः शरीरं मनस्य देहप्रतिमानतो देहप्रतिमानं च तस्य सार्वविधनिकत्वो गीकारात्प्रथमार्थ
सदृशं घृते देहद्वयवासना रूपं च दृशेतात्मनः पृथक् न दृशिवि शेषणमिति याजना अत आत्मन्येव दृश्यस्यात्मनि निषेधान्मिथ्यात्वं सुक्तिरु
प्यादिवत्तिद्वयमिति भावः ४९ ननु सुत्यापघधस्त निषेधेनात्मा प्रतिपाद्यते तदा निवृत्त संसारत्वविशेषयोगाद्विक्रियावत्तेनाविन्यत्वादिदोषप्र

प्रबोधरूपं मनसो र्थयोगजं तस्मै तो च सुप्तस्य च दृश्यते र्थवत् तथैव देहप्रतिमानः पृथ
कदृशेः शरीरं च मनस्य दृश्यतः ४९ स्वभावमुद्देगगने घनादिके मलेऽप्याते सति वा विशेष
घता यथा च तद्व्युत्तिवारितद्वये सदा विशेषो गगनोपमे दृशो ५० इति स्वप्नस्य प्रतिप्रकरणं

संगतिचेत्रेत्याह स्वभावेति यथा स्वभावमुद्दे मुद्ध स्वभावे गगने अधिष्ठाने घनादिके मले सति तस्मिन् प्रयाति वाः विशेषज्ञानविशेषः क
श्चिदसि अवि क्रियमेव सदा गगनमित्यर्थः तद् दृशावात्मन्यधिष्ठाने गगनोपमे स्वभावमुद्दे प्रत्यावारितं वा धितं द्वयं यस्मिन् सति सदेवा
विशेषः कृतं तेति योजना तथा च संसारनिवृत्ते मिथ्यार्थप्रतियोगिकाया अधिष्ठानदगात्मव्यतिरेकेणा निरुपराणं त्रकोटि निशब्द इति भावः

स्य

५० इति स्वप्नस्य प्रतिप्रकरणं चतुर्दशं विवृतम्

५८

ननु स्वभावशुद्ध्यात्मा तथा सति साधनवैयर्थ्यात् किं त्रुसंसारि स्वभाव एव सन् ज्ञानध्यानादिसाधनाचरणेन स्वभावशुद्धिर्वा स्वभावो भविष्यती
 तिके विदेकदेशीयाः प्रतिपेदिरेतन्न श्रद्धेयं सुमुमुक्षुभिस्तस्य श्रुतिमुक्तिवाधितत्वादि स्यादनाप्यदिति जीवब्रह्मणोरप्येतन्मेदोपमं किं वा भेदो नो
 नो विरुद्धस्वभावतया ब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानयोरसंभवात्तदसंभवे वा संसारिवृत्तभावफलानिष्पत्तेरिति न सिद्धिर्वा यद्येदोषमाह नान्यदन्यद्व
 वेद्यस्यादिति यस्यादन्यज्जीवरूपं स्थितं सदस्यद्वयनभवेत्तद्वयस्थिति विरोधान्नथा तदेव ब्रह्मणो न्यज्जीवरूपं वस्तु न सदन्यत ब्रह्मनभवेत्तद्वत्त्वादेव
 तस्य ब्रह्मभावं प्राप्नुयामादिति योजना ब्रह्मेव सन् ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः स्फुट एवेति नात्रोदाहृतः यस्यादेवं श्रुतिमुक्तिविरुद्धमिदं मतं त
 स्मात्किं विदीषन्मात्रमप्यन्यद्व्युत्पत्तिन विधितयेतमुच्चरिति शेषः किं त्वहमेव ब्रह्म ब्रह्मेवाहमिति भेदोपमर्दनेकरूपमेवात्मवस्तु विनयेदित्य

नान्यदन्यद्वेद्यस्यात्रान्यत्किंचिद्विधितयेत अ
 न्यस्यान्यत्वभावेहि नाशस्तस्य क्रवो भवेत् १

र्थः नन्वन्यस्याप्यन्यात्मतादृष्टसाधनविशेषसाध्यायशेषध्वविशेषयोगात्ताम्रादेरपि सुवर्णात्मना तद्दिहापि स्यादित्याशंक्याहान्यस्य
 निजीवस्य स्वविरुद्धस्वभावस्यान्यब्रह्मण्येकीभावेन प्रायोगोल्लेखप्रविष्टादक विरुद्धत्वेन स्पनाशो क्रवो भवेत्तथाच न ब्रह्मभावः पुनर्यार्थः
 किं त्वनर्थार्थः स्यादित्यर्थः दृष्टान्तेऽसंप्रतिपन्नो वस्तुतया प्रभावकनीत्यादिवद्भवविशेषस्य नाशरूपाभिभावकमात्रत्वात्कालान्तरे सुवर्णाका
 रताम्रमदर्शनाच्च ताम्रादेस्तत्तत्पुनरुपपन्नमप्यत्र तदित्यभिप्रायः १

राम ५८

अनुपधेवमन्यत्र ध्येयं स्वात्म निवधानं न संभवत्येकस्मिन् ध्यातुध्येयभावायोगात्कथं तर्हि निदिध्यासनविधिरिति चेदन्यथेवोपपत्तेर्न तदर्थमेव
 आस्तेयइत्याह स्मरतइति दृष्टं नीलपीतादिस्मरतः सुप्तो यत्रातः करतो तद्वा स नारुपं पटेऽर्पितं विवमिव दृश्यते येन च चेतन्यात्मना दृश्यते उ
 पलभ्यते तौ सत्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ यत्र दृश्यते तत्सत्त्वं येन दृश्यते सक्षेत्रज्ञ इत्यर्थः तथा चात्मानिदिध्यासितव्य इति विधिना नैरन्तर्येणात्वं यदा र्थवि

स्मरतो दृश्यते दृष्टं पटे विवमिवार्पितं य
 त्रयेन च तौ ज्ञेयौ सत्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ २

वेकसंपादनमेव कर्तव्यतयोच्यते विविक्तत्वमर्थस्यैव ब्रह्मत्वादहं ब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवसंभवात्संसारनिवृत्तिफलसिद्धिः अ
 न्यभावनायां तु प्रागुक्तन्यायेनान्यस्यान्यात्मताऽयोगात्संसारनिवृत्तेर्निःफलो विधिः स्यादिति भावः २

30

अतः करणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथंस्मृत्यवच्छेदोत्पत्तिरीत्यतः प्रतीतमिति फलान्तमिति फलान्तं सुखादिकत्वावसानं कर्तृदिकारकै
रुत्तं पुत्रं यद्वैतं पूर्वमनुभूतेतदिदानीं स्मर्यमाणं कर्म स्वदृश्यते न दृष्टं निष्ठं हि यस्मात्तस्मात्पूर्वमपि तस्मै माणाधिकरणमेतः करणं हि आत्मनः
कर्मवदृश्यमेवेत्यर्थः अप्येवम् पूर्वमनुभूतविषयाकारहिवृत्तिरंतः करणपरिणामात्मिकास्मृतिरित्युच्यते तस्याहिविषयोभासमानसाप्रयो
सतेनहितदासादिराणुभूयमानस्य विषयस्य वहिराश्रयेऽवस्थानमस्ति तथा चेदं स्मरामीति परामर्शयोग्यतया दृश्यस्वतया नुभवस्यावश्यंभावात्
दाचित्तमेव स्मर्यमाणं अधिकरणतया दृश्यत इति सिद्धमेतः करणस्याद्विप्रत्यक्षत्वमिति ३ आत्मेव दृष्टादृश्यं चेति भाहमेतिरेतः स्वगतमेव वास

फलान्तं चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारकेः स्मर्यमाणं हि कर्म स्त्वे पूर्वकर्मैव नूतनं ३
द्रष्टुं श्रान्यद्देहं दृश्यं दृश्यत्वात्तद्वदवत्सदा दृष्ट्वात्तद्रष्टाऽसजातीयो न धीवत्सा
द्वितान्यथा ४

नाहं यमात्मा यशस्वीतीदं स्मरामीत्यनुभवस्यान्यथा सिद्धत्वा न्नंतः करणस्य साक्षिप्रत्यक्षेनेत्याशंकाह द्रष्टुं चेति विमतं दृश्यं द्रष्टुं स्यात्
 भिन्नं दृश्यत्वाद् द्रष्टव्यं द्रष्टुं तत्र दृष्टं श्रयोर्भेदे विपरिणामत्वेन सजातीयसंभवात् द्रष्टुः सजातीयमेतदृश्यमित्याशंकाह दृष्ट्यादिति द्रष्टुः सदेव
 दृष्ट्या सजातीयो दृष्टोऽशस्याचेतनत्वादात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः विषयो दोषमाह न धीवदिति अन्यथा द्रष्टुः श्रयो रसजातीयत्वानं गीकारे
 द्रष्टुः विपरिणामित्वाद्धीवत्तादिता आत्मतानस्यादित्यर्थः ४

सम
६०

ननु न भवत्येवात्मा सा हीतस्य ब्राह्मण्यदि ज्ञाति मत्तया स विशेषत्वात्कर्मधिकारित्वेन परिणामित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह स्वात्मेति श्रुतौ जात्यादिब्राह्मणत्वादिः आदिशब्दाद्वयो वस्तुना दिग्घटते स्वात्मबुद्धिस्वस्मिन्नात्मात्मीयाभिमानेन्द्राणामिष्टादृष्टि मपेक्ष्य विधीनां प्रयोजकः प्रवर्तकः स्यात्तान्मायया शववदुक्तो तथा रोगो देहो मम माता मम पिता वेत्यध्यासाच्च सारेण संस्कारप्रयोजको हृष्यते तदभावेन हृष्यत इति योजनं तेन हेतुना तद्वत्त्ववदेव जात्यादिरात्मधर्मेन भवतीत्यर्थः अन्यथा जात्यादिमत्वेत्वात्मनो घटादिव दनात्मता प्रसज्येतेति योजनीयं तस्मात्सोक्ष्मेवात्मानकर्मधिकारितया परिणामीति भावः ५५ ननु बाध्यासनिवृत्तने कर्तृत्वं विदुषो यिमोक्षाय क्रिया नृणां नादिति चेन्न त्वाह नत्रि

त्वात्मबुद्धि मपेक्ष्य सो विधीनां स्यात्प्रयोजकः जात्यादि शववत्त्वेन तद्वन्नानात्मता मया ५
न प्रिया प्रियरन्तु क्तेर्ना देहत्वं क्रिया फलं देहयोगः क्रिया हेतुस्तस्माद्विद्वान् क्रिया संप्रजेत ६

येति अदेहत्वमशरीरत्वे हि मोक्षस्तत्र क्रिया फलं क्रिया फलं तु सुखदुःखे प्रसिद्धे ते तु नाशरीरस्य दृष्टेः कृते वा अशरीरां वाव संतं न प्रिया प्रिये स्पृशत रन्तु क्तेः कृते वस्तु कृत्वा दित्यर्थः क्रिया हेतु र्पस्य स क्रिया हेतु देहयोगः क्रिया देह संबंध एव साधो न मोक्षरत्यर्थः यस्मादेवं तस्माद्विद्वान् कर्मसाध्या मुक्तिः किंतु ज्ञानेकसाध्येति ज्ञानरक्रियाः सर्वाणि साहंकाराणि कर्माणि त्यजेत्संन्यस्य अवगादि निश्चिध वेदित्यर्थः ६

६१

ननु सर्वेषां कर्मणां मात्मकर्तव्यत्वप्रतीतेर्न विद्वानक्रियास्य तुं शक्यादिति चेत्तेत्याह कर्मस्विति आत्मा चेत्कर्मस्वस्वतंत्रः कर्त्ता तर्हि निवृत्तौ च कर्मत्यागं यत्तद्येष्टं तद्यथा रागादिमान्मृदुलक्षणो कर्मोत्पत्तिस्तत्र स्यादिति विमुक्तसत्त्वो वीतरागस्तत्रापि स्वतंत्रं कर्म स्यात् अफलाभिलाषाभावे कर्मत्यागस्यार्थप्राप्तादित्यर्थः एतदेव स्पष्टयत्यदेहत्वरति देहसंबन्धभूमे फले मोक्षतद्वारो अकार्ये केनापि कर्मणाः साधयेतां तत्रादिना ज्ञाते सति क्रियाः कथं कुर्यान्न कुर्यादेव ताभिः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ७ किं क्रियापरित्यागमात्रेण कार्यविदे

कर्मस्वात्मा स्वतंत्रश्चेत् निवृत्तौ च तद्येष्टं तद्यथा रागादिमान्मृदुलक्षणो कर्मोत्पत्तिस्तत्र स्यादिति विमुक्तसत्त्वो वीतरागस्तत्रापि स्वतंत्रं कर्म स्यात् अफलाभिलाषाभावे कर्मत्यागस्यार्थप्राप्तादित्यर्थः एतदेव स्पष्टयत्यदेहत्वरति देहसंबन्धभूमे फले मोक्षतद्वारो अकार्ये केनापि कर्मणाः साधयेतां तत्रादिना ज्ञाते सति क्रियाः कथं कुर्यान्न कुर्यादेव ताभिः प्रयोजनाभावादित्यर्थः ७ किं क्रियापरित्यागमात्रेण कार्यविदे

ह केवलं प्राप्यते नेत्याह ज्ञात्यादी निति बुधः परिणेतु बुद्धिमान् कर्मणां निमित्तं निमित्तभूतान् ज्ञात्यादी संपरित्यज्य ज्ञात्याघमिमान् परित्यज्य तत्स्वरूपं कर्म हेतु विरुद्धं कर्म निमित्तोपमर्दकं सुभ्दाव्यस्वरूपं तत्तत्सुतो यथा शास्त्रोक्तं तथा स्मरेदनुचितं वेदित्यर्थः ८

एष
६१

शास्त्रमेवीदाहरन्मर्त्यमात्मरूपं विशदयत्तात्मेकइत्यादिना यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवावुपपन्नं सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सत इति
 मंत्रार्थः ॥ पूर्वोक्तं नोच्यते ॥ स पर्यगाद्युक्तमकायमवृत्तामस्माद्विरंशुद्धमपायविद्वमिति मंत्रार्थसार्धं श्लोकेनाह पर्यगादिति एषा तत्र योजना
 सर्वभूतेषु ह मेक एवात्मानं चेतनं भेदोक्तिरिति किं भूतान्यधिकरणा मात्मनो नैवाहता नीति तानि च भूतानि तस्मिन्नात्मन्येवाध्यक्षानि न ततः पृथ
 ग्वर्तते तथा च स्वाध्यासकालविकारा नुसृतसत्तास्फूर्तिरूपो विकारो यमर्देनानुसंधेय इत्यर्थः त्वेपथेति श्रुतः सुषिररूपेण वहिरवकाशरूपे
 ण वर्तमाने अकाशे यथा भूतसंबन्धस्तथेत्यर्थः पर्यगादात्माव्योमवत्सत्ता मात्रेण परिसमंतादगात्गतवान्सर्वमशेषमात्मनान किंचिदव्याप्तम
 स्तीत्यर्थः तथा च ब्राह्मणं नैव किंचनानादृतं नैव किंचनानासृजतमिति शुक्रमिति मंत्रपदं तस्य व्याख्यानं दीप्तिमदिति प्रकाशस्वभावं शुद्धं

आत्मेकः सर्वभूतेषु तानि तस्मिंश्च खेयथा पर्यगाद्योमवत्सर्वं शुक्रं दीप्तिमदिष्यते ९
 ब्रह्मा व्याप्यते न स्तूलं देहं निवारयेत् शुद्धाया यतया लेपं लिङ्गं चाकायमित्युत १०

आत्मस्वरूपमिष्यत इत्यर्थः ९ अत्र ब्रह्मा व्याप्यते पदयोरर्थमाह वृत्तिरिति क्षणसिरा ज्ञात निरासे न स्तूलदेहात्मत्वमात्मनोऽप्यमित्यर्थः
 शुद्धमपायविद्वमिति न योरर्थमाह शुद्धेति शुद्धं रागादिदोषहीनमत एवापायं पुण्यपायहीनं तस्मात्कारणाभावादेव सुखदुःखादितदनुभव संस्कार
 रत्नेष्वहीनमित्यर्थः अकायमिति मंत्रपदेन सूक्ष्मदेहात्मनानिरसनीयेत्याह लिङ्गमिति विचारयेदिति सर्वत्रानुषंगः स्तूलसूक्ष्मदेहतत्वात्
 तद्वा सनाभ्यो व्याहृतसम एकोपरि लिङ्ग आत्मेति सदा चिंतयेदित्यर्थः १०

ये

यत्वं यथोक्तमात्मानं वेत्ति स ब्रह्मविदमुन्नमर्यादवासुदेव इति वासुदेवो भगवान्कृष्णोऽर्जुनो नित्यं कृष्णोपाधौ स्वदेहे वा विभूतविज्ञाने श्रूयं
 किमदात्मा विधितेजः कृष्णोपाधौ च यथा सममविशिष्टमात्मानमब्रवीदश्रुत्वा सर्वं हृद्गारा मिति वृष्णिनां वासुदेवोस्मीति च तद्वद्व्यात्मानं स
 ममुपाधिरुक्तवैषम्या बोधेनेकं रूपं वेत्ति सोतिशयेन ब्रह्मविदित्यर्थः ११ वासुदेवस्य पुत्रं सर्वत्र समात्मदर्शनं तस्योपाधिषु समाहंकाररहितत्वाच्च
 मुमुक्षोस्तस्य तद्वैषम्यादित्यत आह यथाहीति अन्यशरीरेषु वहिर्दृश्यमानेषु देहेषु यथा समाहंता समाहमोर्भावो न चेष्टते तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वं

ये

वासुदेवो यथाऽर्जुनो स्वदेहे वा ब्रवीत्समं तद्वद्वेत्ति य आत्मानं समं स ब्रह्मविज्ञमः ११
 यथा ह्यन्यशरीरेषु समाहंता न चेष्टते अस्मिंश्चापि तथा देहे धीसादित्वा विशेषतः १२

विश्रुयन्तथास्मिंश्चापि स्वत्वाभिमतदेहे समाहंतानेष्टते कुतः धीसादित्वा विशेषतः उभयदेहाकारपरिणतबुद्धिसादित्वा विशेषादित्य
 र्थः तथाचात्मतत्वालोचनायां महंकारादेरनवसरत्वाद्वासुदेववत्समात्मदर्शनं पुक्तमेवेति भावः १२

राम

६२

गद्गेषमयोपलंभाच्चास्तिमुसुहोरभिमानाभावइति चेत्तेत्याह सत्येति नीलादिरूपसंस्कारेण तुल्यः समानाधिराश्रयो ययोस्तो रागद्वेषौ रूपसंस्कारा तुल्याधीयच्च भयंतदपितत्प्रमानाश्रयमिति संस्कारो नाम स्वाश्रयस्य प्रागुद्धृतावस्थासमानावस्थानरायादकोतीद्विधो धर्मः ततश्चायमर्थः रूपाघाकारपरिणतीतः करलोहिरूपादिसंस्कारः पुनरपिरूपाघाकारपरिणामहेतुर्विघ्नेतत्रैव च रागद्वेषौ रूपादिदर्शननिमित्तौ तन्निमित्तकंच भयंतत्रैव कामः संकल्पो द्वीर्दीर्घीरित्येतत्सर्वमनसवेति श्रुतेः यस्याहीश्रयंवुद्धिसंश्रयमेव रागद्वेषौ भयंचेति त्रयमात्मना गृह्यते नात्मसंश्रयंतस्मात्तत्तातापुद्गाराणादिरहितोऽभयश्च सदेति १३ ननु न सदा सुद्ध आत्मा किंतु यथा कतुरस्मितो के पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवतीति श्रुतेर्वयं वापि स्मरन्भावं त्यजत्येते कलेवरं तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावित इति स्पष्टे श्रुत्वा पूर्वमप्युद्धोपि पुरुषो ब्रह्म भावनया सुद्धः पश्चात् ब्रह्म

रूपसंस्कारतुल्याधीरागद्वेषौ भयंच यत् गृह्यते धीश्रयंतस्मात्तातापुद्गोऽभयः सदा १३
यन्मनास्तन्मयो न्यत्वेनात्मत्वात्प्रौत्रियात्मनि आत्मत्वे चानपेक्षत्वात्सापेक्षं हिनतस्त्व
यम् १४

भविष्यतीत्याशंकाह यन्मना इति यस्मिन् भोये देवा दौ मनो यस्य स यन्मनाः ध्यायी पुरुषः स तन्मयो भोये देवादिमयो भवति ध्यातव्ये ययोरन्यत्वे सति ध्यानक्रिया सा तत्रार्थवत्त्वसंभवादित्यर्थः न पुनरात्मत्वाद्धौ आत्मस्वरूपावस्थानप्राप्त्यर्थमात्मनि क्रिया ध्यानादिरूपापेक्ष्यत इत्यर्थः तत्र हेतुरात्मत्व इति मोक्षरूपस्य ब्रह्मण आत्मत्वे सति तस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्वात् क्रियाया अनपेक्षत्वादित्यर्थः मोहमात्रव्यवधानाच्चात्र न क्रियापेक्षेति चकारार्थः विषेक्षे दोषमाह सापेक्षे हीतियदिक्रिया सापेक्षे केवलं भवेत्तर्हि तत्सु यमात्मरूपे न स्यात् क्रिया साध्यस्यानात्मत्वाद नित्यत्वाच्चैत्यर्थः तस्मात्सदा सुद्ध एवात्मा तस्मिन् पुद्गाभासो मिथ्या ध्यास इति भावः १४

विभागादिमत्ताभावाच्चिदेकरसत्वाच्चात्मा सदा शुद्ध एवाभ्युपेय इत्याह त्वमिवेति यद्येवं स्वभावेष्टात् प्रसहितस्याजन्मविनाशभेदप्रतिभासाः क
थमित्याशङ्क्य चक्षुराद्युपाधिसंसर्गदोषादित्याह चक्षुरादिति १५ आत्मनः प्रतिपादितममलत्वं विशदयति दृश्यत्वादिति अहमित्येषोहमि
ति प्रत्ययोऽनात्मधर्मोऽनात्मनि शृङ्खलत्वाद्दृष्टवत्तन्नात्येव प्रत्ययाः परिणामाः दोषाः दोषरूपा रामदेवादयोऽनात्मधर्मज्ञेया हि यस्मादत आ
त्माऽमलो हि निर्मल एवेत्यर्थः १६ अहंकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेऽपि नात्मनो विबुद्धिः सिद्ध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चैत्याशङ्क्या

त्वमिवेकरसात्तत्रिरविभक्ताऽत रामला चक्षुराद्युपाधानात्साविपरीता विभाव्यते १५
दृश्यत्वादहमित्येषोऽनात्मधर्मोऽपि दृष्टवत्तन्नात्येव प्रत्ययाः परिणामाः दोषाः दोषरूपा रामदेवादयोऽनात्मधर्मज्ञेया हि यस्मादत आ
त्माऽमलो हि निर्मल एवेत्यर्थः १६ अहंकारादीनामात्मधर्मत्वाभावेऽपि नात्मनो विबुद्धिः सिद्ध्यति विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चैत्याशङ्क्या

ह सर्वप्रत्ययेति विषये दोषमाह विक्रियेतेति विक्रियेतपरिच्छिन्नो वा यथात्मा तदात्पविद्विषयेमात्रावभासको भवेत्तु बुद्ध्या दीवत्तु
द्विचिन्तनमेव दित्यद्वैतार्थः बुद्ध्यादिशब्देन तदभासो लक्ष्यते अत्र यथास्वरूपतो चेत्तन त्वाद्देन योगवत्त्वेनात्मवित्त्ववचनमनु
पपन्नेत्यात्तत्र बुद्धेः साभासाया विषयावभासनमात्रे उपहीतो परिणामाया यथा पूर्वापरानुभूतितदवस्थानतत्प्रचारानुसंधानाभा
वो विक्रियावत्ता तत्रादृष्टुरपि विक्रियावत्त्वेनुसंधानाभावसंसर्गात्सर्वव्यवहारवित्त्वोपप्रसंग इति भावः १७

इष्टरात्मनोपिबुद्धिचदत्तवित्तमेवज्ञानस्यसाधनाधीनस्योत्पत्तिविनाशवत्त्वादितिचेत्रेत्याहनहृष्टिरिति यथेवचक्षुरादिद्वारकहृष्टिर्लुप्यतेपरि
 णामित्वात्रतथाइष्टरात्मनोहृष्टिर्लुप्यतेअपरिणाम्यात्मस्वरूपत्वात्तस्याइत्यर्थः तदृष्टेर्नित्यत्वंनहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरितोषोविद्यतेऽविनाशित्वादितिहि
 क्रत्योक्तमित्यर्थः यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदंनस्मादित्यर्थःसदैकदक्षकुरुयहृष्टिस्वभावइत्यर्थः सदैकभुगितिपाठेभुंक्तेपश्यतीतिभुक्साक्षीत्यर्थः
 १८ यस्मादेवमात्माशुद्धस्वभावोपिसत्तुपाधिसंबन्धादयथाप्रतीयतेतस्यादात्मानंब्रह्मत्वेनप्रतिपत्तुपदार्थविवेकंकुर्यात्सुक्षुरित्याहसंघा
 तोवेति अयमर्थःअहमितितावदात्मावभासतेसमासमानोहंमनुष्यःकृशःस्त्रुलइत्यादौभूतसंघातात्मकदेहरूपःस्फुरतितदिदमुच्यतेस

नहृष्टिर्लुप्यतेइष्टुष्टुक्षुरादेर्यथेवतत् नहिद्रष्टुरितिह्युक्तंनस्मात्तद्व्यासदैकहृक् १८
 संघातोवास्मिभूतानोकरणा नंतथेवच व्यसंबान्यतमोवास्मिकोवास्मीतिविचारयेत् १९

घातोवास्मिभूतानामितितथाहंइष्टुष्टुक्षुरादेर्यथेवतत् नहिद्रष्टुरितिह्युक्तंनस्मात्तद्व्यासदैकहृक् १८
 कष्टमनेवाहंकारवर्शनाक्षसमेकैकचंद्रियमहमस्मि अथैकस्मिदेहेनेकात्मत्वेकदाचिद्वैमत्यसंभवाभौगव्यवस्थानुयपतेरन्यतमोवास्मी
 द्वियसंघातादयोवातंधिक्तास्मियद्यन्यतमस्तहिंसकोवांजः करणाग्राणाद्यन्यतमकिंवातत्साक्षीतद्विलक्षणास्वभावइतिविचारयेत् १९

विचारफलं यद्वा प्रविवेकं कथं प्रतिवासेनाहमिति भूतं चेदियं वा समस्तं व्यसं वा नाहमस्मिन्नेत्यत्रावचेतनत्वात्तद्वदिवत्करणात्वात्तु वीरादि
 वदितियथा योगं योज्यं तस्मात्तत्ता चेत्तनो म्योतः करणप्राणादिभ्योऽप्यचेतनेभ्य इति दृष्टृदृष्ट्यान्वयव्यतिरेकात्लोचनेन विवेकः कार्य इत्यत्र
 : ५० इदानीं सादिसात्पान्वयव्यतिरेकात्लोचनेनावस्था त्रयविवेकद्वारा तत्साक्षिण स्तरीयस्याधिगमप्रकारमाह आत्माग्रेरित्यादिना तत्रैव
 सतीत्यतः प्राक्तनैः श्लोकेः आत्मैवाग्निसंस्थेन न रन्ध्रं प्रकाशयते व्यवहारयोग्यः क्रियतेऽनवेतीधनावुद्धिरात्मचेतनस्य विशेषाकारतया भिद्यति

व्यसं नाहं समस्तं वा भूतमिन्द्रियमेव वा ज्ञेयत्वात्करणात्वाच्च ज्ञाता नोऽस्मादुक्तदिवत् ५०
 आत्माग्रेरिधनावुद्धिरविद्याकामकर्मभिः दीयता प्रज्वलत्येषा द्वारैः श्रोत्रादिभिः सदा ५१

कारणभूतेत्यर्थः साविद्याकामकर्मभिर्दीयता उन्नेजिता बापुनेवाग्निसंस्थिधनमाध्यात्ता सती प्रज्वलति चेत्तन्यग्रस्ततया प्रकाशमाना जायते
 भिद्यन्तामिनादद्यमानमिधनमिवेत्यर्थः गवाक्षेभ्यो निस्तदीर्घप्रभाभ्यामेव श्रोत्रादिभिर्द्वारैर्विः सन्नासती सदा प्रज्वलत्येषेति योजना अ
 त्राग्नीधनादिरूपकनिर्देशप्रयोजनं व्यवहारकाले विषयग्रहणस्य होमत्वभावनात्फलचविषयेष्वासक्तिनिवृत्तिरिति दृष्टव्यम् ५२

एवंविधबुद्धवस्था जागरणं तस्यामात्मा स्तुलपदार्थभुजवती न्याह दक्षिणादीति दक्षिणास्यां गस्पुरुषेऽप्रेषत्वप्रसिद्धे रिदं विशेषतो दक्षिणाम
द्विप्रधानं मुख्यं येषां मिद्विषयाणां तेषु बुद्धिर्यदा विचेष्टते व्यापारवती भवति हविः स्थानीये विषये दीप्राविषयं व्याप्य तदा कारेण दीप्यमाना सतीति
यावत्तदात्मा हिः स्तुलभूकस्तुलविषयाणां भोक्ता जागतीत्युच्यते इत्यर्थः ११ रूपकनिरूपणाकले स्पष्टयति हयं पत इति रूपादिग्रहणे

दक्षिणाद्विप्रधानेषु पदावुद्धिर्विचेष्टते विषये हविषादीप्रा आत्मा हि
स्तुलभूकतदा १२ हयं ते तु हवींषीति रूपादिग्रहणे स्मरेन अरागदे र
ष आत्मा गौजाग्रदोषेर्न लिप्यते १३

विषयग्रहणसमये अरागदे षः शोभना शोभना शोभना ध्यासेन रागद्वेषावकुर्वन् हवींषीमान्मायागौ हयं त इति स्मरन् ध्याय
नात्मा जाग्रदोषे विषयो यत्तच्च निबन्धनेः पुराणपुराणतत्त्वतो न लिप्यते न संश्लिष्यत इत्यर्थः १३

६५

इदानीं स्वप्नावस्थां मानसेति मनःपरिरामो वा धिर्मनसंग्रहे सः तत्राभिव्यक्त आत्मा विद्याप्रसूते कर्मे हि सा वासनाः विद्या कर्म वासने सुव्यते
तां विषया कां पश्यंते जसहसुतो विद्वद्भिः तेजसि वासना मये विषये प्रियं कुरुति युत्तरेति त्वर्थः तत्रासमान कर्म सुखदुःखादीनां मनोमात्रत्वात्
स्य च दृश्यत्वेनैव तदा वस्तुना दात्मनः उपाध्यांतराभावे सति वा ह्यस्य चादित्यादि ज्योतिषस्तदा नीचुपरमादात्मेव स्वयं ज्योतिः स न प्रकाशिता सा ही भ

व

मानसे तु गृहे व्यक्तः सो विद्या कर्म वासनां पश्यंते जस आत्मोक्त स्वयं ज्योतिः प्रकाशिता २४
विषया वासना वा पि चो घंते नै कर्मभिः पदा बुद्धौ तदा ज्ञेयः प्राज्ञ आत्मा घन न सहक २५

वतीत्यर्थः तथा च कृतिः दुष्टे वपुः च पापं चेति अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवतीति २४ सुषुप्तिमाह विषया इति यदा बुद्धावतः कर
तो विषयाः स्वप्नाः वासनाः सुखदुःखाः स्वप्नदृश्याश्च कर्मभिर्न चो घंते नो भूताः क्रियंते तदा त्मा प्राज्ञो ज्ञेयस्तत्संज्ञकस्तदा भवतीत्यर्थः अत्रा
तिशयात् तदा प्राज्ञ इति युत्तरेति मभिप्रेत्य विशिनष्टु न न्यह गति अन्यदात्मव्यतिरिक्तं विषयं वासना वा न पश्यतीत्यन न सहक अपरिच्छिन्न प्रज्ञ इ
त्यर्थः २५

राम

६५

एवमवस्थात्रयेतदवस्थे चात्मानेन्द्रपृष्ठशेषावेन विविद्येदानीमभिमानि सहितावस्थात्रयसाक्षितया विश्वादित्रयापेक्षया तुरीये प्रत्ये च मात्माने नित्य
वित्तप्रिस्वभावमुपलभयति मनो बुद्धीति इन्द्रियाणामवस्था जागरिते मनोवस्था स्वप्नः बुद्ध्यावस्था कारणावस्था सासुषुप्तिरिति विभागः स्पष्टमन्य
त २६ ननु यथात्मानिर्विकार एव साक्षी कथं तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तृत्वमिति तत्राह तत्रैव सतीति तत्र तस्मिन्नात्मनि एव सति अवस्थात्रये धर्मो सति

मने बुद्धिं इन्द्रियाणां वा अवस्थाः कर्म बोदिताः चैतन्ये नैव भासेते रवितो वद्यदादयः २६
तत्रैव सति बुद्धीर्ज्ञात्मा भासावभासयन कर्ता तासां यदर्थस्तामूढैरेवाभिधीयते २७

सावस्थाः बुद्धीः आत्मभासास्वचैतन्याभासेनावभासयनज्ञात्मा तासां कर्तेति मूढैः शास्त्राचार्योपदेशरहितैरेवाभिधीयते व्यपदिश्यते इति
योजना तथा व्यवहारप्रवृत्तौ निमित्तं सूचयन् बुद्धीर्विशिष्टाणि पदार्थास्तान् इति यस्यात्मनः स्वरवदुःखप्रतिभासायां साभासयन्निति कर्मोद्भासि
तबुद्ध्यावस्थानुगतविदाभासाविवेकादात्मादर्शनकर्तेतु व्यते मूढैरित्यर्थः २७

एवमज्ञानेन कार्ये च प्रतिविधितस्य विदात्मनो ज्ञातृत्वमुपाधिनिर्वेधनं मुत्याद्यसर्वज्ञत्वे सर्वकर्तृत्वे च तस्यैव मायोपाधिप्रतिविधिवशादिति सुत्यादयस्त्विति
 सर्वज्ञोपीति अतएवेत्युक्तमेव विशदयति स्वनेति स्वात्मा प्रयविषयकमायाविवर्त्तनं सर्वस्वत्वेन येनादित्यप्रकाशवद्विकृतेन भासय सर्वज्ञत्वव्यनेन
 पुनः सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वेनेत्यर्थः तथातद्वन्माया निर्वेधनमेवात्मनः सर्वज्ञत्वे सर्वकर्तृत्वेन देवाह सर्वत्रियाहेतोरिति संप्रिधिसमायात्रेण आ
 मकवसर्वकारकप्रवृत्तिहेतुत्वादित्यर्थः १८ तदेकवस्त्वात्रयसाक्षितया विविक्तमुद्धिदृष्ट्यात्मनः कार्यकारणात्मकमयोपाधिवशात् ज्ञातृत्वं

सर्वज्ञोऽप्यतएव स्यात्त्वेन भासावभासपन सर्वसर्वत्रियाहेतोः सर्वज्ञत्वेन तदात्मनः १८
 सोपाधिश्चैव मात्मोक्तो निरुपाख्योऽनुपाधिकः निष्कलो निर्गुणः शुद्धस्ते मनोवाक्चक्षुःश्रोत्रः १८

कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिव्यवहारास्पदत्वेन स्वभावत इत्युक्तमर्थमनूय किं न तस्मात्माविकं विवकल्पमात्मस्वरूपमित्यपेक्षायां न दाहसोपाधिश्चे
 ति यस्तु निरुपाख्यो विषयतयोक्तो त्वयोग्यो न भवति सोऽनुपाधिकः सर्वव्यवहारातीत इत्यर्थः गुणावयवभूतत्वात् शुद्धः कथं स्वरूप इत्यर्थः
 निरुपाख्यत्वमुक्तं व्यनक्ति तमिति १९

मनोवागगम्य तं साधयति चेन्न इति अयमर्थः अहमिति शब्दप्रत्ययौ तावत्पराख्याततयात्मानं प्रत्यंचमवगाहेत इत्यविवादो चेत्तु मेवात्मा
 न गे चरयेतो तदा प्रत्ययौ पल्लवे घटादा विववादिनां विप्रतिपत्त्यभाव एव स्यात् विप्रतिपद्यते त्वेते देहेन्द्रियमनो बुद्धीनामन्यतमो चेतन एवेवेतनो वा
 त्मेति वेदवाद्याः तदन्यश्चेतन इति वेदवादिनस्तेषु विकेचित्कत्रेति केचित्कत्रेति गतो व्यापकोऽप्युपरिमातो देहपरिमातो वेति केचित् वदो जीवो
 सुक्तो न्य ईश्वरस्तथा सर्वशरीरेषु कोनकोला सुद्धो रागादिगुणारहितो न्यथा तदुक्तं चेति ३० अतो विप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थो
 शब्दप्रत्ययो सुद्धात्मनीत्याहा प्राप्येवेति कथमात्मा प्राप्तिर्वचो धियामिति चेत्परमार्थतः प्रवृत्तिबीजाभावादित्वाह निर्गुणत्वादिति रूपादिगुणाही
 नत्वाद्वा हेन्द्रियद्वारकधी प्रिस्तावदात्मानं प्राप्यते मनसश्च बाहेन्द्रियद्वारे पल्लवविषयातिरेकेण स्वतंत्रस्य विषयस्यातिरूपत्वात्तदगोचरमात्मनं

चेन्नोचेतनो वापि कर्त्ताऽकर्त्ता गतोऽगतः वदो सुक्तस्तथाचैकोनेकः सुद्धोऽन्यथेति वा ३०
 अप्राप्येव निवर्त्तते वाचोधीभिः सहैव तु निर्गुणत्वाक्रियाभावादिशेषाणां सभावतः ३१

तच्च प्राप्नोति क्रियाभावादात्मनो मनो गेचरत्वाभावः नहि क्रियहीनेऽनवच्छिन्ने वस्तु निष्क्रियावदनुगतिमात्रेणाऽपूर्वधर्मोपजनिः संभवति य
 दिति नानुगते गगनेतददर्शनात्तस्यान्मनः स योगजज्ञाना संभवात्तमनसा पि प्राप्य आत्मेत्यर्थः तथा विशेषाणां गोधनरूपाणां वा ह्यानास्त्वग
 तानो वा ज्ञात्यादीनां प्रवृत्तिनिमित्ता नामभावात्तत्रादौ पि प्राप्नोत्यात्मानमित्यर्थः तथा च कृतिः यतो वाचो निवर्त्तते अप्राप्य मनसा सहैति
 न च वदुषा गृह्यति न पि वाचाना न्ये हे वैस्तपसा कर्मणा चेति च ३१

अविषयस्यात्मनः कथं वेदांतवेदनीयत्वमित्याशंक्यलक्षणावर्तनेत्यभिप्रेत्याह व्यापकमिति सर्वमूर्तैः सर्वतोवियोजितं परिच्छेदप्रतिभासहेतु
 पाधिवर्तितं व्यापकं स्वरूपतोपरिच्छिन्नं च व्योम यथा तद्देवमवस्थात्रयोपाधिवियोजितमवस्थात्रयसाक्षितया लक्षितं शुद्धमात्मानमिह वेदांतसमयेपरंप
 रं परमात्मानं ब्रह्मविद्यादिति योजना ३२ एवमात्मनस्त्वेवधारितेषु नरवस्थात्रयाभिमानेन कुर्वदित्याह दृष्टमिति दृष्टं जागरितं तद्वित्वा दृष्टाश्रोता
 मतेत्यवमेकैकक्रियोपरकृतयात्याभिमानं त्यजेत्यर्थः दर्शनाद्यवस्थायामपि निर्विशेषमेवात्मानं मन्वीतेति भावः तस्मिन् दृष्टे र्थे स्मृतिस्वप्नहित्वा
 संस्कारद्वारकत्वात्स्वप्नब्रह्मस्मृतिरुच्यते अहंस्वप्ने देवो भूवं व्याघ्रो वीर्यं भूवमिति तदभिमानं हित्वेत्यर्थः दृष्टस्य स्वासनस्य मनसो विकारो यो
 नात्मन इत्यसंगतामात्मनेषु संदधीतेति भावः तथा तमः सुषुप्तिरुच्यते तत्र मनो विशेषणं सर्वग्र इति सर्वग्रसतीति सर्वग्रः सोतमिदं पदं सुषुप्तेरप्य

व्यापकं सर्वतो व्योम मूर्तैः सर्ववियोजितं यथा तद्दिहात्मानं विद्यामुद्धरं पद ३२ दृष्टं हि
 त्वास्मृतिं तस्मिन् सर्वग्रं च तमस्य जेत सर्वदृक् ज्योतिषा पुक्तेरिदं नृणां च रं यथा ३३

वमासकतयाऽस्तु प्रकाशस्वभाव एवात्मानं तु मूढोऽज्ञानवानवेति मन्वीतेत्यर्थः कोसाववस्थात्रयस्य जेत इति तमाह सर्वदृगिति सर्वदृक् सर्व
 साक्षी प्रत्यगात्मा ज्योतिषा पुक्तेरिदं ज्योतिषा ज्योतिरित्युक्तेन ब्रह्मणो कीभूत इत्यर्थः यथा दिनकृत्सविता शर्वर्षा भवं शर्वरं तमः स्वतेजसा यस्मिन्
 निस्तमस्क एवावतिष्ठते तथा वस्थाविकारहेतुत्वात् नृणां ज्योतिषाभिभूयाऽद्वयानंदस्वभाव एवावतिष्ठतेत्यर्थः ३३

उक्तमेवत्यागप्रकारं प्रकटयति रूपस्मृतीति। रूपस्य त्वंघकाराज्जायत्स्व प्रसुप्तमयोऽर्थविषयपिषोपपत्त्यानेनेतयोः क्तातेपस्य साक्षितो गोचराः प्रतिभा
 स्याः स एवात्मा सर्वभूतेषु दृष्टा तथापि समो निर्विशेषो यतः सर्वगः परिच्छेदकरहित इत्यर्थः ३४ यद्येवमुक्तं स्वभाव एवात्मा कुतस्तस्मिन् विवि
 त्रसंसारप्रत्ययोदपस्तत्राह आत्मबुद्धीति अज्ञानलक्षणाः ज्ञानोपाधिनिबंधन इत्यर्थः ३५ अविद्यातत्कायेनाधीनामात्मनश्च विवेकालुपलभादे
 व संसारप्रतिभा सदतिष्ठति मुमुक्षोः कर्तव्यमुपदिशति विविधेति अस्मादुद्धादिसंयाता द्विविद्यस्वमात्मानं विद्यादिति सर्वधर्मस्य मन्त्र ३६

रूपस्य त्वंघकारार्थाः प्रत्यया यस्य गोचराः स एवात्मा समो दृष्टा सर्वभूतेषु सर्वगः ३४ आत्मबुद्धि मनश्च विवि
 षा लोकसंगमात् विविज्जायते बुद्धेः प्रत्ययो ज्ञानलक्षणाः ३५ विविद्यास्मात्त्वमात्मानं विद्याल्लुप्ते परंपदे ३
 षारं सर्वभूतस्थं संसर्गं भयातिगम ३६ समस्तसर्वगं शांते विमलं यो मवतस्थिते निःकले निःक्रिये सर्वं नित्यं हृदये
 विवर्जितम् ३७

वेद्यमेवात्मरूपं पुनर्विशिनष्टि समस्तमिति समस्तमात्मानं सर्वपरंपदं बुद्धेति पृथग्योग्यमपुनरुक्तताये अत्र विविधमुखेन प्रतिषेधमुखेन च
 विशेषानिर्दिष्टा स्तान् शेषान् साक्षितित्वं पदार्थे च तदर्थं प्रसारापनुसंधायानयोस्तुत्यलक्षणत्वे निश्चिन्त्यतत्त्वमसि वाक्यदहं ब्रह्मेति निश्चिन्तय
 दिति तात्पर्यार्थः ३७

एवंब्रह्मात्मरूपेणोवज्ञानव्यमित्युक्ते पुनर्मुमुक्षुं शिवा पतिसर्वेति सर्वप्रत्ययसाक्षीज्ञानैकस्वभावोयुक्तः सकथं कीदृकस्वभाव इति विमिश्रेदिति योजनी
 यं कथं शब्दव्यविते विमिश्रिते विभजते ज्ञेय इति मया ज्ञेयः उत न ज्ञेय इति शेषः यदि ज्ञेयस्तदपि ज्ञानं प्रतिकर्मवानवेत्येवं विमिश्रणं विजानीयात् तत्त्वमात्म
 न इत्यर्थः ३८ एवं विमिश्रे ज्ञेयत्वपक्षस्तावन्नसंगच्छत इत्याह एमिति यदि मन्मसे सुखेति दहमेवापि नूनं त्वं वेत्सु ब्रह्मणो रूपमिति ज्ञेयस्या
 त्वत्त्वोपदेशादब्रह्मत्वापत्तेरह एमस्मिन् ज्ञातमिति च प्रतिशासनाच्च ब्रह्मात्मतत्त्वं ज्ञानकर्मत्वेन मयाऽप्येव कथंचन ज्ञेयमित्यर्थः ३९ यद्येवं ज्ञेयत्वं
 न संभवति कथं तर्हि आत्मनोवात्मानं पश्येदित्याद्युपदेश इत्याशङ्क्यो विषयत्वेनाविर्भावमात्रमेवात्मतत्त्वविज्ञानेन विषयत्वेन यस्यामन्तं तस्य मन्तं

सर्वप्रत्ययसाक्षीज्ञाः कथं ज्ञेयो मयेत्युक्तं विमिश्रेपेवं विजानीयात् ज्ञानकर्मनवेति वा ३८
 अहं हं उहं विज्ञातं दद्रुमि त्यादिशासनात् ज्ञेयत्वं मया ज्ञेयो परं ब्रह्म कथंचन ३९
 स्वरूपाव्यवधानाभ्यां ज्ञाना लोकास्वभावतः अन्यज्ञानानपेक्षत्वाद्वा ज्ञातं चैव सदा मया ४०

मन्तं यस्यानवेदसरति क्रतेरिति मन्तानो ज्ञेयत्वपक्षमपि प्रतिक्षिपति स्वरूपेति यत्तज्ज्ञानस्वरूपादन्यत्तद्व्यवहारेण ज्ञानदेशात्तदा गंतुक
 तानसाधेयसिद्धिक्रमाज्ञानविषयतया ज्ञेयं भवति न तथेदमात्मतत्त्वं कथं तर्हि मन्तानां लोकस्वभावो ज्ञानप्रकाशस्वरूपत्वात् स्वरूपाव्यव
 धानाभ्यां हेतुभ्यामन्यज्ञानानपेक्षत्वादविषयत्वेन विज्ञातं भवत्यात्मतत्त्वमिति योजना सादरेव ब्रह्मत्वोपदेशा ज्ञातुं स्वज्ञेयत्वाच्च पपत्ते
 रविज्ञातत्वाभावाच्च सदा मया ज्ञातं च ब्रह्मात्मतत्त्वमित्यर्थः ४०

ज्ञानस्वरूपस्य नान्यज्ञानयिज्ञेतेतदृष्टेन साधयति नान्येनेति स्पष्टार्थः ४१ दृष्टान्तस्य दृष्टान्तिकस्य च नैरपेक्ष्यमुक्तं साधयति नतस्येति आत्मा
नान्यतो ज्ञानमपेक्ष्यते तत्स्वरूपत्वाद्यस्य स्वरूपं तन्नान्यतस्तदपेक्ष्यते यथा प्रकाशरूपः सवितान प्रकाशमन्यतोपेक्ष्यते तथा चायं तस्मादेवमित्य
र्थः किंच नान्यप्रकाशोत्तरदृश्यः प्रकाशरूपत्वादादित्यवदित्याह प्रकाशोत्तरेति ४२ ननु प्रकाशोत्तरदृश्यत्वाभावेऽपि स्वरूपप्रकाशदृश्यत्वकिं
न स्यात् यथा सवितानाद्यदि प्रकाशयन् स्वात्मानमपि प्रकाशयत्येव तथा आत्मा विदृश्यमानो ब्रह्मस्य न स्वात्मानमपि भासयेदिति चेत्तेत्याह व्यक्तिः

नान्येन ज्योतिषा कार्यरवेरात्मप्रकाशने स्वबोधा नान्यबोधे ब्रह्मबोधस्यात्मप्रकाशने ४१
नतस्येवान्यतोपेक्षा स्वरूपं यस्य यद्भवेत् प्रकाशोत्तरदृश्यो न प्रकाशो ह्यस्तिकश्च न ४२
व्यक्तिः स्यादप्रकाशस्य प्रकाशात्मसमागमात् प्रकाशस्वर्ककार्यः स्यादिति सिद्धावचोमतः ४३

स्यादिति अप्रकाशस्य स्वभावतः प्रकाशहीनस्य प्रकाशात्मसमागमात् प्रकाशस्वभावसंसर्गमात्राद्वाहिरभि व्यक्तिसंयोगे निवृत्तित्वात् तस्मात्
तदनन्तप्रकाशगुणोदय इत्यर्थः अतः प्रकाशोऽर्ककार्य इति मया व्यपदेशः प्रकाशवगुणितेव स्तुतिप्रकाशोदयाभावेऽपि व्यक्ताभावादर्थ
नादित्यर्थः तस्माद्भासमानस्वरूपसंसर्ग एव भास्यस्यापि व्यक्तिरिति प्रकाशस्वभावस्य सवितुर्नाम प्रकाशतास्य प्रकाशतावास्तीति न दृष्टं
त्वसिद्धिरतो न दृष्टान्तिकसिद्धिस्वरूप इति भावः ४३

६८

वृणदिप्रकाशकस्यादर्ककार्येन भवतीति चेन्न त्राह यतो भवेति यत्तु प्रागभूत्वा यतो भवेत्तत्त्वस्य कार्यमिष्यतरति संवेधः स्पष्टमन्यत ४४ क
यंतर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशवितृत्वमात्मनश्च बोधमात्रस्वभावस्य बोद्धत्वं व्यपदिश्यते तत्राह सत्तामात्रेति प्रकाशस्य सत्ति
धिसत्तामात्रेति वृणदिव्यक्तितो वृणद्यभिष्यन्ते दर्शनादादित्यादिः प्रकाशस्य कर्त्रेति यद्वत्तद्वद्वोधात्मनीष्यतां सत्तिधिसत्तामा
त्रेति बोद्धत्वं मिष्यतां मेगीक्रियतामिति योजना ४५ स्वगतविकारमंतरेण वात्मनैर्धप्रकाशकत्वमित्येतदपिरविदृष्टतेन स्पष्टयति विला
दिति सर्वस्य विलहारात्रिर्गमेजायमाने यद्वत्सर्वः प्रयत्नेन विना पूर्वसिद्धे नैव स्वज्ञोतिषा तं भासय प्रकाशको व्यपदिश्यते तद्वदात्मा बो
॥ सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्त्रीदित्यादिरिष्यते ॥ घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वोधात्मनीष्यतां ॥ ४५ ॥

यतो भूत्वा भवेद्यच्चुतस्य तत्कार्यमिष्यते स्वरूपत्वादभूत्वा न प्रकाशो जायते रवेः ४४ विलात्सर्वस्य निर्वर्तितो सर्वो
यद्वत्प्रकाशकः प्रयत्नेन विना तद्वदात्मा बोधरूपतः ४६ दग्धैव मुणा सत्तायां तद्वोधात्मनीष्यतां सत्येव
यदुपाधौ तु ज्ञाने सर्व इवोक्तिः ४७ सत्तामात्रे प्रकाशस्य कर्त्रीदित्यादिरिष्यते घटादिव्यक्तितो यद्वत्तद्वोधात्मनी
ष्यता ४४

धरूपत्वात्प्रयत्नेन विना विकारमंतरेण ज्ञाता व्यपदिश्यत इत्यर्थः ४६ इदानीमुपाधिभावेन तत्त्वव्यपदेशान्न दमावेत दमावादी पादिकमे
व तत्त्वमिति दर्शयितुं यमुदाहरणमाह दग्धैवमिति यथा दग्धसन्निधावुणा स्वरूपस्याग्नेः सत्तामात्रेण दाहकत्वेन भावो धस्वरूपस्या
प्यात्मनो बोधासन्निधिमात्रेण बोद्धत्वं मिष्यतां यस्मादुपाधौ ज्ञाने सत्येवात्मा ज्ञाते च ते यथा विलादुक्तिः सर्वे उपाधौ ज्ञाने सत्येव सवित्ता
प्रकाशकः कथ्यते न तदभावे तस्मादौपचारिक एवात्मनो ज्ञातृत्वव्यपदेश इत्यर्थः ४७

यत्

राम
६८

त्रैपाक्षिकं ज्ञातृत्वं आत्मनोरविहृष्टं तेन प्रतिपाद्यते नैव हृष्टं तेन कर्तृत्वमप्योपाक्षिकं प्रतिपादयति ज्ञातेति यद्वदयं ज्ञात्मा यत्परहितो विज्ञाता व्याख्या
 तस्तद्वत्स्वगतविशेषप्रभृत्योपि सन्निधिमात्रेण कारकाणि प्रवर्तयन् क्रियाणां कर्त्रेति व्यपदिश्यते भ्रामकवदित्यर्थः भ्रामयति प्रवर्तयति प्राकृतं ज्ञानसम्प
 दमिति भ्रामकः सूर्यः यद्वा भ्रामकोऽयस्कोतः स यथा स्वयंचलनादिव्यापाररहितो विलोहकीलादीनां बालको दृष्टस्तथाऽयमपीत्यर्थः तदेवं व्य
 क्रिः स्यादप्रकाशस्येत्यारभ्योक्तं प्रासंगिकमात्मनो ज्ञातृत्वं कर्तृत्वं चैपाक्षिकं व्यवस्थाप्य प्रकृतमात्मनो ज्ञानकर्मत्वाकर्मत्वाभ्यामज्ञेयज्ञेयत्वयद्वा

ज्ञाता यत्रोपितद्वन्द्वः कर्त्राभ्रामकवद्भवेत् स्वरूपे
 रास्वयं नात्मा ज्ञेयो ज्ञेयोऽथ वा ततः ४८

द्वयं समर्थं न सुखसंहरति स्वरूपेणेति यतो यमात्मानिर्विशेषः स्वभावतोऽस्तु प्रप्रकाशरूपश्रुततः स्वयं स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न
 ज्ञेयो ज्ञानक्रिया व्याप्यो न भवति तथा ज्ञेयो व्यवहितवस्तुवन्न ज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः अथ वेत्यनेन ज्ञाता वाऽन्यस्याऽज्ञाता वा न भवत्या
 त्मानिर्विकारत्वाच्चैतन्ययोगाच्च तथा कर्ता कारकाध्यासाक्षिप्तानत्वाच्च कर्त्राच निर्वीयारत्वादित्यादिविरुद्धप्रतिभासव्यवस्थोपसंहार उक्तो वेदित
 व्यः ४८

७०

श्रीमन्न उक्तेरेयत्वाद्यभावेप्रमाणमाह विदिता विदिताभ्यां तदिति अन्यदेवतद्विदितादयो अविदितादधीति श्रुत्या विदिता विदिताभ्यां कार्यकारण
भ्यामन्यदात्मतत्वं ब्रूहेति शासनात् कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मैत्यर्थः न चात्र यथात्मनि तात्त्विकत्वं त्वमकर्तृत्वं कारणात्वमित्यादि
सर्वमविद्यावशादेव कल्पितं तथा चैधोमोक्षमित्रो मित्रः सुखी दुःखीत्यादयो विभावा आत्मनिकल्पिता एवेत्याह वंधेति ४९ वंधादीनामात्मनिक
ल्पितत्वे सदृष्टं न हेतुमाह नाहोरात्र इति अवोधनिबंधनो वंधो वोधनिबंधनो मोक्षस्तयो रभाव इत्यर्थः ५० उक्ते नोपायेनोक्तस्वरूपं वल

विदिता विदिताभ्यां तदन्यदेवेति शासनान्न वंधमोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनिकल्पिताः ४९
नाहोरात्रे यथासूर्ये प्रभातं विशेषतः वंधरूपा विशेषान्न वंधा वोधो तथात्मनि ५० यद्यो
क्ते वल्लयो वेदहानोपादानवर्जितं यद्योक्तेन विधानेन ससत्यं नैव जायते ५१

विज्ञानतः फलमाह यथोक्तमिति हानोपादानवर्जितमिति हानोपादानकर्तृत्वं कर्मत्वं च सावर्तते अनेन सर्व एव विशेषा प्रतिषिद्धा भ
वंति परिग्रहपरित्यागात्मकत्वात् सर्वविशेषाणामित्यर्थः यद्योक्तेन विधानेन ससत्यं परिशोधनप्रकारः स नैव जायत इति सत्यमिति संबध
न सभूयो मिजायत इति स्पृतेरित्यर्थः ५१

राम०
७०

यथोक्तब्रह्मवेदनेन विनापि यथोक्तफलसिद्धेः कृतं ज्ञानेनेत्याशंकनान्यः पंचाविद्यते अयनायेत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेवमित्याह जन्मेति इतएभ्यो
जन्ममत्सुप्रवाहेभ्यः केनचित्साधुनांतरेण ५८ उक्तेर्थेऽप्यर्थोपनिषद्वाक्यप्रमाणायतिप्रियतइति ५३ प्रकरणार्थसंहिकोपसंहरतिममाह
मिति सर्वतःसर्वानाममाहमित्येतसविषयमकोट्यत्कानरोमनुष्योस्मिन् यदि निश्चितो निश्चितमतिः स्यात्तदासविमुच्यतइति योजना अस्मिन्

जन्ममत्सुप्रवाहेषुयतितो नैवशक्तुयात् इतउद्धृतात्मानंज्ञानादयेनकेनचित् ५२ मिथनेहृदयग्रंथिः
क्षिप्यतेसर्वसंशयाः क्षीयंतेचास्यकर्मातितस्मिन् हृष्टेइतिश्रुतेः ५३ ममाहमित्येतदपोहसर्वतोविमुक्तदे
हंपदमेवरोपमं सदृष्टशास्त्रानुमितिभ्यदिरितेविमुच्यतेस्मिन् यदि निश्चितो नरः ५४ इतिनाम्यदन्यत्प्रकरणं

स्मिन् विनिश्चितइति तदाहविमुक्तदेहमिति देहहृदयसंबंधभूयप्रत्यक्तत्वंपदं वृह्णोवरोपमंनिरतिशयंनिः प्रपंचमिति यावत्कुतए
वेविधंवृह्णात्मस्वरूपमित्येद्यायांश्रुतिभूतिभ्यानिर्द्धारितत्वादत्रासंभावनानास्तीत्यभिप्रेत्यतद्विशिनष्टिसुहृष्ट्यादीरितमित्येतेनपदंवि
धंसम्प्रविवारितशास्त्रानुमानेभ्योस्माभिरारितमस्मिन्निति संबंधः इतिनान्यदन्यत्प्रकरणंपंचदशंविहृतमिति ५

७१ पूर्वस्मिन्प्रकरणे एकदेशिमतप्रतिपक्षे ननु त्रैलोक्यज्ञानमेव स्वरूपावस्थानलक्षणमोक्षसाधनेन भेदाभेदज्ञानमिति प्रतिपादितमधुना त
 र्वातार्किकमतप्रतिपक्षे ननु मुमुक्षुं स्वराज्येभिषेक्तुं प्रकरणं तरमारभ्यमाणः प्रथमं स्थूलशरीरात्मजादिमतं निराकरोति पार्थिव इति यः स्थूलदेहे
 कठिनो धातुर्महादित्यः स पार्थिवः पृथिव्यंशः पृथिवीपरिणामात्मकः स्यतो ज्ञातो विद्वदिति त्वर्थः एवं देवोऽयम्योऽयं परिणामः पृथिव्यः पाकशुष्का
 स्पंदनमवकाशोन्नपानमनसा संचारमार्गा देहगतसुखयोर्वेसुः एते कमेण वदन्ति वाघं वरोधवा देहात्तु गतवन्त्या घंशकर्मभूताः स्यता इत्यस्य
 त्वर्थः देहो नात्मा भूतपरिणामत्वाद्दृक्मीकादिवदिति भावः १ इन्द्रियात्मावादिने प्रत्याह घ्राणादीनीति घ्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थं स्तेषां विषया

पार्थिवः कठिनो धातुर्देहे स्यतोऽयम्यः पृथिव्येष्टावकाशाः सुर्वद्रिवाघं वरोधवा
 घ्राणादीनि तदर्थं पृथिव्यादिगुणाः क्रमान् रुपा लोकवदिसिद्धि सजातीयार्थमिन्द्रियं २

गंधादयस्तु क्रमात् पृथिव्यादीनां गुणाः कार्यरतीत्यर्थः गंधरस रूपस्पर्शशब्दस्मावत्पृथिव्यप्रेतो वाघाकाशानां क्रमेण धर्माः प्रसिद्धास्ते
 सा घ्राणाद्येके केन्द्रियग्राह्यता च यद्यतिरेकसिद्धतायावदादिन्द्रियं पृथग्धर्ममाहयति तदिन्द्रियं तस्य सजातीयं भवितुमर्हति यथा ते
 जैस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिप्रादिसैजसो दृष्टस्तथेन्द्रियाण्यपि भौतिकानां प्रकाशकत्वाद्भौतिकान्येवेत्यनुमानमाह रूपलोकवदिति
 एवं मिन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे देहवदेव सामान्यनात्मत्वं सिद्धमिति भावः २

राम

७१

किंचेन्द्रियाणि नात्मानः करणत्वात्कुठारवदित्यनुमानान्नरसचयनकार्यवशाद्विद्याणामेकादशत्वनियममाह बुद्ध्यानीति एताविद्याणादीनि बु
 द्ध्यर्थानि ज्ञानकराण्युक्तः वाक्याणिषादवायुयस्त्राख्यानीन्द्रियाणिकर्मणो कर्मार्थवचनादानगमनविसर्गनिर्दार्थितकराण्युक्तित्थः तेषां द
 शानामिन्द्रियाणां विकल्पाद्युगयद्विषयसन्निधाने क्रमेण तत्र द्विषयज्ञानादित्यर्थो यद्विद्येतन्मनः उक्तदशाये स्यात् एकादशमेवेत मन
 श्वेकं साधारणं करणमवश्यमेव कार्यमन्यथात्मनो युगपदनेकेन्द्रियविषयसंप्रयोगे सन्निपुणपदेवानेकज्ञानानि जायेरन्नैवमस्ति तथाच
 तस्यापि मनसः करणत्वादनान्यत्वमिन्द्रियवदिति सिद्धं ३ बुद्धिरपि नात्मा करणविशेषत्वात् मनोवदिति बोद्धव्यं तन्निराकुर्वन्तस्याः स्वभावे दर्शयति निश्च

बुद्ध्यानीत्याहुरेता निवाक्याणादीनि कर्मणो तद्विकल्पार्थमन्तःस्थं मन एकादशमेवेत ३
 निश्चयार्थमेवेदुद्धिस्तं सर्वार्थानुभाविनी ज्ञातात्मोक्तः स्वरूपेण ज्योतिषावां जगन्मनसा ४

यार्थेति निश्चयोर्थापरिच्छेदासार्थः प्रयोजनं यस्यान्तःकरणवृत्तेः सानिश्चयार्थबुद्धिर्भवति निश्चयकराणं बुद्धिरित्यर्थः अन्यदृश्यत्वाद्
 पितस्याः अनात्मत्वमित्याह तमिति बुद्धिज्ञातुरपि बुद्धिवदन्यत्वे यत्वं शंकावारयति स्वरूपेण ज्योतिषेति तथाच भास्यभासकयोरुपात्ता
 कयोरेव भेदाभावात्तु द्वैतयोभासक आत्मेत्यर्थः ४

यद्विबुद्धेरात्माभासकस्तर्हि तया संसर्गदंष्ट्रि रापद्येतेत्याशंक्य हृष्टं तेन प्रत्याह व्यंजकस्त्विति यथा लोको व्यंजको दीपा लोकादिर्वाग्यस्य घटादेराकारतो गतः स न व्यति कीर्तो पिवामिष्यतया भासमानो पिवस्तुतोः संकीर्तो विविक्ते स भाव एव भवति तद्वदेव ज्ञात्मा सदा प्रत्यये बुद्धिर्हति भिरित्यर्थः अतो नित्य बुद्ध एवात्मेति भावः ५ यद्विबुद्धादेरत्यंत विलक्षणो निर्व्यापार आत्मा कथं तर्हि तस्य तदवभासकत्वमित्याशंक्य तदपि हृष्टं तेनाह स्त्विति स्पष्टार्थः ६ तथापि कथं बुद्धिः स्वत्वित्वादिस्फुरणादित्याशंका ह शरीरेति सुखादयः शरीरादिसंघाते आत्मत्वेन प्रवृत्तो धियं बुद्धिं विशिं बंति न त्वात्मानं किंलक्षणं नित्यात्म ज्योतिषादीनां प्रकाशितं तथा च भास्य भासकबुद्ध्यात्मनोरविवेकादात्मा सुखादिमानिति श्रान्तिरित्यर्थः ७ कुतश्च

व्यंजकस्तु यथा लोको व्यंग्यस्याकारतो गतः व्यति कीर्तोऽप्यसंकीर्णस्तद्वत्प्रत्ययैः सदा ५ स्थितो दीपो यथा ग्यत्नः प्राप्तिं सर्वप्रकाशयेत् शब्दाकारबुद्धीर्ज्ञः प्राप्तास्तद्वत्प्रयश्नति ६ शरीरेन्द्रियसंघात आत्मत्वेन गतो धियं नित्यात्म ज्योतिषादीनां विशिं बंति सुखादयः ७ शिरोदुःखादिनात्मानं दुःखस्मीति हि यश्नति दुष्मानो दुःखिनो हृष्टो दुष्टत्वाच्च न दुःखस्ये ८

चं निश्चय इत्यत आह शिर इति शिर आदिदेहावयवगते न दुःखे न हि यस्मादुःखं ह मस्मीत्यात्मानं यश्नति तस्मादिह मात्मत्वेन गता बुद्धिरित्यो जना अयमाशयः आत्मनो विशेषविज्ञानं बुद्ध्या सन्निबन्धनमिति हि स्थितिस्तथा च शिरोदुःखेनोदरदुःखेन वादुःखस्मीत्यभिमानात्मकबुद्ध्या वस्तुविशेषस्येव दुःखित्वात् सुखादयो बुद्धिं विशिं बंतीति पुनरेव कुमिति दुष्मादुःखिनो हृष्टादयः आत्मत्वेनापि मन्यमानदेहावयवोपघातादिजनित दुःखाकारसाभासबुद्धेर्दृष्ट्या साक्षीतदन एवासे दुष्टत्वादेव न दुःखीत्यर्थः ८

त

त

राम

७२

इष्टत्वादसौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टयति दुःखीत्यादिति अयमात्मा दुःखं हं मानात् दुःखाकारपरिणामवत्त्वं करणोद्भूतमित्यभिमानात् दुःखीति न दुःखाकारपरिणामवतो दर्शनात्तथा सत्सु दासी नाना मपि दुःखित्वप्रसंग इत्यर्थः प्रकृते किमायातं तदाह संहत इति अंगादिभिर्हस्ताद्येगेषु चतुरो दी द्वेयेषु संहते देहे यत्तु दुःखं तस्य दुःखस्य इष्टाय आत्मा साक्षी स नैव दुःखी इति सिद्धमिति शेषः ९ दुःखिनोऽष्टत्वेऽपि दुःखित्वमात्मनो सुप्ततरतिदृष्टं ते न शं कते च ह्येवमिति यथा चक्षुषो दर्पणादिनिष्ठतया दृश्यत्वे तस्यैव मुखदेशस्थतया दृष्टत्वे च तथात्मनो दुःखसंभिन्नतया दृश्यत्वे स्वरूपचैतन्यावस्थतया दृष्टत्वे चेति कर्मकर्तृत्वं दृष्टत इत्यर्थः सिद्धं ती परिहरति चेति कुत इत्यत आह नेकमेव तदिति तद्वत्तुरनेकमेव

दुःखीत्याहुः खं हं मानात् दुःखिनो दर्शनात्तत्र च संहतं गादिभिर्दृष्टा दुःखी दुःखस्य नैव सः ९
चक्षुर्वत्कर्मकर्तृत्वं स्याच्च नेकमेव तत्र संहतं च ततो नात्मा दृष्टत्वात्कर्मतां व्रजेत् १०

काकारमेव संहतं च भवतीत्यतो वृत्ते तस्य कर्मत्वं कर्तृत्वं चांशभेदोपपत्तेरित्युक्तार्थः गोत्वकीशस्य दर्पणाख्यस्य दृश्यत्वं तस्यैव शक्तिमत्त्वांशस्य सुखनिविष्टस्य दृष्टत्वं मिति पुनस्तु भय रूपत्वमिति विवक्षितार्थः आत्मनस्तु नैव मंशभेदोक्तिरूपत्वादसंहतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याहतत इति चित्रकाशैकस्वभावाद्यात्मा दृष्टेवन दृश्यांशसंभिन्नो दृश्यांशस्यानात्मत्वाद्दोषत्वात्कर्मतां न प्राप्नोतीत्यर्थः १०

७३

नन्वात्मनोपिज्ञानादिभिरनेकात्मत्वसंभवाच्चसुर्वदास्यभासकतास्यादित्याशंकप्रत्याहज्ञानयत्नादीति ज्ञानप्रयत्नेच्छाहेषादिगुणभेदेनेकात्म
 कत्वादात्मनोपिकेनविदंशेनविशिष्टस्यग्राह्यत्वमंशोतरेणग्राहकत्वेवयदिमतमितिशंकायंप्रार्थः वुशब्दःशंका निवेधार्थःमैवमेकज्ञानगुण
 त्वानुक्तःप्रज्ञानघनस्येतिश्रुत्याज्ञानैकस्वभावत्ववधारणदनेकात्मत्वायोगाज्ज्ञेतिवत्तस्यनकर्मताग्राह्यतातस्यनसंभवतीतिपरिहार
 प्रार्थः ११ दृष्टान्तं व्यावर्णे ज्योतिष इति अयमर्थः यद्यात्मनोग्राहकोशभेदेभुषणस्य तेतदेदंवक्तव्यं ग्राह्यो शोपिचेतनः किंवाजुडइति
 नाद्यनिराकरोति दृष्टान्तेन ज्योतिष इति आदित्यादि ज्योतिषोद्योतकत्वेपि प्रकाशनस्वभावत्वेपि नात्मप्रकाशनं न ज्योतिः स्वरूपप्रकाशनं न ह
 देवंप्रकाशं तस्मात्तदेव शंभेदकत्वा नेपिज्ञात्मा समत्वाच्चैतन्यसुभावा विशेषादात्मानं नैव पश्यति न स्वांशं विषयीकरोतीत्यर्थः न द्विती

ज्ञानयत्नाद्यनेकत्वमात्मनोपिमंतं यदि नैकज्ञानगुणत्वात्तु ज्योतिर्वनस्य कर्मता ११ ज्योतिषोद्योतकत्वेपि यद्वन्न
 त्मप्रकाशनं भेदेप्येवं समत्वाद् आत्मानं नैव पश्यति १२ यद्वर्मायपदार्थेन तस्येवोत्सकर्मता न ह्यात्मानं दह्य
 श्रित्तया नैव प्रकाशयत १३

योजजज्ञतुयोराशंसित्वेनाभेदानुपपत्तेरग्राह्यं शस्यात्मत्वमिति नात्मनः स्ववेद्यत्वमिद्विरिति ह्येवमेषां स्पष्टमेवेत्युपेक्षितमिति द्वयं १२
 स्वरूपेणां शङ्करेणावायद्यप्यत्मात्मानं नैव पश्यति तथापि स्वगुणज्ञानस्य कर्मत्वं न मिश्रतीत्याशंकप्रत्याह यद्वर्मेति यः पदार्थो यद्वर्मा येनासाधारण
 धर्मराधर्मवान्न सन्त्येव धर्मस्य कर्मतो नैवाततथाच ज्ञानस्वभाव आत्मा ज्ञाननैक कर्मतो गंतुमर्हतीत्यर्थः दृष्टान्तभागः स्पष्टार्थः आत्मानं स्वी
 यधर्मव्याप्यः पदार्थत्वाद् अविदित्यर्थः १३

राम
७३

उक्तन्यायेन विज्ञानवादीवोद्धोपिनिराकृत इत्याह एतेनैवेति आत्मन इत्यस्मिन्नात्मान इति ह्यं दसः प्रयोगः बुद्धेरात्मानः स्वरूपस्यात्मानास्वेने
 वग्रह इति वोद्धोप्येतेनोक्तदृष्टोत्तप्रवेधेन निराकृत इत्यर्थः स्वरूपस्य स्वरूपेणैव ग्राह्यत्वाभावेऽपि केनोशेन ग्राह्यत्वमंशोतरेण ग्राहकत्वमि
 तिकल्पनोपपन्नवृत्तेत्याहोशेनैवमिति एवं प्रागुक्तवर्त्मना तदेवाह समत्वादिनिर्भेदत्वादिति १४ एवं बुद्धेः स्वग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादस्य
 ग्राह्यत्वमुपदिष्टमन्यथातस्याः हलिकत्वाद्यसिद्धेः तत्रमाभूत्तर्हि बुद्धिस्तद्ग्राहकश्चापरः अन्यमेवात्मतत्त्वमस्त्विति वादिनिराकरोति अन्यतापीति
 एवं सति अन्यतापिनपुक्ता यद्वा यथा बुद्धेः स्वग्राह्यता नपुक्ता पुक्तिविरोधादेवं अन्यतापि बुद्धेस्तदवभासस्य नपुक्ता अपरोक्षतया तस्या

एतेनैवात्मनात्मानो ग्रहो बुद्धेर्निराकृतः अंशोप्येवं समत्वादिनिर्भेदत्वात् नपुत्पत्ते १४
 अन्यतापिनपुक्तेवं बुद्धेरन्येन दृश्यता पुक्ता नो वृत्तवत्तस्याः प्राक्सिद्धेऽप्यविकल्पतः १५

प्रतीयमानत्वादित्यर्थः अतो हेतोर्वृत्तवदन्येन साक्षिणा बुद्धेर्ग्राह्यतापुक्ता साक्षिणी पर्यवसाना तस्या अपि न अन्यताशङ्केत्यर्थः किं
 तस्या बुद्धेर्विकल्पतो विकल्पनात्प्रागेव तत्साक्षिणः सिद्धेर्न अन्यता कदापीत्यर्थः बुद्धिर्विकल्पनात्पूर्वमेव सप्तप्रावण्यात्मप्रकाश
 सभावांगी कर्तव्यो न्यथा सुषुप्तेरसाक्षिकत्वादवस्थोतरे पराश उदयप्रसंगादिति भावः १५

किंचयत्कार्यपदद्वितेन दृश्यते तत्तत्स्य कारणं कार्यविकल्पात्प्राकृष्टिद्वेयथावद्विनाम तत्रावुद्धादेर्विकल्पस्य सद्विनाम तयोपलम्भमान
 तात्प्राकृष्टिद्वसत्कारणत्वेमेव सुक्तमित्याह विकल्पमिति सर्वविकल्परहितं कूटस्थमित्यर्थः अकारणकार्योत्पत्तेरनुपपत्तेः कारणसत्तये
 ध्वमन्वयाकार्यविशेषार्थिनां कारणविशेषोपादानप्रवृत्तिनियमा नुपपत्तिः अन्यस्य सर्वत्र सत्त्वमत्वादिति भावः १६ कूटस्थस्य ब्रह्मात्मनः
 कथं कारणत्वे व्यापारवद्वि कारणं नामेत्याशंकरस्तु वत्सर्गस्य विवर्त्तविधानेन तया तस्य कारणत्वं कूटतदस्य मित्रेत्याह ज्ञानमिति अज्ञानमनाद्य
 विद्याकूटस्थे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि सर्वकल्पनायामूलतमत्वेन प्रतिभासहेतुरित्यर्थः तथाच विदविद्याविवर्त्तेषु कार्येषु सत्तात्मना भासमानत

अविकल्पे तदस्यैव तत्त्वस्याद्विकल्पतः विकल्पोऽपि हेतुत्वाद्यस्यैव तत्त्वकारणं १६
 अज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य नियामकं हित्वात्मानं परंब्रह्म विद्यामुक्तं सदाभयं १७

या कारणत्वं कूटस्थस्य विद्वत्तदिति भावः संसारस्य नियामकमिति विशेषणं सर्वविकल्पनाया अज्ञानमूलत्वेन च यद्यपि रेकार्थं प्रमाणा मनुज
 नं सूचयति तदज्ञानविशिष्टमेव किंब्रह्म प्रत्यक्षेनानुसंधेयं नेत्याह हित्वेति सकार्यमज्ञानं हित्वा साध्यत्वेन तस्य साक्षिधर्मता वाधित्वात्मा
 नं प्रत्यक्षे साक्षित्वेनेव रितं साध्यवाधया परंब्रह्म परिपूर्णं सुक्तं कार्यकारणप्रत्येकं संसर्गरहितं प्रमथमद्वयमहंब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थभूतं
 सदा विद्यादनुसंध्यादित्यर्थः १७

संसारनिवामकमज्ञानं हित्वा त्मानं ब्रह्मविद्यादित्युक्तं तत्र कः संसारः कथं वा तस्याज्ञाने कारणं ततो कथं मात्मनो विवेकः स्यादित्यपेक्षा ॥ माहता
 ग्रहिति जाग्रत्स्वप्नौस्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणो संसार इति शेषः तयोर्वीजं कारणं तमो मय मज्ञानप्राये सुषुप्ताब्धं सुषुप्ति संज्ञितं तमो वी
 जमिति वक्तव्यं मय प्रयोगादज्ञानस्य स्वार्थं चकार्यते साभासं तमो वीजमित्यर्थः एवं कार्यकारणस्वरूपं सुक्ता तस्यागप्रकारमाहान्योन्यस्मि
 त्रिति स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थानामन्योन्यस्मिन्नसत्त्वात्सत्त्वव्यभिचारचुकारादृशत्वाच्चेतनत्रयं रजो दृष्टसर्वधारदिवदात्मनिततो न्यत्र च

जाग्रत्स्वप्नौ तपो वीजं सुषुप्ताब्धं तमो मयं अन्योन्यस्मिन्नसत्त्वाच्च नास्तीत्येतन्नयं त्यजेत् १८
 आत्मबुद्धिमनश्चक्षुरास्ते कार्यादिसंकरात् भ्रान्तिः स्यादात्मकमिति क्रियाणां सन्निपातः १९

नास्तीति ज्ञात्वा त्यजेद्विलापयेदात्मानं शोधयेदित्यर्थः १८ त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीतेः कथं मस्यात्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह आत्मबुद्ध्याति
 आत्मा देहः अर्थादीत्यादिपदादेशकालादियहः आत्मादीनां संकराभिधौ गुरा प्रधानभवेनाध्यासाद्धेतोः क्रियाणां सन्निपातः समुद्भवादात्म
 कर्म आत्मनः कर्मक्रियेत्यात्मानदधिष्ठानभूतः कूटस्थोऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात् तस्मादात्मनः स्वतो निः क्रियात्वात् त्रिक्रियब्रह्मत्वमविरुद्ध
 मित्यर्थः १९

७५

अन्यधर्मस्याप्यन्यत्रोपेदष्टां तमाह निमीलोन्मीलने दृष्टेते वायवे वायुकार्ये क्रियात्मकस्य वायोक्तदाश्रयत्वा
न च द्युरिद्वयस्य तस्य प्रकाशरूपत्वा क्रियाश्रयत्वा लुपयत्ने तथा विचक्षुष्ये वते व्यपदिश्येतेऽध्यासाद्यथा एवं मनसि बुद्धौ च चलना चल
नेन सा प्रकाशत्वादेध वस्तुन विद्येते तथापि प्राणा व्यापाररूपे ते तयो रौप्ये ते च चलने मनः स्थिरा बुद्धिरिति व्यपदेशदर्शनादित्यर्थः १० म
नो बुद्धौ रसाधारणा धर्मकथनपूर्वकं प्रासंगिकमुपपादितमुपसंहरतिसंकल्पेति संकल्पधर्मकमनोऽध्यावसायधर्मिका बुद्धिरिति व्यवस्थे

निमीलोन्मीलने स्स्थाने वायवे तेन च द्युषा प्रकाशत्वात्मनस्पेवं बुद्धौ न सा प्रकाशतः १०
संकल्पाध्यावसायोत्तमनो बुद्धौ र्यथा क्रमात् नेतरेतरधर्मत्वं सर्वं चात्मनिकल्पितं ११

वनसां कर्ममित्यर्थः तस्मात्कूटस्थस्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वा संभवादविद्यादेष्टुजडस्य स्वातंत्र्येण प्रवृत्त्यसंभवाज्जडजडयोश्च परमार्थ
तः संबंधानिरूपणात् सर्वसहेतुकं संसारवर्धनमात्मनिकल्पितमध्यस्तं न परमार्थत इति सदैवात्माऽद्वयं ब्रह्मेति सिद्धमित्यर्थः ११

राम

७५

एवं देहेन्द्रियमनोबुद्धिः पून्यात्मवाद निराकरणे नतद्विलक्षण आत्मा विवेचितः इदानीं देहादिविलक्षणो व्यात्मा देहसमपरिमाण इति ज्ञेयमनेनात्मनः
परिच्छिन्नत्वशंका योनतस्य ब्रह्मत्वसुषुप्त्यनेन च तत्र सर्वे कल्पितमिति युज्यते कल्पकाभावादित्याशंका हस्त्यानेति इन्द्रियाणो देहाद्विर्भूतत्वाद्देहा
वयवगोलकस्थानावच्छेदे न दृष्टिरुपलंभः स्यात्प्रवृत्तीत्यर्थे स्याच्छब्दः तथा च त्वगादीनामिन्द्रियाणामप्यायोगं देहपरिमाणत्वात्तदात्मता गता
धीः सेंद्रियदेहतादात्म्यं प्राप्नुवति स्यादिति यो जनातां बुद्धिं यश्च वमास्य नरु आत्मा स्वतोः परिच्छिन्नोऽपि देहमात्रदेहपरिमाणवच्छिच्छ

स्थानावच्छेददृष्टिः स्यादिन्द्रियाणो नदात्मता गताधीस्तो हि यश्च नरो देहमात्रदेह्यते २१

वेद्यते ज्ञायते श्रोत्या प्रतिभासतेऽन्यथा मध्यमपरिमाणस्य द्रव्यादिवत्सावयवत्वेनानित्यत्वापत्तेः यारलौकिकसाधनप्रवृत्त्यसंभवप्रसंग इति दि
कउक्तोपाधि मंतरेणात्मनः स्वतः परिच्छेदाद्युपलंभाद्युक्ते तस्य ब्रह्मत्वं निरवयवस्य च परमार्थतत्त्वाधिसंसर्गायोगाद्युक्ते तस्मिन् सर्वस्य क
ल्पितत्वं चेति भावः २२

(७६)

दिगेवरमतनिराकरणेनपदनेतत्वमात्मनउक्तदमष्टमाणाः शंकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते सत्तिकेहीति तदज्ञानं तेयं चेत्पुनर्यदसत्तिकेहिनिष्ठि
तंक तिपयानेकक्षरावर्तित्वशंकोवारयत्यर्थमितिस्वरसभंगुरमित्यर्थः धर्ममात्रेवस्तुमात्रेनस्थापिकिवित्तस्याधिष्ठानमस्तीतिमात्रस्या
र्थः तर्हि कथं विद्धे दोषोपलभ्यतेतत्राह निरंतरमिति नेरंतर्येतोत्पद्यमानमित्यर्थः यदि सर्वे सत्तिकमेव कथं तर्हितदेवेदमिति च सो
हमितिदृश्यदृष्टविषयेष्वपिज्ञानं दृष्टतस्या शंकातिसादृश्यादित्याह सादृश्यादिति तद्धीस्तदेवेदमिति मतिः तच्छांतिस्तस्य स्वायिच प्रति
भासस्यज्ञानहेतुगतस्य नमूलस्याविवेकस्य च शान्तिरस्तमयः प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरुषार्थनामोक्ष इत्यर्थः १३ सिद्धांतीदृश्याविभागज्ञा

सत्तिकेहितदत्यर्थधर्ममात्रेनिरंतरं सादृश्यादी यवत्तद्धीस्तच्छांतिः पुरुषार्थता १३
स्वाकारान्यावभासंचयेषोरुपादिविद्यते येषां नास्ति तत्तद्वान्यत्पूर्वसंगतिरुच्यते १४

नायबौद्धमतमेदं विविच्य दर्शयति स्वाकारेति स्वाकारस्याप्येनज्ञानेनावभासोऽस्यास्तीति स्वाकारान्यावभासंरुपादिवास्तेवस्तु येषां बोद्धा
नामते विद्यते येषांच ज्ञानमात्रास्ति त्ववादिनामनेततोवभासाद्वा नादन्तरवाद्यैरुपादिनास्ति पूर्वार्द्धगतचकाराद्येषां मते विज्ञानमपि
नास्ति न मेव सर्वमिति तत्र पूर्वसंगतिर्विद्यार्थसत्त्ववादस्यासंगतिरुच्यमानता तावदुच्यते इति प्रतिजानीते इति योजना १४

राम
७६

तन्मतस्यासंगतिप्रतिपादयति बाह्येतिज्ञप्तेर्नस्येववाद्याकारत्वतोवाद्यवस्त्वाकारत्वप्रसंगादित्यद्वयार्थः ज्ञेयस्योत्पत्तेः प्राक्कावत्तान
नसंबंधो नास्ति उच्यते च स्वस्वरसमंगुरत्वात्कर्मकारकतयाज्ञानोप्रागवस्थानाभावाद्ज्ञानेनसंबंधानिरूपणाच्चप्रत्यक्षासुभववीरोधात्रित्यासु
मेयत्वकल्पानुपपत्तेश्चपरिशेषात्तानस्येवाकारोविषयइतिविज्ञानमात्रास्तित्ववादिमतप्रवेशइतिभावः किंचानुभवितुरपिज्ञेयते
लिकत्वादन्यानुभूतेनस्यस्यदर्शनादनुभूतविषयस्यभावश्चप्रसज्येत्याहस्यभावइतिद्वारात्तदलिकत्वात्सदास्यभावः

बाह्याकारत्वतोत्पत्तेः स्यत्यभावः सदाद्वारात्
दलिकत्वाच्च संस्कारं नैवाधत्ते क्वचित्तुधीः २५

चः प्रसज्येत्यर्थः स्यतिहेतुसंस्कारिपिनिदुर्लभदम्पाहदलिकत्वादिति धीः क्वचिदपि संस्कारं नैवाधत्ते न निश्चिपति सर्वस्य
दलिकत्वादित्यर्थः चशब्दाच्चत्वात्स्यपिस्वस्याश्रयिदलिकत्वादित्यर्थः २५

कविदित्युक्तेऽस्युरयति आधारस्येति यत्र संस्काराधातव्य आत्मन्येतः करणे वा तस्याप्याधारस्य संस्काराधानकालेऽसत्त्वाच्चुस्यभाव इत्यन्वयः यदुक्ते सादृश्यविवंधनो धर्म एव प्रत्यभिज्ञानमिति तदुपयति तुल्यतेति इत आरभ्य क्रियमाणं दूषणं दूषणं दूषणं विज्ञानमात्रवादेऽपि समाने ज्ञेयं तुल्यता निर्विमिश्रिततद्व्येकं यदंतुल्यतायाः पूर्वापरद्वारा योः सदृशत्वस्य विमिश्रिताभावादि त्वर्थः गुणो रवयवे च सा मानं सादृश्यव्यवहारनिमित्तं तद्विज्ञानानां नास्ति निर्गुणत्वात् त्रिरवयवत्वाच्च तथा पूर्वांतरद्वारा योर्दृष्टेः कस्यासत्त्वाच्च न सादृश्यसिद्धिरतस्तुल्यताया असिद्धेर्न तत्र विवंधने प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः अथ पूर्वापरद्वारा सादृश्यदृष्टास्वाधी कश्चिदास्थीयते तत्राह स्वा

आधारस्याप्यसत्त्वाच्च तुल्यता निर्विमिश्रितः स्थाने वा दूषणिकत्वस्य हानेऽप्यात्र तदिष्यते १६
शान्तेऽप्यत्र सिद्धत्वात्साधनोक्तिरनर्थिका एकैकस्मिन्नसमाप्तत्वाच्चान्तेरन्यनपेक्षता १७

नेवेति तत्र दूषणिकत्वहानेऽप्येते त्वयेति शेषः १६ यत्र दूषणिकत्वादिभाव न यास्यापित्वादिभ्रान्तिरुक्तिरित्युच्यते को ह्येसदपि गोपयते रत्याह शान्तेऽप्येति शान्तेरप्यत्र सिद्धत्वमेव साधयत्येकैकस्मिन्निति भावः नमि एकैकस्मिन्नद्वारे समाप्तत्वाच्चान्तेरन्यनपेक्षता सिद्धाऽतस्तत्साधनविधानोक्तिरवकाशेऽप्यर्थः १७

किंचास्मिन्मते लोके पिसाध्यासाधनभावेन दृष्टतस्याहावेद्यायदीति कार्यकारणतद्द्वारा नामत्वंतविलक्षणात्वादित्रेप्यत्यंतं व्याहृते
 पिहीरेयदिदधोपेक्षातदापरसंताने सिक्ता दाव विदधोपेक्षेप्यतामत्यंतमेदाविशेषात्कथंनेष्यतइत्यर्थः तथाचसिक्ताभ्यो विदधिम
 येतेत्यतिप्रसंगरतिभावः प्रसिद्धवर्णनेनातिप्रसंगपरिहारशंकोतदीयामनूयत्रिराकरोतिसर्वार्थइति सर्वस्पर्जनस्यार्थः र्णमानेका
 र्यकारणभावेन स्थितेदधिहीरादौवस्तु त्रिदलिके विकस्मिंश्चिहीरेवकस्यविदधोपेक्षानसर्वत्रेतिलोकप्रसिद्धेतिप्रसंगइतिचेदिति
 शंकाचुवादार्थः तथाविप्रसिद्धाश्रयलेविदलिकपक्षेऽन्यनयेदतैवेतिपरिहारभागार्थः १८ तत्रहेतुमाहृत्यकालेति योभावो

अपेक्षायदिभिन्नेपिपरसंतानदृष्टतां सर्वार्थदलिकेकस्मिंस्तथाप्यन्यानपेक्षता १८
 तुल्यकालसमुद्भूतावितरेतरयोगिनो योगाच्चसंस्कृतोयस्तुसोऽन्यहीक्षितुमर्हति १९

तुल्यकालसमुद्भूतावेककालेनतत्त्वात्मकोऽनरेतरयोगिनोपरस्परसंबन्धोचयणापर्जन्योऽकुरोतयोर्मध्येयस्तुभावोऽकुरत्तद्वाराःप
 र्जन्ययोगात्संस्कृतश्चतुर्दशतिशयश्चभवेत्सहित्वन्यसुपकारिणामीक्षितुमयेक्षितुमर्हतिनक्षलिकस्तथाप्रसिद्धभावादतःक्षलिक
 नाभिन्नकालतयापरस्परसंबन्धाभावेनोपकारकत्वायोगाच्चापेक्षादृष्टयितुंशक्यतइतिभावः १९

पकापो

तदेवं ह्यगो कमतं निराकृत्य भूय मते निराकरिष्यन्नादौ स्वमतसामंजस्य सुपन्यस्य निमयेति यद्वा वेदोति मते पिब्रह्मात्मनो नाधेयानि शयत्वा तद
 गो कमतं इव तज्ज्या मोक्षानुपपत्तिरित्याशंका परमार्थतोति शयायोगे पिब्रह्मयित्वा कृत्ति लोपपत्तेर्भवेति यत्राधिष्टाने ब्रह्मात्मनि व
 र्त्तत्वादिसंसारध्यासो मषा मिथ्या अथवा मषा ध्यासो विद्यानिबन्धनो भ्रमः कर्त्तृत्वादिसंसारप्रतिभासे यत्राधिष्टाने तत्रार्हब्रह्मात्मि
 ति विध्यातत्रैव तत्राशोधयत्नाश इति नो मते स्माकं मतमित्यर्थः तथा च योऽज्ञानाद्विधातु भवत्वात्तस्य ज्ञानाद्विधत्वात्तु भवत्वात्तु भवत्वात्तु
 वार्थ इति वेदोति मते समंजसमिति भावः इदानीं भूय मते दोषमाह सर्वनाश इति अनुभवितुरभावात्कस्य पुरुषार्थः सर्वनाश इति वदेत्यर्थः

मषा ध्यासस्तु यत्राध्यासत्राशस्तत्र नो मतः सर्वनाशो मवेद्यस्य मोक्षः कस्य फलं वद ३०
 अस्ति तव स्वयं नाम ज्ञाने वा त्वान्यदेव वा भावाभावस्ततस्तस्य नाभावस्तद्विगम्यते ३१

अधिष्ठानारोप्यो ह मयोरपि नाशो फलभावात्फला सिद्धेर्मेक्षा सिद्धिरिति भावः ३१ सर्वनाश एव मोक्षो वत्तादाय तत्र परमार्थभा
 वस्यासित्वेषु माणा भावादिन्याशंका हास्तीति स्वयं नामास्तीत्यविवादं सर्ववादिनां सच ज्ञाने वा आत्मा वाऽन्यत्वं वेति परं विकल्पस्य
 स्याभावस्तु नाधिगम्यते भूयता तु न प्राप्त्या गीतीत्यर्थः कुत इति तत्राह भावाभावस्तत इति लोक व्यवहारसिद्धार्थानां भावाभावा
 भित्तत्वाद न्यथा स्थिरस्य कस्यचित्साक्षितोऽभावे सर्व व्यवहारलोपप्रसंग इत्यर्थः ३१

तस्याप्यभावः कस्यचिद्भातीत्याशंक्यस्य भातित्वस्यैव सत्त्वप्राप्तेर्न शून्यतत्त्वशंकावकाश इति परिहरति येनेति अथवा उक्तमेवार्थप्रपञ्चय
 तियेनेति येनाभावो वगम्यते सर्वस्य तत्त्वदेव स्यात् विपक्षे दोषमाह तत्र चेदित्यादिना अस्तु लोकस्य भावाभावानभिज्ञत्वमिति चेत् नेत्य
 ह न चेष्टत इति केनापि सोमिहो निराकर्तुं न शक्यते निराकर्तुरेव तत्स्वरूपत्वात् तस्य च सत्त्वात् तस्याप्यभाववचनं स्वातु भवविहङ्गमेवेत्यर्थः
 ३१ यद्यपि भावाभावविभागज्ञे किंचिदस्तीत्यवगते तथापि तत्कीदृशमिति विशेषतो निर्द्धारणे कारणानास्तीत्याशंक्यतत्स्वरूपमुपपादयति
 स दसदिति साक्षित्वरूपं न गच्छेत् असत्सदसद्रूपमिति च यो विकल्पो विवादस्तस्याप्यगोचरसिद्धं निरास्तं न विकल्पानुपपन्ने र्वत्स्वरूपमि

येनापि गम्यते उभावस्तत्सत्त्वात् तत्र चेद्देवेत भावाभावानभिज्ञत्वे लोकस्य स्याच्च चेष्टते ३१
 सदसत्सदसच्चेति विकल्पस्याप्यदिष्यते तद्वद्देतं समत्वात् नुनित्यं चाप्यद्विकल्पितात् ३३

ष्यते तत्त्वद्देतं तत्र हेतुः समत्वादिति विकल्पस्याग्रेष्वयम्य हेत्वभावादित्यर्थः हेतुजडविलक्षणत्वं तत्स्वरूपमभिधाय विनाशि
 त्वं विशेषोत्तरमाह नित्यं चेति अनन्तविलक्षणत्वेन सत्यत्वं च विशेषोत्तरमाह न्यद्विकल्पितादिति विकल्पान् प्राप्यदिष्यत इत्य
 त्रस्तनः सिद्धत्वे ज्ञातानरूपत्वमुक्तं अद्वैतमित्यानेत्यमुक्तं नित्यमिति कृत्स्नत्वोत्पादुःत्वाभावे स्य सचित्तत्वात् तदविनाशानेदह
 पताध्वनिता तथा च सत्यज्ञानानेता नेदहयमात्मनत्वमित्यनुभवादेव सिद्धमिति न तत्र कारणोत्तरं न्यमित्यभिभावः ३३

७९

नानाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयत इत्यत आह यद्वा द्रष्टुं सत्यत्वं सुषुप्ताद्यदृश्यस्य विकल्पात्मकतया तत्त्वं प्रतिपादयति विकल्पो भवत इति द्वैतस्य सत्त्वं परमार्थत्वाभावरूपं कुतो विकल्पो भवतो विकल्परूपेणो भूतत्वात् सुषुप्ताद्यदृश्यवदिति योजनार्हेतुं न परमार्थसत्त्वं दृश्यत्वात् सुषुप्ताद्यदृश्यवदित्यर्थः हेतुं तस्मात् प्रागिति सदसत्त्वादिविकल्पनाप्रागसत्त्वाच्च सुषुप्ताद्यदृश्यवदिति संबंधः न हि द्वैतस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणमस्तीति भावः ३४ न्यायतो द्वैतमिच्छात्वं सुषुप्ताद्यदृश्यादपि तस्मिन्मिच्छात्वं सुषुप्ताद्यदृश्याह वाचारेभ्योति वाचारेभ्यो विकारो नाम धेयमिति श्रुतिशास्त्राद्विकारणामभावता सिद्धेति शेषः वाचारेभ्यो शब्दो घटतत्त्ववचनो वगम्यते मतिके स्येव सत्य

विकल्पो भवतोऽसत्त्वं सुषुप्ताद्यदृश्यवदित्यतः द्वैतस्य प्रागसत्त्वाच्च सदसत्त्वादिविकल्पनात् ३४
२ वाचारेभ्यो शब्दो घटतत्त्ववचनो वगम्यते मतिके स्येव सत्य ३५

मिति कारो सत्यत्वावधारणदित्यर्थः मत्योः समस्तुमिति शास्त्रेण द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात् सत्यत्वे द्वैतस्य तदयोगादर्थान्तरत्वं तस्योक्तमित्यर्थः आदिशब्दात्त्रेह नानास्ति किंच नेत्यादिसाक्षात् द्वैतापवादकं शास्त्रं गृह्यते मम मायेत्यत्र मामेव येषु येषु ते मायामेतातरेति ते इति युगमप्याः सकाश्यामायायाः परमस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वं स्य भगवतांनुशासनात् सत्यत्वे तदसुषुप्ताद्यदृश्यवदित्यर्थः ३५

राम
७९

तदेवं प्रतिपुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रतिपादनेनात्मनोऽद्वितीयत्वेद्वितीयकृते सत्यशुद्धिकारणाभावात्तस्य विशुद्धिरपि सिद्धीत्याह विशुद्धिरिति अस्यात्मनो
विशुद्धिर्धर्मधर्मतत्त्वसंस्पर्शाज्ञावोऽतएव द्वैतस्या न तत्त्वादेव सचयतो विकल्पाद्विलङ्घनासिद्धिरित्यभावोतएव आत्मानोपादेयो हेयो
वा भवति हानोपादाने हि मूर्तविषयेनामूर्तप्रत्यगात्मनि ते संभवत इत्यर्थः किंचाभ्येककल्पितोभ्येः कल्पयितुमशकत्वादपि विशुद्ध एवा
मेत्यर्थः न हि सर्वकल्पनाधिष्ठाजं केनचित्कल्पयितुं शक्यते अतो नित्यशुद्ध इति भावः ३६ कस्यादात्मा कल्पितो न भवतीत्याशंक
कल्पनाहेतोरज्ञानस्य वस्तुत आत्मन्यनात्मनि चाभावादित्याह प्रकाश इति अनात्मनोऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र तदैवावतिष्ठत्येव ३७
यथा नित्यबोधस्वरूपत्वादज्ञानमात्मनि वस्तुतौ नास्ति तथा सर्वविक्रियारहितस्वभावत्वादवस्थानरं कृच्छ्रताप्रशुतिरूपे तस्यास्तीत्याह तथा

विशुद्धिश्चातएवास्पविकल्पाच्चवित्तद्वाराः उपादेयो न हेयोत आत्मानान्यैरकल्पितः ३६ अप्रकाशो यथादित्येनास्ति ज्योतिः स्वभावतः निस्पृहो यस्य रूपत्वाच्चाज्ञानं तद्वदात्मनि ३७ तथैव विक्रियरूपत्वाच्चावस्थान्तरमात्मनः अवस्थान्तरवत्त्वे हि नाशो यस्य सन्नसंशयः ३८ मोक्षोऽवस्थान्तरं यस्य कृतकः स च लोभ्यतः न संयोगो वियोगो वा मोक्षो युक्तः कथंचन ३९

विक्रियेति विपक्षे दोषमाहावस्थान्तरवत्वेहीति ३८ मोक्षस्यावस्थान्तरत्वात्कथमवस्थान्तरमावदतितत्राह मोक्षइतियस्यवादिनो
मतेमोक्षोऽवस्थान्तरमात्मनः स्यात्तु स्पष्टमते कृतको मोक्षः स्यात्सागवस्थायां स्थितायां नष्टायां वा तदन्या वस्था योगित्वानुपपत्तेरतः समो
क्षश्च लोभनिग्रहस्तथा ह्यस्मादित्यपुरुषार्थतायन्निरित्यर्थः मा भूदवस्थान्तरं मोक्षस्तथापि बुद्धरासंयोगो वा युक्तने वि योगो वा मोक्षोर्ध्वविष्ण
नीतिमतान्तरमाशङ्क्य प्रत्याहन संयोग इति ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अपुनरित्येहेतुमाहसंयोगस्येति कृतकस्यानित्यत्वनियमादित्यर्थः ननु जीवस्य संसारदेशात्परमात्मदेशगमनं वापरमात्मनो बाह्योपासका
 लुप्यहायते प्रत्यागमनं मोक्षरत्नाशंकाहगमनागमने चेवेति नमो द्वौ पुनरुक्तिपूर्वतां लुप्यंगः जीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनागमनायो
 गदित्यर्थः परमते दोषमुक्त्वा स्वमते निदोषतामाह स्वरूपं त्विति नहीयते न विनश्यति अत आत्मस्वरूपमेव मोक्षो पुनरुक्तिर्यर्थः ४० आत्म
 स्वरूपस्य मोक्षस्य नित्यत्वेऽकार्यत्वे हेतुमाह स्वरूपस्येति नास्ति निमित्तकारणं यत्तदनिमित्तं तस्य भावोऽनिमित्तत्वे तस्मादकार्यत्वादित्यर्थः अ
 परेत्ववस्थानरादयः स निमित्ताहीन्यतोऽनित्याः स्युरित्यर्थः स्वरूपस्यानिमित्तत्वं तत्तद्देशोपासाध्यतयुक्तमिति स्वरूपं हि नाम तद्यत्वेना
 न्येन चानोपातेन उपात्तं न भवति तथा स्वेनान्येन वात्यक्तमपि न भवति न ह्युपादेयस्य हेतुस्य वावस्थादेः स्वरूपत्वे दृष्टमतेनागंतुकं वस्तु स्व

संयोगस्याप्यनित्यत्वाद्धियोगस्य तथैव च गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ४० स्वरूपस्यानिमित्तत्वात्स निमित्ताहिचापरे
 अनुपाते स्वरूपं हि स्वेनान्यत्वं तथैव च ४१ स्वरूपत्वात्तत्सर्वस्य तु कुशलोऽनन्यतः गृहीतुं वा ततो नित्योऽविषयत्वाऽप्युक्त

नृपं किंतु नित्यमेवेत्यर्थः ४१ उक्ते स्वरूपलक्षणात्मात्मनिलक्ष्ये योजयति स्वरूपत्वादिति सर्वस्याकाशादेः स्वरूपत्वादाशेषित
 सर्वादेरन्वादि वत्सर्वस्यात्मभूतत्वात्पुंशु गृहीतुं वा न शक्य आत्मा कुतो हि यस्मादनन्यतो भेदाभावादित्यर्थः हेतोपादेयत्वाभावे हि
 द्वे फलितमाह ततो नित्य इति आत्मन उपादानं न हानयो रयोगे पुनरपि क्रमेण हेतुद्वयमाह अविषयत्वाप्युक्तत इति न ह्यविषय
 उपादीयते स्वरूपं वात्यन्यत इति युज्यत इत्यर्थः ४२

आत्मनो नित्यत्वे हेतुं तस्मात् आत्मार्थत्वाच्चेति सर्वस्यागमापाविन आत्मार्थत्वादीन्मोक्षत्वात्तेष्वनागमायायी मोक्षात्मानित्येवेति
योजना केवलो निरुपाधिरित्यर्थः उपाधितो यस्य विशेषो नास्तीत्यर्थः यस्मादात्मानित्योऽन्यत्सर्वमनित्यमात्मार्थं च स्वात्मन्यवस्था
न च मोक्ष इति सिद्धं तस्मात्सुसुक्ष्मासाधनं सर्वकर्मत्यागमित्याहृत्य जेदिति ४३ इतोपि सुसुक्ष्माक्रियात्यागेत्याहात्मलाभ
इति आत्मलाभात्तदपरिषत्त इति स्पष्टिशास्त्रे सर्वस्य त्यागेनाप्यात्मस्वरूपप्रवृत्तिदर्शनमुपपत्तिः बहुवचनप्रयोगादनेकत्वशः

आत्मार्थत्वाच्च सर्वस्य नित्य आत्मेव केवलः त्यजेत् तस्मात्क्रियाः सर्वाः साधनैः सह मोक्षवित् ४३
आत्मलाभः परोत्ताम इति शास्त्रोपपत्तयः अत्ताभोऽप्यात्मलाभस्तु त्यजेत् तस्मादनात्मता ४४

सोपपत्तीनां सूचयति आत्मलाभस्य नित्यसिद्धिं किमिदमपूर्वमिवोच्यते इत्यत्र आहात्तामरति अन्यस्मिन् स्वाज्ञानपरिनि
ष्यत्वेऽहंकारादावभेदेनात्मस्फुरणमन्यात्मस्फुरणमन्यात्मलाभ उच्यते स तु लाभो न भवति संसारदुःखहेतुत्वात् स्वतः सिद्धपरमा
नेदाविर्भावप्रतिबंधकत्वात् प्रत्युत दन्तिरेवमर्थः तस्मादनात्मतामहंकाराद्यात्माभिमानितामविद्याध्यारोपितां प्रमाणाजनितां
ह्यात्मज्ञानेनाज्ञानवाधनद्वारा त्यजेदित्यर्थः ४४

आत्मतत्त्वसुखरूपावगमे आत्मलाभपरमो लाभः परमपुरुषार्थ इत्यात्मैकतानमोक्षसाधनमात्मा चाह्वयानंदरूपसमिन्नज्ञानमूल
संसारो न परमार्थतः इति स्वमतमभिधाय तत्रैव सुमुक्ततामिति स्वेयमन्तर्निराकरां कर्तुं प्रारभ्य मातो भगवान् भाष्यकारः सांख्यकल्पनां ता
वन्निराकरोति गुणानामिति तत्र यत्प्रधाने त्रिगुणात्मके स्वतंत्रमचेतने पुरुषस्य भोगा पवर्गार्थमहदादिक्रमेण परिणामत इति कल्पयति
तावन्नसंभवति यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसो समभावस्य सृष्टिप्राक्कालीनमेलनस्य भ्रंशः प्रच्युतिः पूर्ववत्स्वात्मा भेदावस्थानरायतिरुपापरि

गुणानां समभावस्य भ्रंशो न ह्युपपद्यते अ
विद्यादेः प्रसूतत्वाच्च चान्यो हेतुरिष्यते ४५

तामो दुर्घटत्वाच्चोपपद्यते कुत इति चेन्न वक्तव्यं किं निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इष्यते स हेतुको वानाद्यः सदापरिणामप्रसंगान्
द्वितीयेऽप्यविद्या प्राणदृष्टपुरुषार्थ एव हेतुस्तद न्योवा परमेश्वरो नाद्य इत्याहा विद्यादेरिति तस्यामवस्थायामविद्यादेः प्रसूतत्वा
स्ती नत्वात्पुरुषाणां मुदा सीनत्वाच्च त्रिमितः सायावस्था भ्रंश इत्यर्थः न द्वितीयादित्याह न चान्य इति अविद्यादिभ्यो न्यः परमेश्व
रं गीकारेऽपि सिद्धौ तत्प्रसंग इत्यर्थः ४५

निति

गुणानामन्योन्यप्रवृत्तिहेतुत्वं स्यादिति चेन्न त्राहेतरेति अस्मिन्पक्षे प्रयोजकांतरप्रतीक्षानयेदरात्सदाप्रवृत्तिः परिरागमः स्यान्नवास्याद्विशेषाभावा
दित्यर्थः अथ क्रमेणोत्पत्तिसंहारणोप्रसिद्धत्वात् सदा तत्र संगतरति तत्राह नियम इति नियम्यते नेति नियमो नियमको हेतुः
प्रवृत्तीनां गुणकार्यत्वादीनां गुणेषु सत्त्वादिष्वान्मनिपुरुषेष्वेवायतो न भवेन्न संभवेदतः सदाप्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वा स्यादिति योजना नहि गुणपुरु
षातिरिक्ते किंचित्तत्त्वमभ्युपगममाप्तिस्तौ त्वेव हेतुगुणवापुरुषेषु वा स्थित्वा प्रवृत्त्यादिनियमकस्यादित्यर्थः ४६ यथा कथं विदस्तु वा प्रधानं प्र
वृत्तिस्तथापि दोषप्रसक्तिः परिहर्तुं न पार्यत इत्याह विशेष इति तादर्थ्ये प्रधानस्य पुरुषार्थत्वे सति बहुमुक्तानां वद्वानां युक्तानां विशेषो न
पुन्यते नहि सर्वपुरुषा अनि साधारणे प्रधानस्यैकस्य व्यापारे केचिद्वद्वाः केचिन्मुक्ता इति व्यवस्थोपपद्यते तथा च सर्वस्वसदावद्वाः

इतरेतरहेतुत्वे प्रवृत्तिः स्यात्सदानवा नियमो न प्रवृत्तीनां गुणेष्वान्मनिवा प्रवेत् ४६
विशेषो मुक्तवद्वा नो तादर्थ्येन च पुन्यते अर्थार्थिनोस्त्वसंबंधो नार्थी तो नेतरोऽपि वा ४७

सुः सर्व एव सदा मुक्ता वा स्युरित्यर्थः किंवास्मिन्नेऽर्थार्थिनोः शेषशेषिणोः संबंधश्च न पुन्यत इत्यन्वयः अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः
स्वतत्त्वाधनरूपः पदार्थः सोऽपि त्विदं विद्यते यस्य सोऽर्थी तयोः संबंध उपकारोपकारकभावतद्वत्ताः स प्रधानवादे न पुन्यते न च
तदित्यर्थः कुत इत्यत आह नेति तो ज्ञानैकस्वभावः पुरुषो नार्थी पुनः तस्या संगत्वं निर्विशेषत्वाभ्युपगमात् नेतरोऽपि वा प्रधाना
स्योपि नार्थी न इत्यादेवेत्यर्थः तस्मात् प्रधानस्य परार्थत्वकल्पनममुक्तमिति भावः ४७

एवं प्रधानस्य पुरुषान् प्रतिप्रवृत्तिर्मागीकृत्या व्यवस्थोक्ता सा पीदां नीनघटतरतिसाधयति प्रधानस्येति पुरुषस्याविकारतः प्रधानकृतातिशयो
 गित्वलक्षणाविकाररहितत्वात् प्रधानस्य पारार्थ्यं न पुनः पुनः प्रितियोजना न ह्यनुविधेयकृतातिशयो गिति स्वाभिप्रेत्युपपद्यत इत्यर्थः यदि पुरु
 षस्य प्रधानं प्रतिस्वाम्योपपत्तये विकारेऽप्येगीक्रिये ततदंगीकृतेऽपि विकारे प्रधानस्य पारार्थ्यं न सुप्यने विकारवतोऽनित्यत्वं नियमात्रित्यप्र
 धानस्वाम्ययोगादित्यर्थः सांख्यशास्त्रेऽपि शब्दाच्च वेदवाद्यां शास्त्रेष्वेवावस्था किंतु सांख्यशास्त्रेऽपि पुनरुद्धि मूलत्वेन सम्यक्

प्रधानस्य च पारार्थ्यं पुरुषस्याविकारतः न पुनः सांख्यशास्त्रेऽपि विकारेऽपि न पुन्यने ४८
 संबंधानुपपत्तेश्च प्रकृतेः पुरुषस्य च मिथ्योपपत्तं तदर्थत्वं प्रधानस्यावितित्वतः ४९

दस्य तत्त्वमसीति घोष्यते ४८ प्रधानपुरुषयोः संबंधाभावमुक्ते प्रयंचयति संबंधानुपपत्तेश्चेति पुरुषस्यासंगोदाक्षीनस्वभावत्वात्
 कृतेर्ज्ञातेन स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च योऽर्थः संबंधानुपपत्तेश्च प्रधानस्य तादर्थ्यं पुरुषार्थत्वमपुनः पुनः अचितित्वतो जडत्वात्
 धानस्य भूतवदुपकारकत्वात् संप्रवादित्यर्थः अतः प्रधानपुरुषयोरर्थार्थित्वकल्पनानुक्तिर्मतीति भावः ४९

पुरुषस्याविकारतद्दुक्तमविकारित्वेस्पृष्टयत्तिक्रियोत्पत्ताविति पुरुषेयत्विचिक्रियोत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां विनाशित्वे तस्य प्रसङ्गे तदविक्रियावत्त
 दनित्येयथा ह्री रा दी नि व्याप्ति दर्शनात् नित्यं पुरुषो भ्युपगम्यते सांख्ये रित्यर्थः ननु न परिस्पन्दः परिणामो वा पुरुषस्य क्रिया भ्युपगम्यते येन
 नित्यत्वप्रसङ्गः किंतु ज्ञानमेव क्रिया भ्युपगम्यत इति चेत्तर्हि ज्ञानमज्ञानं वा ज्ञानमभ्युपेयते नो भयं या विबुधैरुक्तं इत्याह ज्ञानमात्रे च पूर्ववदिति
 ज्ञानज्ञानयोगे विकारित्वाद नित्यत्वा पत्तिरज्ञानज्ञानयोगि त्वेन प्रधानं प्रति स्वात्मसंभवदुक्तदोषा यन्निरित्यर्थः तस्मात्पुरुषस्यासंगोदा
 सीनत्वादनाधेयातिशयत्वात्प्रवर्तकत्वाच्च यपत्तेरन्यस्य च हेतुं तस्य प्रधानविकारादिरिक्तस्यानभ्युपगमात्प्रत्येव प्रधानविकाराणाम्

क्रियोत्पत्तेर्विनाशित्वं ज्ञानमात्रे च पूर्ववत् निर्नि
 मित्वेति निर्मोक्षः प्रधानस्य प्रसङ्गे ५०

लक्षात्पत्ताभनयाप्रवर्तकत्वायोगात्त्रिभिन्नेव प्रधानप्रवृत्तिरंगीकार्यातिशयाद्यवस्थासंख्येवेति प्रतियादपचुपसंहरति निर्निमित्त
 ति प्रधानस्य व्यापारे निर्निमित्ते भ्युपगम्यमाने तस्य सर्वदा सर्वातिप्रवृत्ति संभवाद्दृक्शक्तिमता पुरुषाणां तद्दर्शनस्यावर्तनीयत्वा
 दनिर्मोक्षः प्रसङ्गे तत्र तद्वत्त्वमवस्थितं सांख्यशास्त्रे न युमुद्दिष्टं श्रद्धेयमिति भावः ५०

निर्गुणपुरुषमतप्रक्रियां निराकृत्य सगुणाः पुरुषा इति वैशेषिकमतप्रक्रियां दूषयति न प्रकाशप्रमित्यादिना आत्मगतेन ज्ञानेनात्मगत
 : सुखादयो गुणाः प्रकाशं त इति हि ते मन्यंते तत्रोपपद्यते तथा हि यथोशा त्वमग्निनिष्ठमग्निनिष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाशं प्रकाशं प्रकाशार्हेन

न प्रकाशं यथोशा त्वं ज्ञानेनैवं सुखादयः एक
 नीउत्वतोः ग्राह्याः सुः कणादादिवर्त्मना ५१

भवति एकाश्रयत्वादेवं सुखादयो गुणा आत्मनिष्ठा आत्मनिष्ठेन ज्ञानेन ग्राह्याः सुः कुतः एकनीउत्वता एकाश्रयत्वात् कणादादिव
 र्त्मना मत इत्यर्थः विषयविषयिणोः समानदेशत्वे ग्राह्यमिदं ग्राहकमिति चेन्न भेदनिश्चयमाप्तिरिति भावः ५१
 मिद

न केवलमेकाग्र्यत्वादेव ज्ञानसुखादीनामात्मभासकत्वानुपपत्तिरपि तु योगपद्यासंभवादपीत्याहुः पुनरपि निति पूर्वश्लोकादनुवर्तनी
 ये तथाचायमर्थः सुखविज्ञानयोर्त्रयुगपत्समवेतत्वं संभवति कुतः मनोयोगौ कहेतुत्वात् मनः संयोगस्यासमवाधिकारत्वात् स्येकमेवात्म
 नुत्वं प्रतिहेतुत्वाभ्युपगमात् तत्रास्ते सुखासमवाधिकारत्वात् मनः संयोगनाशे सुखस्य त्रीणां संयोगांतरासमवाधिकारत्वात् कृतानेन सुखस्य
 नशाद्यत्वं प्रत्यक्षत उपपद्यते इति अविशब्दात्समवायोपिन प्रमाणापुक्तिरप्यस्य मवतरतीति धीत्यते च शब्दादात्ममनसो निरवयवयोः प्रदेशा

पुनरपि समवेतत्वं सुखविज्ञानयोरपि मनो
 योगौ कहेतुत्वादग्राह्यत्वं सुखस्य च ५२

भावादात्मनो रिव संयोगानुपपत्तिः संयोगे वा विभोरात्मनो विभागानुपपत्तिस्तदभावे संयोगांतरानुपपत्तौ ज्ञानादिकार्यक्रमा अनुपपत्ति
 : कार्यत्वात्समवाधिकारत्वादेशानतिवर्तित्वं नियमदर्शनादन्यत्रेहापि तत्संयोगोऽप्यपरिमाणमनः संयोगस्याप्युद्देशमात्रवर्तितया तत्का
 र्यस्यापि तन्मात्रवर्तित्वे सकलशरीरगतान्मवेदनाया अप्रत्यक्षत्वपुसंग इत्यादिदूषणागताः समुद्धीयते ५२

सुखदेवहः खेदादेव प्रयत्नानामप्याग्राह्यत्वेन्यायसंख्यादित्याह तथेति अन्येषां गुणानां भिन्नत्वात्परस्परविलक्षणत्वात् तज्ज्ञानसुखयोर्विभुग
पत्तन्मनेष्यते एकस्यात्मनः संयोगस्यानेककार्यहेतुत्वासेभवस्योक्तत्वादित्यर्थः चकारादेकाग्र्ययोर्विषयविषयित्वायोगः पूर्वोक्तः संयु
सुतेमाभूत् तानभास्यत्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि समवेतत्वं मेव तेषां ज्ञानं नामेत्याशं क्य ज्ञानेन तेषां विशेषितत्वाच्चेवमित्याह गुणानामिति
ज्ञानं सुखं ज्ञानं दुःखमिति विधिप्रव्यवहारदर्शनादित्यर्थः ५३ एतदेव विशदयन्ति ज्ञानेनैवेति ज्ञानेन विशेष्यत्वादेव ज्ञानात्पत्तं सुखादीना
मेष्टव्यमित्यर्थः ज्ञानाहितसंस्कारजन्यस्य निविषयत्वादपि ज्ञानात्पत्तं सुखादेरेष्टव्यमित्याह स्य ते स्येति सुखं मया ज्ञानमित्येवं स्येति

तथान्येषां च भिन्नत्वाद्युगपत्तन्मनेष्यते गुणानां समवेतत्वं ज्ञानं चेन्न विशेषणान्न ५३
ज्ञानेनैव विशेष्यत्वात् ज्ञानात्पत्तं स्य ते स्यथा सुखं ज्ञानं मयेत्येवं तवाज्ञानात्मकत्वतः ५४

निसंबंधः किंच ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमिष्यते केवलात्मसमवेतत्वं वानाद्युगपत्तत्वात्तिकात्मविशेषगुणानां समवायासे
भवस्योक्तत्वादात्मगतसंख्यापरिमाणादेरपि ग्रहणप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति तवेति तव मते आत्मनो ज्ञानमिन्नत्वात्तद्व्यव
यमात्रत्वात्तत्समवेतत्वमात्रेणानसुखादिसिद्धिः सर्वस्य जडत्वादित्यर्थः ५४

तौ न सुखादीनामात्मगुणात्वाभ्युपगमेन मास्यमासकत्वा संभवमुक्तः इदानीं तेषामात्मगुणात्वमपि दुर्मतामित्राह सुखादेरिति सुखादेरात्मधर्म
 त्वेन संभवति तेन वमने आत्मनोऽविकारतो विकारित्वाभावाद्धिभुत्वो गीकारेण नित्यत्वाभ्युपगमात् न हि नित्यमनित्यगुणकमिति मोक्षनिर्णयः
 कोपिविधतेऽतो नात्मनो गुणवत्त्वसिद्धिः इरेया घृणहकत्वकल्पनेति भावः किंच गुणगुणिनोरत्यंतभेदवादिनस्तवमनेऽस्येवात्मनो यं सुखा
 दित्तिनियमोपि दुर्ध्वः इत्याह भेदादिति अन्यस्यात्मांतरस्य मनसो वा कस्मात्सुखादयोगुणान्त्वरविशेषतो भेदाविशेषादित्यज्ञार्थः अयमा
 शः सर्वात्मनो विभुत्वो गीकाराद्यक्षरीरावच्छेदेनात्मनिसुखादयोगात्तेन तत्र तदा सर्वात्मनो सत्त्वात्तद्भेदस्य च तत्रानवगमादस्येवात्मनो यं सुखा
 य ५

सुखादेर्नात्मधर्मत्वमोत्मनसेऽविकारतः भेदा
 दन्यस्य कस्माच्च मनसो वाऽविशेषतः ५५

दिधर्मो नान्यस्येति नियंतुं न शक्यते न मनःसंयोगभेदेनियामको मनस्यपि सर्वात्मसंबंधस्याविशेषात्तत्राप्यहृष्टभेदेनियामकस्तस्याप्य
 णात्मधर्मत्वासिद्धेरहृष्टहेतुप्रयत्नादेरपि मनःसंयोगनिमित्तकत्वात्तस्य च सर्वात्मसुविशेषासिद्धेरहृष्टस्यापि नाश्रयविशेषसिद्धिरिति
 यत्र कुत्रापि जायमानं सुखादियस्य कस्यापि कस्मात्तस्यात्तथा मनसः क्रियावत्त्वान्तरत्वात् सुखादिदेशाद्यभिचाराच्च तस्येव कस्माद्धर्माः
 सुखादयो न सुविनिगमनाभावादिति ५५

यदपि वैशेषिके ज्ञानस्य ज्ञानोत्तरवेद्यत्वमिष्यते तदप्युक्तमनवस्थाप्रसंगादित्याह स्यान्मात्रेति अथ मर्थः येनात्ममनःसंयोगेन प्रथमं ज्ञानं
ज्ञायते तदप्येन संयोगोत्तरेण तद्विषयं ज्ञानोत्तरं ज्ञायते किं वा तेनैव संयोगेन आद्ये दोषमाह स्यादिति तानं चेत् ज्ञेयतां वृत्ते नृपाऽपरिहारात् ज्ञा
नमात्रापरं परा स्यात्ताना नवस्था स्यादित्यर्थः विषयावभाससमये यदि तानं नावभासेत तदा विषयः स्वयमेव भासते ज्ञानधीनतया वेति
विवेकमशक्यत्वात् तदेव ज्ञानभासं ज्ञानोत्तरमेष्टु व्यंजयमाने पूर्वज्ञानस्य ज्ञानोत्तरभास्यत्वासिद्धिस्तद्भास्यज्ञानोत्तरमिति दुर्बलं नव
स्था स्यादिति भावः तु शब्दश्चार्थः तेन च प्रथमज्ञानोत्तरं नंतरं मनसि क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततः संयोगोत्तरं ततो ज्ञानोत्तरमि

स्यान्मात्राऽपरिहारात् ज्ञानं चेत् ज्ञेयतां वृत्ते
पुगपद्वापि चोत्पन्निरभ्युपेतान्तरदृष्टते ५६

तिवद्दृष्टावित्तेवेनोत्पद्यमानमुत्तरज्ञानं पूर्वज्ञानावभासनं कथं कुर्यान्नस्य तदानीमभावादित्यादि पुनरुत्तरं समुच्चीयते अथ द्वितीयं क
ल्पमनूयति प्रसंगेन दूषयति पुगपद्वापि चोत्पन्निरभ्युपेतान्तरदृष्टते अपि चानवस्थादोषपरितिहीर्षया पूर्वोत्तरज्ञानयोरेकस्यादेव संयोगपुगपद्वापि चोत्पन्निरभ्युपेतान्तर
दित्यनुषङ्गते तदाऽतोऽस्मादेव संयोगपुगपत्सन्निकृष्टरूपसंगंधशब्दस्पर्शज्ञानानामपि तदेवोत्पन्निरिष्यते इत्यन्तं तदा संस्कारे द्वौ धस
त्रिधा ते सहकारित्वाभास इत्यर्थः स्मृतीनामप्युत्पन्निरिष्यतामतीतज्ञानस्य ज्ञानोत्तरवेद्यत्वकल्पनापुक्तिमतीति स्थितमित्यर्थः ५६

किंवात्मनश्चैतन्यं स्वरूपलक्षणाभिष्यते तदस्य लक्षणां वा आद्येष्टमिव्यादेर्गंधादिवत्सदात्तत्वात् तस्य च स्वरूपानतिरेकादतिव्यक्तान आत्मिषु
ह्रीषोमधेवस्यानृद्धितीयेतु स्वरूपलक्षणा मयदनात्मासाधारणवृत्तव्यंतचुचेतनाऽतिरिक्तं न किमपि संभावितमस्य तो देहादिजडविलक्ष
णमात्मानमभ्युपगच्छता सदा निर्विशेषचिद्रूपः कूटस्थवत्माभ्युपेतव्योऽन्यथा विकारिणोऽनित्यत्वनियमादंध मोक्षाच्च येक आत्मा भ
वतीतिहुः संपादयित्वेतत्सर्वमभिधेत्वा हा अनवस्थानंतरत्वाच्चेति नास्य वस्थानंतरं यस्य सो न वस्थानंतरस्य भावो न वस्थानंतरत्वे तस्यादिति विग्रहः आत्मनः

अनवस्थानंतरत्वाच्च बंधो नात्मनि विद्यते नाशुद्धि
प्राप्य सं गत्वा दसं गौहीति चक्रेते ५७

इति शेषः तथा चात्मनः कूटस्थत्वात् तस्मिन्नात्मनि वंशे विशेषगुणवत्त्वलक्षणाः परमार्थतो न विद्यन्ते न विद्यन्ते च कारणत्रिहृत्रिरूपो मोक्षोपि
न विद्यत इति यो न्येतस्या त्रित्य सुखं एवात्मैत्यनुपपत्त्यां वदन्त्युरक्तत्पना निराकरणं कृतमाह नाशुद्धिप्रापीति स्वगतधर्मकृतवंधो
भाववदन्यसं स गौहा सुद्धिरपि न चास्य सं गत्वादित्यर्थः ५७

८६

इतश्च नात्मनः पारमार्थिको बंध इत्याह स ह्येति स ह्यमत्वे मनोवागगम्यत्वमेकत्वमद्वितीयत्वमगोचरत्वं निर्विशेषत्वमेतेष्वप्युहेतुभ्यानि
त्यसुद्ध एवात्मन लिप्यते लोकदुःखेन वा द्युतिश्रुतेरित्यर्थः यथा सर्वगतं हो द्यादाकाशे नोप लिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तस्यात्मनोप
लिप्यते इति भगवद्वचनेन चोदाहृतं यं अर्हं श्लोकः एवमात्मनो नित्य सुद्ध सुद्ध सुक्लृप्तभावत्वे साधयतो वेदोत्तम आत्मोपदेशशा
स्त्रानर्थक्यमित्यादिपंतिर्येववादिनः एवंतहीति यदीत्यध्याहार्यं यद्येवं नित्य सुद्ध आत्मा तर्हि कथं चन केनापिरुपेतावेधाभावाज्ज्ञेयो

स ह्येकागोचरेभ्यश्च न लिप्यत इति श्रुतेः एवंतर्हि न मोक्षोऽस्ति बंधाभावात् कथं चन ५८
शास्त्रानर्थक्यमेवं स्यान्न बुद्धेः श्रुतिरिष्यते बंधो मोक्षश्च तत्राशंसयथोक्तौ न चान्यथा ५९

पि नास्ति बंधपर्वकत्वाज्ज्ञेयत्वं तदभावेऽभावात्तथा च मोक्षो प्राप्नोति पदेशा शास्त्रानर्थक्यमेवं स्यादिति ॥ उक्तस्याह न बुद्धेरित्यादिना ५८
बुद्धेः श्रुतिर्विधेय इत्यत इत्यन्वयः तत्राशोऽश्रुतिनाशो मोक्ष इति चेष्टेन परमार्थः तदित्यर्थः स बंधो यथा पूर्वमुक्तोऽज्ञानकल्पनापूर्व
संसारस्य नियामक इति तथैव न चान्यथा तथा चाज्ञानकल्पित बंधप्रमिष्टत्वं तदुपदेशात् सत्यमेव यद्यप्यसंगत इत्यर्थः ५९

अप्र
८६

अज्ञानमूलबुद्धिधर्माभासलक्षणोवंधश्चिदात्मनीत्युक्तमुपपादयति बोधात्मेति बोधस्यात्मनो यज्ज्योतिः प्रकाशश्चिदाभासस्तेन दीप्ता दीप्ता
प्रकाशिता बुद्धिरात्मनि स्वस्यो बोधं चैतन्यमन्यते अन्यो बोद्धा साक्षी नास्ति अहं मेव बोद्धेति साक्षात्सा बुद्धिः प्रकाशति तदविवेका वह मेव बोद्धा क
र्तेत्यादिरात्मनिसंसारो धीगता भ्रान्तिरेवेत्यर्थः ६० बुद्धेरेव बोधात्मत्वं यथा प्रतीतिपरमार्थं किं न स्पष्टमिति नेत्याह बोधस्येति बुद्धेरागतं
कत्वेन बोधव्यभिचारत्वं बोधस्य च विनापि बुद्धिस्तु पुत्रे सद्भावादात्मस्वरूपत्वात् तत्र बुद्धौ स उपचर्यतेऽधस्य व्यवह्रियतेऽविवेको दित्य

बोधात्मज्योतिषा दीप्ता बोधमात्मनि मन्यते बुद्धिर्नान्योऽस्ति बोद्धेति सेयं भ्रान्ति
हि धीगता ६० बोधस्यात्मस्वरूपत्वात् त्रित्यंतत्रोपचर्यते अविवेकोपना
द्योयसंसारो नान्यदृष्यते ६१

र्थः तर्हि सौ विवेका सादिरनादिर्वेति वीक्षायामाहा विवेकोपीति यद्यविवेक एवा नायज्ञानकृतत्वा दनादिसर्हितस्यैव वृत्ता
त्मज्ञाना त्रिवृत्तिः स्यान्न संसारस्येति भ्रमं वारयति संसारो नान्यदृष्यते कर्त्रादिधर्मककुट्टविवेक एव संसार इत्यर्थः ६१

वंधस्याज्ञानात्मकत्वे फलितमाह मोक्ष इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्यवंधनिवृत्तिरेव सुक्तिर्नान्यथा हे यस्योपादेयस्य चां मोक्षस्यानुपप
 त्तिर्नोनुपपत्तेरित्यर्थः अनुपपत्तिमेव दूषयन् पक्षांतरं निराकरोति येषामिति येषां वादिनो स्वरूपाद न्यवस्त्वंतरायत्तिरात्मनो मोक्ष इति मतं
 तैरात्मनाश एव मोक्ष इतीष्टः स्याद्विस्तृतस्य नष्टस्य वा न्यस्या न्यत्वा संभवाद् द्वस्त्वंतरायत्तिशब्दे नैवाप्रतिवृत्त्यनेन तथापि संयोगाविप्रयोगांश इति
 न्यायेन कृतकस्या नित्यत्वव्याप्तेः नित्यो मोक्षः स्यादित्यर्थः ६१ यथावस्त्वंतरायत्तिर्नोक्ष इति पक्षेऽनुपपत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तथात्मनो

मोक्षस्तत्राश एव स्यात्त्रान्यथा अनुपपत्तिः येषां वस्त्वंतरायत्तिर्नोक्षो नाशस्तु तैर्मतः ६२
 अवस्थांतरमप्येव विकाराच्च पुज्यते विकारेऽवयवित्वं स्यान्नतो नाशो यद्यदिवत् ६३

वस्थांतरायत्तिर्नोक्षपक्षेऽपि सदोषस्तुत्पत्त्या हावस्थांतरमप्येवमिति अविकारित्वादात्मनोऽवस्थांतरमपि न पुज्यते यदि पुनर्वि
 कारोऽप्यभ्युपगम्येत तथा सति सावयवत्वमात्मनः स्यान्नतः सावयवत्वात्त्राश एव यद्यदिवत् परिहारः स्यादतोऽत्रातिनिवृत्तिमात्रेण
 वमोक्षो नाशश्चासंभवतीत्यर्थः ६३

चेदंतसिद्धांतदयाबंधमोक्षादिकल्पनावादिभिरुत्प्रेक्षिताः श्रुतिस्मृतिन्यायवाधितत्वाच्चादरणीयासुमुह्यप्रित्युपसंहरतितस्मादिति ह्य
भ्यां। भ्रंतिरेवपरिशेषादान्मनिबंधमोक्षप्रतिभासरतिकल्पनाप्रत्याघविरुद्धा अतो न्याबंधमोक्षादिकल्पना आदिशब्दात्तद्वेतुकल्पनाच
नावर्तव्या कदाचनेति संबंधः अतो न्यासिद्धांतदयाबंधमोक्षादिकल्पना हियस्माभ्युतिः प्रमाणप्रत्यातस्माच्चादर्थयेति वाच्यः केषां वा कल्पना
नादर्थव्या इत्यत आह सांख्येति मीमांसाहता विचारविरुद्धो विचारसहावा कल्पना मीमांसाहता कल्पनेत्यर्थः ६४ अनादरे हेतुमाह शस्त्रेति

तस्माभ्युतिरतो न्याहिबंधमोक्षादिकल्पनाः सांख्यकारणादवौ ह्वानां मीमांसाहता कल्पना ६४

शास्त्रपुक्तिविहीनत्वाच्चादर्थव्याः कदाचन शकं ते शतशो वक्तुं दोषास्तासां सहस्रशः ६५

अपि निंदोपपत्तेश्च नान्यतोऽन्यानि चेत्पतः त्यक्तातो ह्यन्यशास्त्रोक्तीर्मतिं कुर्यादुत बुधः ६६

शास्त्रपुक्तिविरुद्धाश्च ताः कल्पना इत्याह शक्यं त इति ६५ इतश्च सांख्यादिकल्पनानादर्थव्या इत्याहापि निंदोपपत्तेरिति मान्यतो
न्यानि शास्त्राणि पृथिव्यां विविधानि वैशंकनीयानि विद्वद्भिर्दुर्मनुष्यैर्मभीष्टुभिः यावेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुट्टपयः सर्वास्तानि
फलां प्रेत्यतमो निराहितां स्मृता इत्यादि निदावचनाच्चादर्थव्या इत्यर्थः अतो न्यशास्त्रोक्तीस्त्यक्तादृष्टां मतिं बुधः कुर्यादित्यत्रयः ६६

कथंमतिकुर्यात्कुत्रवेत्ताकोदायामाह अद्वैति अद्वाप्रत्युक्तेर्येविश्वासोभक्तिस्तत्परतातेपुरस्कृत्यादरेणवेलंवेत्यर्थः सुगममन्यतर
 ६७ एवमुक्तं परयद्वनिराकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति इतीति इनीत्युक्तिः प्रत्युक्तीति निराकृताः द्वयवादकल्पनाभेदवादक
 ल्यनाः सोऽस्यादिकल्पना इति पवततथा निरात्मवादावोद्धवादाश्च पुक्तिः प्रत्युक्तीति इत्यर्थः किमर्थं तदाह व्यपेतेति मुमुक्षुवः परवादतः
 परशास्त्रेभ्यो व्यपेते शंकास्तत्रासात्त्विकत्वशंकारहितं संतो ज्ञानयथेवेदांतोक्तज्ञानमार्गेस्त्रिः सुप्रवेपुरित्युत अपीति योजना ६८

अद्वाभक्तीपुरस्कृत्यहित्वासर्वमनार्जवं वेदांतस्यैव तत्त्वार्थव्यासस्यापिमनोतया ६९

इति प्रत्युक्ताद्वयवादकल्पना निरात्मवादाश्च तथा हि पुक्तिः व्यपेते शंकाः परवादतः

स्त्रिरमुमुक्षुवो ज्ञानयथे स्फुरित्युत ६८ स्वसादिकं ज्ञानमतीव निर्मलं विकल्प

नाभ्यो विपरीतमद्वयं अवाप्य सम्यग्पदि निश्चितो भवेन्निरन्वयो निर्वृतिमेति शाश्वती ६९

वेदांतविहृतब्रह्मात्मज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसाधनत्वमिति तत्स्वरूपकथनपूर्वकं मुमुक्षुणां तन्निष्ठत्वमावश्यकमिति दर्शयति
 स्वसादिकमिति अद्वयमखंडवस्तुमात्राकारमित्यर्थः निरन्वयो निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंबन्धः सन्नित्यर्थः शाश्वती निर्वृतिर
 त्वेनानंदानुभवस्वरूपा विभावः ६९

यथोक्तज्ञानाधिकारिणोसंक्षिप्तविशेषणसारं कथ्येस्तत्तन्निष्ठातद्वारामाह इदं ह स्पे मिति यदवाप्यशाश्वतीनिर्हतिमेतितदिदं ह स्पे मुपदे
 शैकगम्यपरमं परमात्मनत्वप्रकाशत्वात्सर्वत्रमं परायणं निरवधिकसर्वाश्रयं परमगतिरूपमिति यावत् एवंविधमात्मज्ञानं समीक्ष्य
 सम्यगालोच्यदृष्टीकृत्येति यावत् व्यपेक्षदोषैरपगतैर्द्विपवहिर्मुखैरभिमानवर्जितैः पंडित्यादिनिर्मितचित्रदोषरहितैः शांतेर्दोषैर्निर्गुण
 वत् एव विधेरधिकारिभिराज्ञावेकज्ञभावे सर्वसमेव ब्रह्मात्मत्वात् तत्त्वमिति त्रिधा सदाकार्यब्रह्मात्मतत्त्वमेव अजुः सर्वदा सर्वत्रैकरूपत्वात् ॐ

इदं ह स्पे परमं परायणं व्यपेक्षदोषैरभिमानवर्जितैः ० समीक्ष्यकार्य
 मतिराज्ञावे सदानतत्त्वदृक्त्वा न्यमतिर्हिकश्च न ७०

त्स्वरूपमेवाज्ञात्वं नाम तत्तन्निर्विशेषत्वादिति दृष्टव्यं तथा च ब्रह्माभेदेनात्मज्ञाननिष्ठातत्त्वनिष्ठेऽर्तुं भवति एतदेव व्यतिरेक
 कथनेन विशदयति न तत्त्वदृग्गतिः यः कश्चन स्वान्यमतिः प्रत्यगात्मनोऽनुस्मिन् ब्रह्मणि मतिर्यस्य स्वान्यमतिः स न तत्त्वदृक् तत्त्व
 दृष्टिर्न भवतीत्यर्थः तदेव ब्रह्मत्वविद्धिनेदं यदिदमुपासते अथ यो न्यो देवतामुपासते न्यो साव न्यो ह मस्मीति न सर्वे देवि श्रुतः ७०

८५

एवमतिथ्यन्तरेण ज्ञानेन किं फलं साध्यते तदाह अनेकेति स्पष्टार्थ ७१ इदं ज्ञानमाचार्येण कस्मेदातव्यमित्यवेक्षायां विस्तृतविशेषणमधिकरि
णामाह प्रशान्तेति प्रशान्तचित्ताय शान्तिगुणपुक्ताय तित्तिन्द्रियाय दानाय प्रहीण दोषायानेकजन्मा बुधितयज्ञादिपरितोषितेष्टप्रसादहतस

अनेकजन्मांतरसंचितैर्नरो विमुच्यतेऽज्ञाननिमित्तपातकैः इदं विदित्वा परमं
हि पावनं न लिप्यते व्योम इवेह कर्मभिः ७१ प्रशान्तचित्ताय तित्तिन्द्रियाय प्र
हीण दोषाय यथोक्तकारितो गुणवृत्तायानुगताय सर्वदा प्रदेयमेतत्संतमुमुक्षवे ७२ त

मस्तकलमपाययथोक्तकारितो शास्त्रोक्तस्वधर्मस्य यथाशास्त्रमनुष्ठात्रे गुणवृत्ताय विद्याविनयार्जवादिगुणपुक्ताय सर्वदा दीर्घका
लं सततं च नैरंतर्येणानुगताय गुरुमनुस्यताय एवं विधाय मुमुक्षवे मोक्षमात्रे निष्ठावते एतदात्मज्ञानं गुरुणा देयं प्रतिपादयितव्य
मित्यर्थः ७२

राम
८६

एवंविधः शिष्यो महावाक्येनावगमितमात्मतत्त्वं कथमवगच्छति किंवाक्ये प्राप्नोतीत्येदं यथा माह परस्येति यथा परस्य न्यस्य देहे परस्य परस्य
नाभिमानिताऽहं ममेत्यभिमानित्वं न भवति तद्वत्स्वदेहे विपरमार्थमीत्येदं देहातिरिक्तमात्मतत्त्वमीत्यालो व्याभिमानरहितः सन्निति यावत् च
कारणत्वनिपादकवेदांतवचोऽप्यालोच्येति गृह्यते एवंविध इदं ज्ञानं पूर्वोक्तं साक्षात्कारं संप्राप्य तदेव सर्वतो मुक्तो भवेत्ति स्म ज्ञानतत्त्वा
यसंस्कारपरमाणं दातुं भव ब्रह्मात्मरूपो भवेदित्यर्थः ७३ किमिति गुणविशेषवद्विषयी दत्तं गुरो र्यस्मै कस्मै चिच्छिष्या यकस्माद्विद्वान्
दीनं बाह्यं न हीति तिस्रस्वरूपशान्ततत्त्वं लभ्यते ज्ञेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानेन तस्मादप्यधिको लाभः कश्च न को यो ह देवमनुष्यादि

यति

परस्य देहेन यथाभिमानिता परस्य तद्वत्परमार्थमीत्येव इदं हि विज्ञानमतीव निर्मलं संप्राप्य मुक्तो भवेच्च सर्वतः ७३
न हीह लाभोऽधिकोऽस्ति कश्च न स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञानेन तस्मादप्यधिको लाभः कश्च न को यो ह देवमनुष्यादि
यत्नतः इति ७४ इति पार्थिवप्रकरणं ॥

भवपरंपरायां नास्ति आत्मलाभात्तत्त्वं विद्यत इति स्मृतेः सत्तामः इत एव वेदांतवाक्यान्ना न्यतो न्यस्माच्छास्त्रांतरा न भवति हियस्मात्तस्मा
यत्नतः शिष्यमपरीक्ष्य स्वरूपलाभं तु ज्ञानं न देयं हे द्वाद विराज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषतो न प्रणाया यचंते वासिने नान्यस्मै क
स्मै च न यद्यप्यस्मादस्मा मद्भिः परिगृहीतो धनस्य पूर्णा दद्यादेतदेव देवततो भूपरतिश्रुतिप्रमाणायति ७४ इति पार्थिवप्र
करणं षोडशं विवृते ॥

परमहंसनिराकरासुखेनोक्तं मोक्षसाधनं ज्ञानं स्वप्रक्रिययापि व्यक्तीकं प्रकरणं तत्र मारममाणे देवता भक्तेर्विद्यायां अंतरंगत्वेन घोटयन् प्रकरा
प्रतियाचार्येन मस्कारव्याजेन संक्षिप्याह आत्मा ते परति आत्मा स्वरूपं ते यः स्वरूपतोऽवधार्यः किं वृणोति वद्विषयत्वेन नेत्याह परोह्यात्मेति हि
यस्मादात्मा सर्वतो ज्ञेया तरो ज्ञेयत्वधर्मरहितः तत्कुतस्तत्राह यस्मादन्यत्र विद्यते इति यस्मादात्मनः स्वरूपादन्यतरमार्थतः यथकभूतं तद्ध
मेवानविद्यते तथा च रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात् स्वसमानजानीय प्रत्यक्षं न तत्राभावाद्या विग्रहाभावे सत्यं नुमानार्थं पतिग्रा
ह्यत्वाभावात् सदृशवत्त्वेन तत्राभावेनोपमानाया ह्यत्वात् षष्ठीजातिगुणक्रियादिधर्मराहित्येन शब्दागोचरत्वात् तानुः स्वरूपत्वादेव नास्तीत्यभु
पगतुमशक्यत्वात् परिशेषाद्विषयभूतदेहेन्द्रियान्तःकरणप्रत्याख्यानेनाविष्यतत्ताहितयाऽविषयत्वेन स्वयंप्रकाश आत्मा ते परत्यर्थः ॥ स

आत्मा ते यः परोह्यात्मा यस्मादन्यत्र विद्यते सर्वतः सर्वदृक् शुद्धः स तस्मै ज्ञेयात्मने नमः १

वेत्तव्यदार्थपरिणोध्यतस्तत्पदार्थात्मकत्वं वाक्यार्थकथयितुं तत्पदार्थमाह सर्वत इति सामान्यतः सर्वज्ञानीति सर्वतो विशेषतः स
र्वव्यपतीति सर्वदृक् सर्वज्ञत्वमुपलक्षणासुक्ता तस्य स्वरूपलक्षणा माह शुद्ध इति अन्यतज्जडपरिच्छिन्नदुःखारिप्रवचसंसर्गरहितः
सत्यज्ञानेनानंदरूप इत्यर्थः वाक्यार्थतत्त्वपदार्थकमाह तस्मा इति सर्वोक्तप्रकारेण ते यश्चासावात्मा च ज्ञेयात्मा तस्मै ज्ञेयात्मने
तस्मै सर्वज्ञत्वायुपलक्षिताय सत्यादिस्वरूपाय नमः प्रह्लाभावास्तु तद्देददृष्टिविलय एवेहनमः शब्दार्थः १

देवताभक्तिवद्गुरुभक्तेरपि विद्यायाः स्यंतरंगत्वं यस्य देवे पराभक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिताः पूर्वाः प्रकाशं ते माहात्मन इति श्रुतिसिद्धं द्योतयन्
गुरुपरंपरां प्रणमति पदवाक्येति ये गुरुभिर्वेदरहस्यं ब्रह्म प्रकाशितं तावन्नित्यं प्रणतोऽस्य ह्यपि नित्यसंबंधः पदानां वाक्यानां च शक्तितात्पर्यमयं दया
परिमाणतैः पदवाक्यप्रमाणातैः यद्वा पदवाक्ये प्रसिद्धे प्रमाणमनुमानादितत्त्वैरित्यर्थः दीपभूतैरयत्नेन सर्वार्थप्रकाशकैर्यैरिति संबंधः १
सा मा ज्येनाचार्यपरंपरां नमस्कृत्य विशेषेण स्वगुरुप्रणामपूर्वकमुद्देशं प्रतिजानीते यद्वा गतिब्रह्मविद्याया विनिष्पद्योयस्याऽप्यविशेषाद्भव

पदवाक्यप्रमाणातैर्दीपभूतैः प्रकाशितं ब्रह्मवेदरहस्यं यैस्तान्नित्यं प्रणतोऽस्य हं १ यद्वा कूर्वांशुसंपातप्रणष्टघातकल्मषः
॥ प्रणम्य तान् गुरुनवक्ष्ये ब्रह्मविद्याविनिष्पद्यं ३ आत्मलाभात्परो नाभ्योलाभाः कश्चन विद्यते यदर्था वेदवादाश्च स्मार्ता
अपितुयाः क्रियाः ४

नित्यं न्यायविशेषं च ह्येत्यर्थः सुगममन्यत ३ किमर्थं ब्रह्मविद्याविनिष्पद्योच्यते तदाहात्मलाभ इति आत्मलाभस्य परमत्वे प्र
माणं सूचयति यदर्था इति वेदवादावेदवचनानि स्मार्ताश्च वादाः स्मृतिवचनानि साक्षात्ज्ञानार्थाः वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्था
ः अपितुयाः क्रियाः कर्मपत्रे दस्मृतिविहितास्तान् चित्तशुद्धिपरंपरया यदर्थात्तस्मादात्मलाभादिति संबंधः ४

५१

पुत्रादिलाभापेक्षया आत्मलाभस्य परत्वं प्राप्ता शिकमि सुकृमुपादयत्यात्मा चोपीति योपिलाभः पुत्रधनादिविषयो लोके सुखापेक्षः सोप्य
 त्मार्थ आत्मसुखार्थ इति हि प्र सिद्धमिति योजना तर्हि पुत्रादिलाभे नैवात्मसुखसिद्धेः किमिष्यात्मानमात्मलाभापेक्षया विशेषाभावा
 दित्यत आह विपर्यय इति सुखविपर्ययः दुःखापि सत्ताभस्यात्कदाचित्कस्यचित्पुत्रादेरेव दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः तस्मात्लाभात्
 तपेक्षया त्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरित्यागेनात्मज्ञाने संयादनीयमित्यभिप्रेत्याहात्मि विपर्ययप्रसंगस्तत्र नास्तीत्याह नि
 त्यत्वादिति तथाच प्रतिः तदेतत्त्रेयः पुत्रात्त्रेयो विना त्रयो न्यस्यात्सर्वस्मादंतरतरं पदया मात्मा स यो न्यमात्मनः प्रियवु वारा वृयात्त्रियं

आत्मा चोऽपि हि यो लाभः सुखापेक्षो विपर्ययः आत्मलाभः परः प्रोक्तो नित्यत्वाद्ब्रह्मवेदिभिः ५
 स्वयंतद्वैतभावत्वात् लाभस्तस्य न चान्यतः अन्यपेक्षस्तु यो लाभः सो न्यदृष्टिमुद्भवः ६

रोत्स्यतीती श्वरो हतथे वस्यादात्मानमेव प्रियमुपासीत स य आत्मानं प्रियमुपासेन हास्य प्रियं प्रमायुकं भवतीति ५ आत्मसुखलाभ
 स्य नित्यत्वमुक्तं साधयति स्वयमिति तस्यात्मनो लोभो न चान्यतोऽन्यनिमित्तको न भवत्किंतः स्वयंतद्वैतभावत्वात् साधनसाध्यत्वाभावा
 त्रित्यत्वमित्यर्थः पुत्रादिलाभस्य साधनाधीनत्वेन नित्यत्वं साधयति अन्यपेक्ष इति अन्यदृष्टेः सकाशात्समुद्भवो यस्य सतत आ
 न्याधीनस्य तदयगमेऽयगमादनित्यत्वमित्यर्थः ६ ॥ राम ॥

राम

५१

केयमन्यदृष्टिः कावातदुदवस्यान्यपुत्रादिलाभस्यानित्यत्वेहानिरित्यत आहान्यदृष्टिस्त्विति अन्यस्मिन्ननात्मनिदृष्टिः प्रतीतिर्यस्याः सान्यदृष्टिः
 साविद्याभवतीत्यर्थः ततः स्वात्माविद्याकृतश्रान्तिनिबंधनत्वात्सुत्रादिलाभप्रीतेस्तस्याश्च सुत्रतुल्यत्वात्त्रित्यात्मप्रियहानिः स्यादिति भावः
 तथाचाविद्यानिवृत्तिमंतरेण तत्सवरूपवित्यस्य स्वलोभाभावात्सासंपाद्येत्याह तत्राशङ्कितिमोक्षो नित्यविरतिशयपरमानंदाविर्भावोऽज्ञानहा
 निलक्षणाः तस्यासुषमाह ज्ञानेनैवेति सोऽप्यज्ञाननाशलक्षणेनो मोक्षो ज्ञानेनैव स्यात्तस्यैवाज्ञानविरतिश्चित्वात्र कर्मणा तस्याज्ञानविरतिश्चित्वा
 भावात्तस्यात्सर्वकर्मपरित्यागेनात्मज्ञाने सर्वथा संपादनीयमेव सुसुक्ष्मोऽर्थः ७ ननु विरोधाभावात्सकार्याविद्याविहृतिरुपो मोक्षः क
 र्मणा मा भूत्तथापि तेन नित्यपुरुषाद्येभ्यो विषयत्वं किं ज्ञानेनेति तेनैव कर्मकार्यत्विति तत्र हेतुगर्भविशेषणमविद्येति विध्याप्रत्ययमूल

अन्यदृष्टिस्त्वविद्यास्यात्राशो मोक्षोऽज्ञानेनैव तदुक्तोऽपि स्याद्विरतिश्चित्वात्र कर्मणा ७
 कर्मकार्यत्वमित्यः स्यादविद्याकामकारणः प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमेऽस्मत् ८

रागप्रपुक्तकर्मसाध्यत्वारित्यर्थः कर्मसाध्यं फलमनित्यं ज्ञानसाध्यं तु नित्यमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेद्वेद एवेत्याह प्रमाणमिति
 तद्यद्येह कर्मज्ञितो लोकः क्षीयते एवमेवा सुत्रपुत्राण्यज्ञितो लोकः क्षीयते ब्रह्मविदाप्रोतिपरे तरति शोकमात्मविदित्यादिवेद
 एव कर्मसाध्यमनित्यं ज्ञानसाध्यं नित्यं मोक्षरूपमित्यत्र ज्ञानस्य विवेकस्याधिगमे प्रमाणं विद्वद्भिः स्मृत इत्यर्थः ८

किंच वेदस्य सर्वस्याध्ययनविधुपयादितत्वादपुरुषार्थपर्यवसानायोगाक्षरमपुरुषार्थपर्यवसानायात्मैक्यज्ञातपरत्वमेष
 व्यंततो न कर्मसुतस्य महाता स र्थं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याहुर्ज्ञाने कार्येति। ज्ञानमेवैकैक्यः प्रयोजनं परंप्रतिपाद्यं वेदस्य सतथा तस्य भावसत्त्वं त
 स्मात्तं वेदमेकवाक्यं विदुर्वाक्यप्रमाराको विदारति शेषः किं तस्य ते यमित्यपेक्षायामाह एकत्वं हीति ततो ज्ञानादात्मन एकत्वमेव ते यमित्यन्वयः। हि श

ज्ञाने कार्यपरत्वात्तं वाक्यमेकं ततो विदुः एकत्वं
 ज्ञात्मानो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः ८

प्रति
 श्रीदेवधारणार्थः ॥ ज्ञान प्रकारमाह वाक्यार्थप्रतिपत्तिरिति सत्यं ज्ञानमनेतमित्याद्यवांतरवाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्त्वमस्यादिमहावाक्ये
 रात्मनो ब्रह्मैकत्वं ते यमित्यर्थः आत्मनस्त्वज्ञानस्यैव परमपुरुषार्थसाधनभावे हेतुतायाः श्रुतत्वात्कर्मकांडमपि तत्त्वज्ञानापेक्षितचित्त
 शुद्धिहेतुकर्मविधानद्वारापारंपर्येण परमपुरुषार्थसाधनभावं भजत इति मुक्तमेकार्थपर्यवसानेनैकवाक्यत्वं वेदस्येति भावः ८

अथ न प्रकाशकत्वेनैकवाक्यतावदस्य पुनैतिभावः॥

वाच्यभेदात्तुतभेदः कल्पोवाच्योहितश्च्युतेः ॥ ४॥ ४॥ ॥

वदभेदमुतेः श्रवणात्कल्पप्रकारंतरेण वाच्यभेदासिद्धेः न हि शब्दाधीनोऽर्थतत्त्वनिष्पन्नः आरोपितविषयेष्विशब्दभेददर्शनात्ताना
प्यर्थधीनः शब्दनिष्पन्नः एकस्मिन्पि पुरुषे पिता भ्राता मातुल्लो जामाता पितृव्यरस्युपाधिभेदो दपुनरुक्तशब्दभेददर्शनात्तद्विहितव्यतिरेक
गुणाधिभेदव्यतिरेकेण वस्तुभेदो विद्यते तथा चानाद्यविद्याकल्पितानेकोपाधिसेदावस्थितानेकैकत्रादिकारकभेदानुवादेन ज्ञाना
पेक्षितात्करणशुद्धिमाधनकर्मविधिपरत्वात्कर्मकांडस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्येकवादात्त्रोपपत्तेरिति शयानंदोत्पत्तिकदुःखनिवृ
त्तिफलस्य सर्वेषां स्वरसतोभित्ताय गोचरस्यात्मतत्त्वज्ञानादयतोऽसंभवादविद्याविधौ ब्रह्मस्थोपाधिभेदेनाधिकारिभेदप्रयोगभेदोपाधि

८३

एवं द्वैतस्याविद्याकल्पितत्वे पुनः प्रमाणाप्रतिपत्तेः त्रयं त्रिभिः यतो यमनिरूपिताकारभेदः प्रपञ्चस्ततो हेतोरेतत्सर्वं दृश्यं रूपं नाम च कर्मचेति त्रयं शीकृत्य न्यायोक्तमिति योजनं त्रयं वारं देनामरूपे कर्मत्वस्य न्यासो हेतुः पूर्वकं शब्दविशेषाणां वाच्यत्वरूपविशेषाणां चतुर्मात्रत्वं कर्मविशेषाणां शरीरमात्रत्वं त्रिभिः विशेषप्रविलापनेन तत्र तस्मान्न त्रित्वमभिधाय तदेतत्त्रयसदेकमयमात्मानमेकः स तत्र त्रयमित्येकात्म्यं सर्वस्य जगत्तु यमं हतमनोनतत्त्वभेदोक्तीत्यर्थः उपसंहरत्यसदेतदिति उक्तमर्थमेतत् १० असौ न्यायेन वागम्यमानस्य

त्रयं त्वेतत्तत्र प्रोक्तं रूपं नाम च कर्म च असदेतत्त्रयं तस्मादस्योऽयेन
हिकल्पितं १० कृतो वर्तो यथा शब्दाद्युतो न्यत्र धिया वहिः ११

मिथ्यात्वे ह्येतमाह कृत इति शब्दाद्युतो वर्तु रं द्रादिरुपविशेयः सहस्राक्षवज्रवाहुत्वादिः धिया प्रत्यक्षान्तरवहिः कुशाक्षे वित्ररूपेण कृतो यथा कल्पितो मिथ्येति योजनं न हि चित्रे दृश्यमेव रूपमिन्द्रस्य वज्रस्य वा भवति तथा च मिथ्या र्थगोचरः शब्दे इत्यर्थः ११

राम
८३

शब्दमिथ्या र्थकल्पनामुदाहृत्यमिथ्यार्थशब्दकल्पनामुदाहरतिदष्टं चापीति मिथियशब्दोदष्टं देवतास्येतथा तद्देवबुद्धेः सादृशं न संस्कृतं
 पात्रागत्य शब्दाय शब्दोपदेशाय कल्पतरुतियोजना दष्टं तिकमाह एवमिति एतत्सर्वं जगदेव यथा दष्टं तमेव भ्रातृबुद्ध्या शुक्लो रजतमिवान्म
 निविविधं कल्पितं न वस्तु सदस्तीत्यर्थः ११ जगते मिथ्यात्वे कल्पितमाहासदेतन्नतरति सर्वकल्पितं चेच्छब्दवादायतिरिक्ता शक्यं न कार्येत्याह सच्चि
 दिति त्रिरधिष्ठानकल्पनानुपपत्तेः सर्वकल्पनास्पदं सच्चिन्मात्रं प्रत्यक्तत्वं न कल्पितं सर्वसादित्वा तस्य सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थः ॥
 वेदाचार्यादेरात्मतत्त्वप्रतिपत्तिहेतुत्वादकल्पितत्वमस्तीतिकथं सच्चिन्मात्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह वेदश्चापीति स एवाद्यः पूर्वाभिद्ध आत्मा वेदो

दष्टं चापि यथा ह पं बुद्धेः शब्दाय कल्पते एवमेतज्जगत्सर्वं भ्रातृबुद्धिर्विकल्पितं १२
 असदेतन्नतो मुक्ते सच्चिन्मात्रं न कल्पितं वेदश्चापि स एवाद्यो वेद्यं चान्यत्र कल्पितं १३

पिवेदनहेतुः प्रकृत्या चार्थरूपेणाभायया प्रपद्यतेऽर्थप्रकाशनशक्तेरन्यत्र जडसंभवात् न ह्यग्निगतप्रकाशनशक्तिव्यतिरेकेणादीषादेरपराप्र
 काशनशक्तिरक्तिवेद्यं च तत्त्वं स एवाद्य इति संबन्धः अन्यत्र विशेषमात्रे कल्पितं तथा च कल्पितविशेषानुगतत्वे नात्मन एव बोधकत्वं सर्वकल्प
 नापवादावधितया तस्यैव बोधकत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः १३

कथं स एवाद्यो वेदो वेद्यं वेत्ता शंका सुप्रहृष्टांतेन मुत्यादयति येनेति स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वाप्नं विषयज्ञातं वेत्ति स एव वेदः स्यात् न हि स्वप्ने विदात्म
 व्यतिरिक्तं भासकमस्ति आदित्यादि ज्योतिषां तदोपरमात्स्वयं ज्योतिस्वप्नेषु पशुतत्र सर्वं वेद्यं तदपि मायया स एव न हि स्वप्ने वा ह्यं विषयज्ञातम्
 स्थितज्ञानवकाशात् तत्राथा रत्यादिभूतेषु तथा च स एवात्मा स्वप्नाद्यमाया कृतोपाधिभेदावच्छिन्नसदात्मना वेद्यस्तदनुसृतविदात्मना वेदनस्य

येन वेत्ति स वेदः स्यात् स्वप्ने सर्वं तु मायया येन पश्यति तच्छुद्धः श्रुत्वातिश्रोत्रमुच्यते १४ येन
 स्वप्नगतो वेत्ति सा वाक्यप्राणांतथेव च रसनस्पर्शने चैव मनश्चान्यत्र धेदियम् १५

यश्चेति वेद्यवेदितभावो मायिक इत्यर्थः चक्षुरादीन्द्रियाणां सुपरमात्स्वप्रगत आत्मा येन पश्यति ह्यमुपलभते तदेव चक्षुरिति योजना
 स्वप्ने रूपाकारसंस्कृतमनोवस्त्विति विद्याविद्यात्मकं रूपं प्रकाशयन् पश्यतीत्युच्यते एवं श्रोत्रादावप्यहं १४ येन स्वप्नगत इति येन स्वप्न
 तो ज्ञिघृति तद्द्वारा भित्त्यादियथायोगं योज्यम् १५

कथमेकरूपं चैतन्यं वेदवेद्यवेदकचक्षुरादिरूपेण विद्यते तत्राह कल्पोपाधिभिरिति स्वप्नकल्पोपाधिभेदादेकमेवेदं ज्ञानमनेकधा भिन्नमि
त्यत्र दृष्टान्तमाहाधिभेदादिति मतोः स्फटिकादेराधिभेदात्तीक्ष्णोपाधिभेदात्तथा ज्ञानमेकमनेकधा जायते इत्यर्थः १६ यथा स्वप्ने नि
र्देस्य ज्ञानस्य कल्पितोपाधिभेदादशेष व्यवहारस्य दत्तं दृष्टमेवमेव ज्ञानगतिनेष्वशेष व्यवहारस्य दत्तं तस्योपपन्नमिति दांष्टीति कमाह जायते
चेति कथंचिदुपस्य ज्ञानस्याप्यजायति विकल्पितत्वं तदाह बुद्धिस्त्विति आत्मा बलत्वं ज्ञानं बुक्तुं प्रथमं बुद्धिं परिकल्प्य ततस्तत्त्वं बुक्तुं संस्त
कल्पोपाधिभिरेवेतद्विज्ञानमनेकधा आधिभेदाद्यथा भेदो मतो रेके स्य जायते १६
जायतश्च तथा भेदो ज्ञानस्याप्यविकल्पितः बुद्धिस्त्वं वाकरोत्यर्थं श्रान्ता शोभ्यते १७

दविवेकान् श्रान्ता बुद्धिस्त्वमेवार्थं वाकरोति स्वात्मगतया कल्पयन् व्यवहरति ततश्च श्रान्तिप्रसुक्तत्वात् श्रान्त्या कामोद्भूता क्रिया हानोपादा
न व्यवहाररूपस्य सतथा अविद्याप्रसुप्तत्वापि तातः करणापरिणामावस्था मवभासयेत्तदविवेकादनेकरूपप्रयत्नमात्मनिकल्पय
न्यवहरतीत्यर्थः १७

३५

स्वप्रहृष्टांतस्त्रिद्वयमनूयदाद्यंतिकं निगमयत्यर्द्धेन स्वप्रेतद्वयं इति यद्वत्स्वप्रेतव्यवहारस्तद्वत्स्वबोधेऽपि व्यवहारः यथैव स्वप्रेतं तर्वाहिर्भावाद्येव च प्रवे
धेयं तर्वाहिर्भावरतिर्योजना ७ अंतर्वाहिर्भावेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्रवक्तृत्वात् तदनुत्क्रातवैवदृष्टांतोतरमाहातेत्येति यथा आलेख्या
पक्षेऽपि ध्यायनं श्लोकादेरध्यायनापेक्षया च पत्रादौ पुनरात्वे स्वनेमिथ्येव सर्वगता नो निरवस्था नो वता नो लेखना संभवादित्यर्थः ॥ एषा दूर
योजना आलेख्यच ध्यायनं चालेख्या ध्यायने तदुभयं यथा न्येयधियो भवमेतर्वाहिर्भावेन परस्परपेक्षबुद्धिजन्यं वहिरेखाविशेषाकारेणानु

स्वप्नेतद्वत्प्रबोधेषु वहिष्मन्तस्तथैव च ॥ अलि
त्वाधायनेषु तदन्वोन्मेषियो भव १८

मृतमपेक्ष्योत्तुष्टो संस्काररूपेणाधीयते तदपेक्ष्य च वहिः शब्दव्यवहारयातिरव्यत इत्यक्षरेषु द्वयोरन्योन्यापेक्षत्वेनालेख्याक्षय
नयोरवस्तुत्वयद्वत्तद्वदात्मन्यप्येव तर्हि भावेन दृश्यमानः सर्वो व्यवहारो न वस्तु सन्निति १८

राग

52

बुद्धिनिष्ठमर्थव्याकुर्वन्प्राप्तात्तृणोद्भवक्रियत्पुत्रं प्रपंचयति यदायमिति ^द अयमात्मा पूर्वप्राप्ति संस्कारवशाद्यदबुद्धिकंचुकारुहः सन्नविद्य
 याभेदं कल्पयेत्तदा तत्कामः शोभनत्वेनाध्यत विषयभेदेऽभिलाषवानसनयथा क्रतुर्व्याकामं कृतसंकल्पो भवति ॥ क्रतुः संकल्प इदमहे सा
 धयिष्यत्यध्यवसायरूपः ततश्च यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा यत्कामसाधनं कर्म कृतं तैमिनिः पादितं तत्फलावस्थं प्रपद्यते प्राप्नोति पुनस्तत्संस्कारस
 विचोभेदं परिकल्प्य कामक्रतु पूर्वकं कर्मो नुष्ठा यफलभा गित्येव मज्जो मधियाहेतु फलात्म ना परिकल्पितं संसारमनुभवतीत्यर्थः

यदायं कल्पयेद्देदं तत्कामः सनयथा क्रतुः यत्कामस्तत्क्रतुर्भूत्वा कृतं यत्प्रपद्यते १९
 अविद्याप्रभवं सर्वमसत्तस्मादिदं जगत् तद्वता दृश्यते यस्मात्सुषुप्तेन च गृह्यते २०

तथा च श्रुतिरग्रे खत्वाङ्गः काममय एवायं पुरुष इति स यथा कामो भवति तथा क्रतुर्भवति यथा क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरु
 ते तदभिसंपद्यते इति १९ उक्तं दृश्यमिच्छात्वं सोपपत्तिकमुपसंहरति अविद्याप्रभवमि तद्वताः विद्यावता यस्माद्दृश्यते तदभा
 वे सुषुप्तेन च नैव गृह्यते तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभवं मिथ्या ज्ञानविज्ञेयमित्यसदपरमार्थमिति योजना २०

नहि जगद्देवर विद्या कीदृशी तत्रिवर्तिका विद्या काकेन वा विद्या विद्येतावेति त्याकांक्षाया माह विद्या विद्येति एकत्वान्यधियो विद्या विद्येव ह्यस्मात्मेक
त्वधीर्विद्येत भेदधीरविद्येति स्वरूपोक्तिः श्रुतिप्रोक्ते इति तापकोक्तिः अथ यो न्योदेवतामिति श्रुत्या भेदधियो विद्या त्वेत्तोकात्तु भवसिद्धयेदात्तु
वादरूपयोक्तं किमुत ह्यस्मावेदीत्याक्षेपपुरःसरं ब्रह्मवाइदमग्र आसीत् तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति प्रवृत्ता प्रमाराभूताः प्रसिद्धार्थवोधि
नीश्रुतिरेकत्वज्ञानस्य विद्या त्वंज्ञापयति नोस्माकमित्यर्थः यस्मादविद्यावद्विद्यालोकस्यानुभवसिद्धयनभवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेनाध्यासेनापवा
दप्रबंधनिर्माणेन शास्त्रे विद्या विधीयते प्रतियाद्यत इति सुमुह्युः शास्त्रतः तत्परो भवेदित्यर्थः २१ शास्त्रे चेत्सर्वप्रयत्नेन विद्यामुत्पाद्यते किमि

विद्या विद्ये श्रुतिप्रोक्ते एकत्वान्यधियो हि नः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन शास्त्रे विद्या विधीयते २१
विनेत्यादर्शवद्यस्मात्तु द्वे विद्या प्रकाशते यमैर्विन्ध्यैश्च यज्ञैश्च तयोभिस्तस्य शोधनं २२

तितर्हि सर्वेषां शास्त्रेन प्रवर्तते प्रवर्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षायां चित्रशुद्धभावादित्यभिप्रेत्याह विनेहीति तस्माच्चित्रशु
द्धिः कर्तव्येति शेषः तर्हि केरुपाये चित्रशोधनमित्यत आह यमैरिति अहिंसा ब्रह्मचर्यादयो यमास्ते त्रितयैः शौचादिभिर्विषयैरित्य
र्थः यज्ञैः स्वाध्यायमविहितधर्मैश्च रसात्कृतैस्तयोभिश्च तस्य चित्रस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः २२

[illegible]

39

५७ : श्रीमद्वाल्मीकिराजर्षिः

नन्ववस्थात्रयहेतावज्ञाने सति कथं तद्विविक्ततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वमुपपद्यते इति तत्राह सुषुप्ताव्यभिक्तिरिति तमइति विशेषरो ज्ञानस्य भावस्तु
पत्त्वमुप्येतत्तो वीजत्वमुपादानत्वमुपपद्यते तदज्ञानं स्वात्मनः सस्य स्वोक्षाग्निना प्रकर्षेता निर्वृतं दग्धं स्याद्यथा दग्धं वीजं मभवं भवभूयं कार्योत्पाद
कं न भवति तथा तत्त्वज्ञानाग्निदग्धमज्ञाने पुनरवस्था प्ररोह करे न भवतीति पुन्यत एव प्रतीतो ब्रह्मत्वमित्यर्थः १६ अज्ञानस्यावस्था वीजत्वमुक्तमुप
पादयन्नदज्ञाननिवृत्तौ च सर्वसंसारोपाधिनिवृत्तिर्न यत्नांतरसाध्येति दर्शयति तदेवैकश्रिति तदेवैकमायात्वं वीजं त्रिधा भिन्नं क्रमात्सुषुप्तादिक
मेतोत्यर्थः पुनरित्यत्र वीयाद्रष्टव्या सुषुप्तिमारभ्य जागरितपर्यन्ते तदारभ्य सुषुप्तिपर्यंतमहरहस्त्रिधा विक्रियत इत्यर्थः एतदुक्तं भवति विज्ञात्र
भूय विषयमेकमेवाज्ञानमनाद्यनिर्वचनीयमनेककार्यविद्येयसंस्कारोपेतं चैतन्याभासस्त्विति तस्मात्तत्रैव आत्मन्यध्यात्म्याधिदैवतभेदेन ज्ञानेश्वरोपा
धिविशिष्टसुषुप्तिप्रलयावस्था कारणेनायनेन ज्ञानसहिरापगर्भोपाधिसंभिन्नस्वप्नस्थव्यवस्थात्मकं भवति तथा पुनरिच्छाज्ञानविश्ववैश्वानरोपा
धिविहितजाग्रत्स्थित्यवस्थारूपमापद्यते तत्रापि देवतिर्यङ्मुष्णस्त्वावरादिभेदेन नानाविधशरीरैर्द्रियोतः करणोपाध्याकारं सस्य स्रक् ब्रह्मविदात्मन्यन
तजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकं भवति यथैकं वगदि वीजं मृदाभ्रयंसत्तस्यामेव मृदिअंकुरकोटविरचयत्वापत्रपुष्पफलादिभावमापद्य पुनर्वीजभा

सुषुप्ताख्यं तथो ज्ञानं वीजं स्वप्नप्रबोधयोः स्वात्मबोधप्रदं ध्वंसाद्वीजं दग्धं यथाऽभवम् २६

तदेवैकं त्रिधा ज्ञेयं माया बीजं पुनः क्रमात् माया व्यात्मा धिका रोषि बहुधैको जलार्कवत् १७

वंचायते तथेदमपीति दुष्टं तदेव ह्लाकारं वस्तु स्वमूलदाहे सति तत्रैव मृदावमापद्य पुनर्भवति यथा तथा संसारवृक्षमूला ज्ञानस्य त्वत्ता नाग्निना दाहे स्वाश्रयविदेका मनाविती न त्वानु नर्दस्य न योगो भवति संसार इत्यज्ञानदाहा येव तत्त्वज्ञाने यति न व्यपिति तदेवैकं त्रिधैतुके तपोवीजस्य स्वान्ते ओरा प्रवृत्तिशका स्यात्तथा सति सांख्यमिच्छांताया तदत्यतस्तमसोऽपेक्षितमाश्रयं दर्शयति मायावीति आत्मानिहय चरितव्या प्रिमा स्वप्रकाशविदेकरतो मायावीमायादिशब्दा व्याजानाश्रय इत्यर्थः मायाश्रयश्चेदात्मा तर्हितस्य मायाविद्धि प्राणं तोषाधिष्ठेने कधा विद्धि मायास्य कथं कूटस्वत्वमिच्छाशंकाहृष्टानेन प्रत्याचष्टे विकार इति एक एवात्मा स्वगतविकाररहितोऽपि बहुधा विभाज्यमानो भवति तत्तत्कृतं यथे

सम
१३

उक्तमेवदष्टांतदाष्टांतिकरूपंप्रपंचयतिवीजं चेति प्राणादयव्याकृतावस्थोक्तिः स्वप्नादिभिरितिजाग्रदवस्थामुक्तावस्थानगच्छते यथैकमवि
 धायायाव्यं चीजमव्याकृतावस्थामेदेनभिन्नंतथास्वप्नाग्रच्छरीरेषुसमष्टिर्व्यतिष्ठत्सूक्ष्मशरीरेषुतलेषुतलेतुवद्विदाभासोपिभिन्नोभव
 ति तदातदधिष्ठानभूतश्चिदात्माचीपाधिगताभासाविवेकान्नद्विन्नोविभाव्यतेतैजसहिरण्यगर्भविश्ववैश्वानरादिभेदेनप्रकाशतदर्थ
 : २० ननुयद्यात्मनोमायाकल्पितेषुपाधिसुवहुत्वैतर्हितत्रव्यापारवत्वमपिस्थादितिकथं कथंस्त्वनेत्याशंकदृष्टोतेननिराकरोतिमायह

चीजंवेकंयथाभिन्नंप्राणास्वप्नादिभिस्तथा स्वप्नाग्रच्छरीरेषुतद्व्यात्मानलेतुवत् २० मायाहस्तिनमारुह्यमायाव्येकोयथा
 वृत्तेन श्रीगच्छंस्तद्वदेवात्माप्राणास्वप्नादिगीचलः २१ नहस्तीनतदारुणोमायाव्ययोयथास्थितः नप्राणादिनतद्वृत्तान
 यातोन्मसदादृशिः २०

स्तिनमिति यथैवेकोमायावीनिर्मितंहस्तिनमारुह्यवृत्तेदिष्टंदेशमागच्छंशुभवतिगमनागमनेआचरन्निवर्त्तमानोप्यचलएवत
 द्वात्रयैवात्माप्राणास्वप्नादिगतत्वेनविभाव्यमानोप्यचलःकथंस्त्वनेत्यर्थः २० प्राणाद्यपाधिसंबंधमात्मनोगीकृत्योक्तमिदानीं सो
 पित्नास्तिवस्तुतदस्याह नहस्तीतिभिद्गद्व्याख्यातंपद्ये २१

वस्तुनः प्राणाद्युपाधिसंबंधाभावेऽपि मायो संबन्धेऽपरिमर्य इत्यत आह वदेति न वदे च सूर्यसोऽवद्वचस्तस्य लोकिकस्य यामोपाना-
 सिमाया विनोपितया च पूर्वधाभावान्नायानास्ति वा शब्द इत्यर्थः अपिशब्दादवस्तुत्वनिश्चयादपि मायावीनया मुह्यतीत्यर्थः यतिरेकसु-
 कान्तयमाह वहास्येवेति सामायावहास्येवमयहेतुहस्तादिरुपाभासत इत्यर्थः ततस्तस्मादमायाव्यवमायोपलक्षित एव भवे-
 तुमात्रमायाधार इत्यर्थः अयमेव शूकोदायानिके विद्येऽप्यवद्वचसुपोमायानावृतचित्तभावसमाप्यविनोपिमायावित्तेन विभा-
 व्यमानस्यापि मायानास्ति यामोहहेतुर्हि माया साहमस्मि परं ब्रह्मेति प्रकाशमान आत्मनि विरोधादेव न भवतीत्यर्थः वाशब्देन लोक्यासि

अवद्वचसुपोनास्ति माया माया विनोपि वा कदाहस्येव सामायाऽमाया व्यवर्तते नो भवेत् ३१ साक्षादेवः सविज्ञेयः साक्षा-
 दान्ते निवृत्तेः मिथते हृदयं यथिर्न वेदित्यादितः श्रुतेः ३२

हमाया विद्वोत्तार्थः तथा च ज्ञानावस्थायां कदाचित् प्राणाद्याकारे माया पश्यन् ज्ञानावस्थाया मिव न्यासुष्य नि किं तु सुषुप्तवति वि-
 कार एव भवतीत्यर्थः समानमन्यत् ३० तस्मात्साक्षात्तत्त्वात्मज्ञानादमायावीमाया तत्कार्यसंबन्धविमुक्तो भवतीत्यमर्थः श्रुतिसिद्धः
 अहो सुषुप्तोऽप्याह साक्षादेव इति स सर्वविकार साक्षी कृत् सुषुप्तात्मा साक्षादेव विज्ञाना मानेद्वले सुषुप्तनद्रो गविज्ञेयः यत्साक्षाद-
 परोऽहं सुषुप्तेऽप्यात्मा सर्वविकार इति ब्रह्मात्मैकत्वश्रुतेरित्यर्थः एव विज्ञानेनाभमविज्ञानेनाह निवृत्त्यादर्शयति मिथुन इति न वेदितुं वेदो-
 न्महती किं चिदित्यादित इत्यादि शब्दादेकध्वानु प्रवृत्त्यमृत्योः समस्तुमात्रो नित्य इह मानेव पश्यतीत्यादि श्रुतयो गद्यते ३१ एवम-

साक्षादात्मविज्ञानमुक्तमाक्षिपति अशब्दादित्वत इति वास्योक्तः करणाग्राह्यत्वादात्मनः कथं साक्षाद्विज्ञानं स्यादित्यर्थः ३२ परिहरति अदृशोपीति
यथा स्वहरेणादृशोपिराहुं चंद्रं चंद्रमंडले उपरको दृश्यते यथा बोभासि जले चंद्रादेर्विवदृश्यते नथैव च क्षुराद्यगोचरोपि स परमात्मा सर्वगोपि
सर्वत्र वर्तमानो पितृत्वमस्यादि महावाक्येषु बुद्ध्या वैवप्रति विवितः स न गृह्यते तत्र प्रति विविततया स्वतः स्फुरणमेव ग्रहणं न विषयीभाव इत्यर्थः
ः शास्त्रैकगम्यस्यापि प्रत्यक्षत्वे राहुदृष्टांतः सर्वसन्निहिततया भासमानस्य सर्वत्र यथावदस्फुरतोऽप्युपाधिविशेषे यथावत् स्फुरतोऽप्रति विवदृश्यते

अशब्दादित्वतो नास्य ग्रहणं चेदियैर्भवेत् सुखादिभ्यस्तथान्यत्वाद्बुद्ध्या वापि कथं भवेत् ३३
अदृशोपियथा राहुं चंद्रं विवंधयथां भसि सर्वगोपितयेवात्मा बुद्ध्या वैवस गृह्यते ३४ भा
नोर्विवंधयथाचोऽस्य जले दृष्टं न चोभसां बुद्धौ बोधो न तद्धर्मस्तथैव स्याद्विधर्मतः ३५

इति विवेकः ३३ बुद्धौ बोधात्मा गृह्यते चेद्बुद्धिधर्मो बोध इति शंको दृष्टांते न प्रत्याचष्टे भानोरिति यथा जले दृष्टं विवमोक्षं च भानोरे
व न चोभसो जलस्य धर्मस्तस्य शैत्यसाभाव्या तथैव बुद्धौ स्फुरन्बोधो न बुद्धिधर्मः स्यात्कुतो विधर्मतो विपरितधर्मतो बुद्धेर्ज्ञाधिधर्मत्व
निष्प्रकारित्यर्थः ३४

१९

न केवलं शास्त्रीयबुद्धौ च विदुः परमात्मा स्फुरति किंतु लौकिकीष्वपि विषयाकारबुद्धिर्ब्रह्मिणा सती रूपतोऽसाक्षितपास्फुरतीत्याह चक्षु-
रिति चक्षुरिति चक्षुर्दूरिकारुपाकाराया धियो ह्यस्मादप्यत्र वभासयन्नात्माऽनुग्रहगुणकुंडितज्ञानशक्तिर्दृष्टेर्दृष्टा भवेत्स्वमुत्तरात्पि
योज्यं ॥ ३६ ॥ केवलमिति चक्षुरादिद्वारा बहिरप्रवृत्ता मन्तरे च विषयाकारमित्यर्थः अजोर्विकाररहितः इत्यर्थः अनुग्रहचिह्नकित्वादित्यर्थः
अनुग्रहशक्तित्वेति सुदाहरति तथा शास्त्रमिति एतदित्यस्मिन्नर्थेति शब्दः तसेः सार्वविभक्तिकव्योगीकारात् सप्तम्यर्थे यंत सिरितिके
चिरनहिदृष्टुर्दृष्टेरित्यारभ्य नहि विज्ञातुर्विज्ञाते विधिरित्येव विधत्त इति श्रुतेरित्यर्थः दृष्टेर्दृष्ट्या दो च न दृष्टेर्दृष्टारं पश्येत् श्रुतेः श्रोतारं पश्यतु

चक्षुर्बुद्धिर्धियो ह्यस्मादप्यत्र वभासयन्नात्माऽनुग्रहगुणकुंडितज्ञानशक्तिर्दृष्टेर्दृष्टा भवेत्स्वमुत्तरात्पि
ति पश्यन्मन्ता मन्तरेतः विज्ञाताऽनुग्रहशक्तित्वान्नयाशास्त्रं न हीत्यतः ३७ ध्यायतीत्यविकारित्वेन ध्याते लायती
त्यपि अत्र स्तेनेति शुद्धत्वं तथानचागतश्रुतेः ३८

यान्न मन्तरे मन्तारं मन्त्री ध्यानविज्ञाते विज्ञातारं विज्ञानी पादेषु त आत्मा सर्वोत्तर इति श्रुतिरुदाहारा ३६ दृष्टत्वादिव्यपदेशाद्विकारित्वा
शुद्धत्वप्रसक्तिमाशङ्क्या ह ध्यायतीति श्रुताविवशब्दात् ध्यानचलनयोराभासत्वमुच्यते अतो विकारित्वं सिद्धमित्यर्थः अत्र स्तेनो स्ते-
नो भवति भूरा हा भूरा हेति अनन्यागतं पुण्येनानन्यागतं पापेनेति च श्रुतेः शुद्धत्वं सिद्धमित्यर्थः ३७

राम

१९

ननु सुषुप्ते ज्ञानाभावात्ता प्रत्यक्षप्रयोगे तद्भावादात्मनः कथमविकारित्वमित्यत आह शब्दलोपादिति सुषुप्तेष्वात्मा तदवशब्दलोपादित्येव योजन
त यं हेतुत्रयपक्षेति पक्षे तत्र पक्षे तीत्यादि श्रुतेरित्यर्थः तथा बोधे बोधदशायां ज्ञानप्रत्यक्षप्रयोगे रित्यावत्तत्तोज्ञानस्वरूपस्यात्मानिरवयवत्वेनाविकार
तो विकारात्तु पक्षेतित्यर्थः अवस्थात्रये विनिर्दिशेष्टविद्रूपश्चेदात्मा कथं तर्हि नाज्ञासिद्धमिति सुषुप्तिपरमज्ञो बोधावस्थायां च कथं जानामीत्यनु

शब्दलोपात्सुषुप्ते तस्या बोधे विकारतः तैयस्यै
व विशेषस्तु यत्र वेति श्रुतेर्मतः ३८

भवत्त्याशंका विषयो परमपुण्यमोषादि निवन्धनं तदुभयेन स्वरूपनिवन्धनं तथैव श्रुत्यो कृत्वादित्याह ज्ञेयस्येति यत्र वा अन्यदिवस्थात्र
त्रा न्योन्यस्येदित्यादिका यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा भूतत्वेन कं पश्येदित्यादिका चोदाहरणं ३९

एवं नित्यैतन्मस्वरूपत्वात् त्रिस्तोत्रो विविक्तकारणत्वे तु त्रैलोक्येति श्लोकत्रयेण व्यवधानाद्वाति अनात्मनो घटदेर्विषयस्य ग्राहिकाया लोकदृष्टेस्त
 ग्रहकवच्चरादिदृष्टेर्देशकालतो वा व्यवधानादसन्निकर्षात्पारोक्ष्ये हि प्रसिद्धमित्यर्थः न तथात्मनो दृष्टिव्यवधानमस्ति दृष्टेरान्तरात्मस्वरूपत्वादात्मनस्य
 वचसत्वात्तद्वत्स्वतएव सदाप्रत्यक्षं स्मृतं ब्रह्मविभिरित्येति योजनम् ४० स्वरूपप्रकाशस्यानन्यापेक्षत्वे दृष्टं तेन स्फुटयति न हीति ४१ एवमपरोक्ष
 त्वेति शब्दाद्वैकृत्या विकारत्वे विशदीकुर्वन्नात्मनो निर्विशेषत्वमाह विषयत्वमिति न हीष्यते प्रतिविरोधादिति शेषः अन्यस्यासत्त्वाज्जडत्वाच्चेति हेतुर

व्यवधानाद्विपारोक्ष्यं लोकदृष्टेरनात्मनः दृष्टेरान्तरात्मस्वरूपत्वात्प्रत्यक्षं ब्रह्मतत्त्वम् ४० न हि दीपान्तरायेद्वायव्यदीपप्रकाशने
 बोधस्यात्मस्वरूपत्वान्न बोधोऽन्यस्तथेति ४१ विषयित्वे विकारित्वेनानात्मत्वं न हीष्यते न हेतुनाप्युपादेय आत्मनोऽन्येन
 वा ततः ४२ सवाद्याभ्यन्तरो जीर्णोति नमस्तु तत्रातिगः अहमात्मेति बोधेति कुतो नैव विभेति सः ४३

नुसंधेयः वाशब्दात्स्वेनापीत्यर्थः ४२ न नैवमपि कुत आत्मनो निर्विकारत्वं न रूपाणां दिभ्यदर्शनादित्याशंकाह सवासाभ्यन्तरइति
 सम्प्रकृपदार्थशोधनपूर्वकं य आत्मतत्त्वेनानाति स कुतो नैव विभेति भयहेतोर्द्वितीयस्य बाधितत्वादित्यर्थः ४३

तथापि यावज्जीवादिश्रुतिविहितत्वात्कर्मणां तदकरणोपपत्त्यवापयं विदुषोऽप्यस्तीति तत्परिहारायाः पुष्टानं स्यादिति चेन्न न्याह प्रागेवेति अस्मूलादिशा
स्वेभ्यो वर्तित्वादेः कर्मधिकारहेतोरयो हनात्तत्त्वमेवेति वाक्येन ब्रह्मस्वरूपत्वनिश्चयादेतद्विधेरेतदात्मतत्त्वविधानात्यतिपादनात्प्रागेव सर्वमेव नष्टावज्जी
वादिशस्त्रविहितकर्मनोर्द्धमिति योजना अनधिकारिणोऽकरणोपपत्त्यासंभवाच्चापुष्टानप्राप्तिरिति भावः ४४ आत्मनोऽप्यसंविदानवर्तित्वाद्यस्तीत्यत्र

प्रागेवेतद्विधेः कर्मवर्तित्वादेरयो हनात् तदस्मूलादिशास्वेभ्यस्तत्त्वमेवेति निश्चयात् ४४
एवं देहपरित्यागे जात्यादीनां प्रहारात् देहस्यैव तु जात्यादिसंस्थायैवेष्टनात्मता ४५

पुनरिमाह पूर्वम् देहपरित्यागे तदनुक्तज्ञानेऽपि परित्यागादागमापायित्वेन न जात्यादेरात्मधर्मत्वं किंतु देहस्यैव जात्यादिधर्मः तर्हि देह एवा
त्मास्त्वित्यत आहतस्यापीति एवमागमापायित्वादेव देहस्याप्यनात्मतेत्यर्थः देहस्याप्यनात्मादेश्वर्तित्वादिना प्रकारेण कर्मधिकारहेतोरभा
वादात्मनो न स्वभावतः कर्मकर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः ४६

शरीरादिष्वात्मात्मीयाभिमानस्यप्रसिद्धत्वेनहेयत्वायोगमाशङ्काहममाहमिति यत आत्मन्यागमापायाभ्यामनात्मत्वेदेहादेर्निष्ठितमतोहेतोः शरीरादिष्व
नात्मसुममाहं चेत्प्रमाणोऽविद्यामिथ्याप्रत्ययः सात्मज्ञानेनात्मतत्त्वब्रह्मावुसंधानेनहेयास्याद्वाध्यास्याद्देहात्मदृष्टेरसुरत्वेननिदाश्रते श्वेत्याहसुरा
णामिति असुराणां ह्येषोषविषदिति श्रुतेरित्यर्थः ४६ तत्त्वज्ञानादध्वं न कर्मनवातत्प्रयोजकं ज्ञात्याघातमनेस्तीत्येददृष्टेन साधयति दशाहेति धरित्रा
ज्येष्ठतिसप्तदशतमिमानाभावात्संन्यासिनो यथा आशौ चोदेरनुष्ठेयता तथा ब्रह्मात्मज्ञानस्य संशयो सत्यो ज्ञात्याघमिमानाभावाद्द्विदशः कर्मानुष्ठाना
भाव इत्यर्थः ४७ यस्यादेवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वाऽज्ञानमूलो देहाध्यासनिबन्धनः संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक्कामादिपुण्यो धर्मधर्मद्वारा संसारतिष्ठतात्म

ममाहं चेत्प्रतोऽविद्याशरीरादिष्वनात्मसु आत्मज्ञानेन हेयास्यादसुराणामिति श्रुतेः ४६ दशाहाशौ
चकार्याणां पारित्रात्ये निवर्तनं यथाज्ञानस्य संशयो तद्ब्रह्मात्मादिकर्मणो ४७ यत्कामसंक्रतुर्भूत्वा
कृतं त्वत्प्रपद्यते यदा स्वात्मदृशः कामाः प्रमुच्यन्तेऽमृतस्तदा ४८

ज्ञाने च सत्तिका मादेरभावात्पुण्यो भवेदित्याह पक्ता मरति स्वेत्वरूपे ब्रह्मरूपे वात्मदृष्टिर्यस्य स स्वात्मदृक्तस्य स्वात्मदृश इति विग्रहः यदा सर्वेषु पुण्यं
ने कामा वेत्यदृदि स्थिताः अथ मर्त्यो मृतो भवतीति श्रुतेर्ब्रह्मणाः कामा हृदयाध्यासवाधनेन बाधिताः संतो यदा प्रकर्षेण मुच्यन्ते तदा प्रवृत्तिर्वीजाभा
वात् स्वात्मसंस्व आत्माऽमृतो मुक्तः संसारबन्धनो भवतीत्यर्थः ॥ ७॥ ॥

वि

एतत्सैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रासुपरीवंतिनित्यत्वेनिरंजनइत्यादिश्रुतेरात्मनोनित्यत्वं प्रत्यावगमात्तस्यसाध्यसाधनविलक्षणत्वेनस्वतः क्रियासंस्पृशिताभावादध्यासपूतत्वं क्रियातत्कारकयोगस्येतिनिश्चित्यात्मतत्वावबोधनेनैवक्रियादित्यात्मित्याहात्मरूपेतिविधिविधानंतत्स्वरूपावधारणं ४५ यद्यपिविज्ञात्मतत्त्वस्यक्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापिज्ञातासोर्मुमुक्षोर्मेक्षायाक्रियानुष्ठापनंस्यादित्याशंका मोक्षस्यक्रियाफलविलक्षणत्वात्तस्यापिक्रियासं

आत्मरूपविधिः कार्यक्रियादिन्योनित्यत्वं नसाध्यसाधनंचात्मानित्यत्वं श्रुतेर्मतः ४६
उत्पाद्याप्यविकार्याणिसंस्कार्यचक्रियाफलं जातोऽयत्कर्मणः कार्यत्यजेत्तस्मात्साधनं ५०

भवइत्याहवत्याद्येति साधनंजायापत्यविन्नशिखायज्ञोपवीतादिसाधनसहितंकर्मविधिलक्षणंत्यजेन्मुमुक्षुरितिशेष कृतकस्यानित्यत्वा
मोक्षस्यचनित्यात्मस्वरूपावस्थानरूपत्वाच्चमुमुक्षोरपिकर्मणाकृत्यमस्तीतिभावः ४७

किं स साधनं कर्म सागमात्रेण मुक्तिरिति सिद्धिः किं वा न्यक्ति मपि कृत्य मस्तीत्यपेक्षया आत्मतत्त्वज्ञानाय गुरुपसन्निःकर्तव्येत्याह तापांतेति यद्वा यस्यात्सर्वक
 र्मनिबंधनाप्रीतिरित्याहुः स्वातात्कार्यप्रपुक्ता च तस्मान्निमित्तां प्रीतिमनात्मविषयमात्मन्येवोपसंहृत्य नित्यपुरुषार्थाधीगुरुसंश्रयेनेति सुमुह्यं शिष्ययतिता
 पातत्वादिति यावद्विहात्मनो न्यत्र जाया पुत्रादौ प्रीतिस्तो प्रीतिमात्मन्युपसंहृत्यात्मसात्कृत्वेत्यर्थः ५७ उपगतं तद्यं गुरुं विशिनष्टि शोतमिति शोतमद्व
 चचित्ते प्राप्तमेधाविनं यथापरित्यक्तबंधसजातीयेन पुनर्बंधो न भवति तथा मुक्तं निश्चिन्नमित्यर्थः निश्चियमेहिका मुष्णिकार्थप्रवृत्तिरहितं ब्रह्म

तापांतत्वाद नित्यत्वादात्मार्थत्वाच्च यावहिः संहृत्यात्मनितांप्रीतिसत्पार्थागुरुमाश्रयेत् ५१
 शोते प्राप्तं तथा मुक्तं निःक्रियं ब्रह्म लिखितं श्रुतेराचार्यवाच्ये दत्तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ५२

लिखितं स्वस्वरूपानंदानुभवेन सर्वत्रोदासीनमित्यर्थः गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमारायाह श्रुतेरिति आचार्यवान्गुरुषो वेदेति श्रुतेः तद्वि
 द्विप्रतिपातेन परिशुभेन सेवया उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः इति स्मृतेः श्रुत्यर्थः ५३

सू

उक्तप्रकरणानुसारेणोक्तविशेषणगुरुप्रगमनेफलनिरतिशयंदर्शयतिसगुरुरिति युक्तं समाहितं शिष्यगुणाः प्रशंतचित्तायै नितेदियायेत्प्रोक्तायु
णाअमानित्वाहयश्चभगवद्दीतोक्तासैरचिजमित्यर्थः। वस्तुविद्यैव लब्धो वविद्याप्रवृत्तेनेत्यर्थः स्वांतमंतः कारणं उपाधिवचनेनोपाधायमानो जीवो ल
ह्यतेतस्य धांतमात्मस्वभावावरणानात्मविज्ञेयलक्षणमनाद्यनिर्वाचाज्ञानंतदेवमहानुदधिरपयंतत्वात्तमित्यर्थः ५२ कथमुक्तलक्षणो गुरु
रुक्तविशेषणशिष्यसम्पूक्तज्ञानेन सद्यः संसारसागरंतारयेदित्यपेक्षायां प्रथमंपदार्थविवेककारयित्वा वाक्यार्थज्ञानोपदेशेनेत्यभिप्रेत्य संज्ञेयतः

सगुरुस्मारयेद्युक्तं शिष्यं शिष्यगुणाचितं वस्तुविद्यालवेनाशु स्वांतधांतमहोदधिं ५३
दधिः स्पष्टिः अतिर्घृतिर्मिति विज्ञातिरेकच शक्तयोः न्याश्च भिद्यंते विप्रत्वे पुपाधिमिः ५४

प्रदार्थविवेकमाहादृष्टिस्पष्टिरिति। अत्याश्चरसयतिवक्तिगत्प्राद्याश्च शक्त्युदयर्थः। एतादृष्ट्यादिशक्तपोषद्यप्यखंडविद्रुपाएव तथापि तत्र दिदियं
दारकबुद्धिद्विभेदोपाधिमिभिर्भिद्यंते न वस्तुतो भेदो स्माति तत्र द्वयं शपरित्यागेन सर्ववृत्तिसाक्षितयाऽनुगतप्रकाशे स्वभाव एवात्मात्वं प्रदार्थइति प्रथ
मं ग्राहयेदित्यर्थः ५५

१०३

सर्वजः

कथमुपाधिभिरेव विद्वत्किमेदः स्वरूपत एव भेदो यथा च भवमस्त्विति चेन्मेवमात्मने विकारित्वापत्तेः कल्पनागौरवाच्चेत्यभिप्रेत्य दृष्टान्तेनाखंडरूपतां
साधयन्त्यायेति पथारविरपायो भूतिहीनाभिर्त्विनाशजन्मशून्यापिः स्वरशिभिः सर्वत्र ह्योऽन्दीपय अकाशयत्रे कएवाविकृतो वर्तते तथात्माप्यप्य
योत्पत्तिहीनाभिरेव स्वरूपभूतविद्वत्किमिस्तत्र दुष्टिहसुपाधिभेदादि त्रापिः सर्वविषयज्ञानं विशेषतो जानाति सर्वदा सर्वदृक् सामान्येनापि सर्वं यथ
ज्ञातेयतः सर्वदृश्याधिष्ठानत्वेन सर्वाव्यभिचारीतस्माच्छुद्धो निर्विकार इति योजना ५४ यद्येवमुक्तं तदा आत्मा कथं तस्य संसारे पल्लवता परिहरे

अपायो भूतिहीनाभिर्नित्यं दीप्य न रविर्पथा सर्वगः सर्वदृक् शुद्धः सर्वं जानाति सर्वदा ५५
अन्यदृष्टिः शरीरस्वस्तावन्मात्रो ह्यविद्यया जलेन्द्रायुपमाभिस्तु तद्धर्मो च विभाव्यते ५६

त

दप्रतिमासं चेत्यत आहान्यदृष्टिरिति अविद्यया शरीरस्वः स्फुटं सूक्ष्मशरीरयोरेवोपलभ्यमानत्वात्तत्र वर्तमानस्तावन्मात्रं शरीरं यावत्ता
वन्मात्रो ह्यिति मन्यमानोऽन्यदृष्टिर्देहबाह्येभ्यो व्यावृत्तात्मदृष्टिस्तदुत धर्मैरात्मनो धर्मवत्त्वदृष्टिरपि स न्यरिच्छिन्नः संसारी वचावजासत इ
त्यर्थः एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति जलेन्द्रादीति यथा चंद्रादिर्जले प्रतिविंबितो जलोपाधिभेदा भेदवानिव जलं चंद्रादिव जलं क
पादिना कं पादिमानिव चाविवेकादेव विभाव्यते तथैव ताभिरुपमाभिस्तद्धर्मैरप्युक्तार्थः ५७

जलं कं पादिना

राम
१०३

तद

तदेवमुपाधिपरमर्शमंतरेणात्मनि भेदसंसारदेरनुपलंभादुपाधी नोचात्मनो वहिः स्वातांशोरासत्तायां प्रमाणाभावादविद्यामयत्वे सति नित्यसुखः परिपू-
र्यस्वविदात्मेत्यवंतरवाक्ये रवधारित आत्मैव सत्यज्ञानादित्येति ह महावाक्येनाचार्यदिव्यगतात्मनो सुसुहृद्वरवस्त्रात्रयात्मकस्यैव सर्वदृश्य-
त्वात्तदयोहेन तत्साक्षितपातदधिष्ठानतया चाव्यभिचारी विदेकर संवृत्तात्मेति स्वानुभवमाणादयमुच्यते इत्यभिप्रेत्यानुसंधानप्रकारमाह दस्योति वा-
ह्यजागरिते पंचीकृतपंचमहाभूततत्कार्यात्मकं समष्टि व्यष्टि रूपं सर्वविषयज्ञातं दृष्ट्वा दृष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यकारणान्वयव्यतिरेकाभ्यां चालो-
क्याद्यत्रिणी ल्यदृशं सर्वदृष्टमात्रत्वेन कार्यसर्वकारणभूततन्मात्रत्वेन हित्वाप्येत्यर्थः अथानंतरं स्मृत्वा ज्ञातृदृष्टवाचना कार्यस्वप्रदर्शनं स्मृतिस्तो-
कृत्वा विश्वैश्वानरसहितं सूक्ष्मलोपाधितं ह्यसनामयेति ने सूक्ष्मभूतसहिते प्रविलाप्य वासनो मयं स्वप्रमात्रमेव न हित्यनुसंधायेत्यर्थः तदपिलिङ्गशरीरं

हृत्वा वाह्यं त्रिमील्याद्यस्मृत्वा तत्प्रविहाय च अ
थोन्मील्यात्मनो हृदि ब्रह्म प्राप्नोत्यनध्वगः ५७

वासनामयं प्रविहाय च वासनासहितस्य मनः प्राणोदिय संघातस्यापितत्कारणपंचतन्मात्रादनतिरेकान्तावन्मात्रेण प्रविलाप्य ते मां वोत्यत्रि-
कमवैपरित्येन तत्कारणसाभासाऽज्ञानमात्रत्वेन प्रविलाप्या वस्तुनंत हानंतकृत्वेत्यर्थः अथानंतरं सुषुप्तौ वीजात्मकमज्ञानमात्रं य-
दुर्वरितं तदपि सदसत्त्वप्रिन्नामिन्नादिप्रकारनिरूपणसहत्वादिबोधपरिकल्पितो धकारवधक्किंचिदिति विवेकेन वाधित्वात्मनः सर्वव-
स्त्वासाक्षितपातुसूतसच्चिदानंदमात्रस्वदृष्टिज्ञानप्रकाशस्वरूपा मुन्मील्य निरुपाधिकं कृत्वा स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति सत्यज्ञानादित्येति ह
ब्रह्मैव भवतीति यावत् अ न ध्व गोऽर्चिरादिकप्रधानं न प्राप्नोति ब्रह्मणा आत्मत्वात् न गत्या यता ब्रह्म प्राप्तिरित्यर्थः ५८

अनध्वगेव ह्यप्राप्नोतीत्यक्तमेव विशदयन्निरुपचरिते वा स्य मुक्तिर्त्रेयासकस्येवापेक्षिकीति धोतयति प्राणादीति द्वाभ्यां सुषुप्त्यादीत्यर्थः स्वात्मस्थो ना
 विरादिमार्गस्थः यतो निर्गुणः स्वात्मनि प्रविलापित सकलगुण इत्यर्थः शुद्धो निरुपाधिको नः स्वतः स्वभावत एव मुक्त इत्यर्थः ५७ अतो ह्यमिति
 एवं विधो हे ब्रह्मास्मीति यो बुद्धोऽज्ञाननिद्राया निर्गतः स न ज्ञायते पुनः शरीरे न गृह्णातीत्यर्थः ५८ प्रबुद्धस्य पुनर्जन्माभावे हेतुमाह पूर्वोक्तमिति

प्राणाद्येवं त्रिकं हित्वा तीस्रोऽज्ञानमहोदधिं स्वात्मस्थो निर्गुणः शुद्धो बुद्धो मुक्तः स्वतो हि सः ५८
 अतो हं चामरोऽयं सुरतरोऽयमप्येव च सर्वज्ञः सर्वदृक् शुद्ध इति बुद्धो न ज्ञायते ५९ पूर्वोक्तं
 यत्तमे वीजे तत्रास्तीति विनिश्चयः तदभावे कुतो तन्मयस्यैकत्वं विज्ञानतः ६०

सुषुप्ताख्येन योऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वोक्तमज्ञानं तत्कालत्रयेऽपि नास्तीति विनिश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो ज्ञानमात्रात्तिरोधानासंभवात्
 सत्तु ज्ञानोदयमात्र एव तिरोधानास्तुक्तिरज्ञतवदित्यर्थः तदभाव इति कारणभावात् कार्यभाव इत्यर्थः ५९

अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षात्पश्यतोऽपि पूर्ववद्ब्रह्मवहारदर्शनात्तत्कृतधर्माधर्मनिबन्धनं पुनः शरीरग्रहणं स्यादित्याशंका बाधितानुवृत्तिमात्रत्वात्तानिबन्धनं
 च हारस्य न तत्र निबन्धनं पुनः शरीरग्रहणादिसंसार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह क्षीरादिति यथा सर्षपैर्न वनीतं क्षीरादुपायेनोद्धृत्य तस्मिन्नेव निःसारी
 कृते क्षीरे क्षिप्तेन पूर्ववद्विविक्तं भवति तथाऽस्य दुष्टादेः संघातात्प्रथममात्मा विविक्तो ज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतो ब्रह्माहमस्मीति वाक्यादवगतब्रह्मभावः पूर्व
 वस्तुनर्देही देहद्वयसंघाताभिमानवांसस्मिन्निध्ममानोऽपि न भवेदित्यर्थः साहेकारस्य हि कर्मबन्धहेतुर्निरहेकारस्य तथा चोक्तं भगवता यस्य ना
 हेतुतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते हत्वापि स ह्यमानस्तो कान्न न हंति न निबध्यत इति ६० यदार्थपरिशोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रह्मास्मीति प्रतिकुल्य

क्षीरात्सर्विषयोऽनुत्पासि मन्तस्मिन्नपूर्ववत् बुद्ध्यादेर्नस्तथाऽस्य नात्र देही पूर्ववद्भवेत् ६१
 सत्यं ज्ञानमनेनैव रसादेः पंचकात्परम् स्यात्प्रवृत्त्यादिशास्त्रोक्तमहं ब्रह्मेति निर्मयः ६२

पुनः संसारमयशंका नास्तीत्युक्ते र्थे आनेदं ब्रह्मणो विद्वान् विभेति कुतश्च नेति श्रुतिमर्थतः पठति सत्यं ज्ञानमिति रसादेरत्र मयप्राणा
 मयमयो मयविज्ञानमयानंदमयाख्यकोशपंचकात्परं तद्विधारभूतं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति निर्दिष्टं यत्तदेवाह शेषेऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनित्य
 नेऽभयं प्रतिष्ठं विदत इति शास्त्रोक्तं ब्रह्माहं स्यामस्मीति यश्च निर्भयो भवतीति योजाना ६३

भयंकराणां मयि भयंकरवृत्तात्मभूतस्य कुतो भयंशंकावकाश इति ब्रह्मज्ञस्य पुनः संसाराभावमुक्ते दृश्यते यस्मादिति यदि वाचि नोपावकादय इति पाठः
स्तदाश्नः सूर्यः आदिपञ्चद्विंशत्युत्पद्यते तथा च श्रुतिः भीष्मास्माद्वातः प्रवर्तते भीष्मो देति सूर्यः भीष्मास्मादग्निश्चेद्विश्वमनुर्द्धावति पंचम इति वाद्य
नः पावकादय इति पाठेऽध्यात्मवागादयो धिदेवमग्नादयश्च यस्माद्दीप्ताः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः तथा च श्रुतिः केनेषिते पतति प्रेषिते मनः केन प्राणाः प्र
थमेषिते पुक्तः केनेषितो वाचमिमां वदेति च दृष्टः श्रीः क उ देवो पुनक्ति भयादस्याग्निरुपति भयात्तपति सूर्यः भयादिद्विश्ववायुश्च मनुर्द्धावति
पंचमः इति च ६४ ननु विदुषोऽपि हरिहरहरिण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमे भयं संभवात्कार्यशेषो विद्यत इति चेन्न त्वाह नामादि

यस्माद्दीप्ताः प्रवर्तन्ते वाश्नः पावकादयः तदात्मानं दंतत्त्वतो न विभेति कुतश्च न ६३ तात्वा
नामादिभ्यः परे भृश्विस्वराज्ये चेतस्त्वितो ह्ये प्रणामे त्कतदात्मतो न कार्यं कर्मणा तदा ६४

भरति नाम वाश्न आदि प्राणां तेभ्य उन्नरोत्तराभ्यस्त्वेन श्रुतेभ्यः परे परस्मिन् भृश्वि सर्वव्यावहारातीते अमते स्वरूपे ह्येस्त्वेमहि भृश्वराजि च
दहमस्मि भूमा ब्रह्मेति व्यवस्थित आत्मतो विद्वांस्तदा तस्या न्य प्रतिगुणाभावाभावात्क प्रणामे त्प्राणान्मात्मभूतत्वात्तः परिपक्वज्ञानस्य
कृते कृत्यत्वात्त कर्मणा किमपि कार्यमस्तीत्यर्थः ६५

भूमीनामादिप्यपरत्वेपिकथमद्वयत्वमित्याशंका नामादेवस्वात्रयरूपस्याध्यस्तत्वेनमिष्यात्वात्रत्वादिगास्त्रीयस्यभूयोऽद्वयत्वमितिवक्तुमवस्था
त्रयमनुवदतिविराडिति अध्यात्माधिदेवनयोरभेदाभिप्रायेणविराड्विष्णुश्चामरदत्तुक्तेविश्वेष्टानरदत्तुर्थः वाहोवहिः प्रातृदत्तुर्थः अंतःस्मरन्निति
स्वप्नेवासनामयविषयदर्शी प्रजापतिर्हिरण्यगर्भस्तेजस इतियोज्ये अथाकृतमायोयाधीश्वराख्येतत्प्रातृच व्यनदत्तुर्थः १५ एतदवस्थात्रया
त्मकं जगदपोषतत्वादिगोबस्तुभूतस्याहंब्रह्मेतिसम्पत्ता नानुक्तोभवतीत्याहवाचेति तं स ही सत्यः परमात्मा सोहमेवेत्येवं सत्यसंघोः

विराड्विष्णुश्चानरोवायः स्मरन्नेतः प्रजापतिः प्रविलीनेतुसर्वस्मिन्नप्राज्ञोऽथाकृतमुच्यते ६५
वाचारंभणमात्रत्वात्सुषुत्यादिविकृतसत् सत्योऽनश्वाहमित्येवं सत्यसंघोविमुच्यते ६६
आहपत्वाद्यथाभाजो न होरात्रेतथैव च ज्ञानाज्ञानेनमेस्यातो विद्रूपत्वाविशेषतः ६७

नायसेनमुच्यतदुत्पत्तिः ६६ आत्मतत्वाज्ञानाध्यस्तः संसारस्तद्वानात्रिवर्ततदुत्पत्तेस्तानाज्ञानयोरन्तर्धर्मत्वस्यादित्याशंकादृष्टान्तेन
प्रत्याहप्ररूपत्वादिति ज्ञानाज्ञानयोरपि साहचर्यात्कल्पितत्वे सति नान्यधर्मत्वमिति भावः ६७

आत्मनो निर्विशेषत्वादेः शास्त्रप्रामाण्यादेव सिद्धेर्ज्ञानमुक्ति कल्पनयामनः खेदनीयमित्यभिप्रेत्याह शास्त्रस्येति ६७ किं तद्ब्रह्म परं शास्त्रं किं वा
सर्वदा हे पुरुष ॥ तेषां ब्रह्मात्मतान निरुपकल विन्यसेत्याद्योपस्तु सर्वाणि भूतानीत्यादिमेवार्थमुदाहरति अहमेवेति ६८ आत्मनो द्वितीयब्रह्म
पक्षे शास्त्रमर्थतः उदाहरत्य निर्विशेषब्रह्मरूपत्वेऽप्युदाहरति न वास्तुमिति तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमनेतरमवाप्तमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूति श्रुतेरिति

शास्त्रस्यानतिशयत्वाद्ब्रह्मेव स्यामहे सदा ब्रह्मणो मे न हेयं स्याद्ब्रह्म वेति च संस्मरेत् ६८ अहमेव च भूतेषु सर्वेष्वेको न भोय
था मयि सर्वाणि भूतानि यशश्चेन्न जायते ६९ न वा ह्यमध्यतो वा तर्विद्यतेऽन्यत्स्वतः क्वचित् अवाप्तोतः श्रुतेः किंचित् त
स्मात्पुद्गलः स्वयंप्रभा ७० नेति नेत्यादि शास्त्रेभ्यः प्रपञ्चोपशमोद्भवः अविज्ञातादि शास्त्राच्च नैव ते यो ह्यतोऽन्यथा ७१

तर्थाः सर्वा अनुभूतिरस्यार्थः स्वयंप्रभा इति ६९ सामान्येन सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति नेतीति प्रपञ्चविषेधद्वारेणैवात्मा
वित्तेषो न पुनर्विषयतया सप्रपञ्चतया वेत्तत्रान्यदेव तद्विदिता दशो अविदिता दधियस्य मन्तं तस्मै मत्प्रविज्ञातं विज्ञातवित्यादि शास्त्रमु
दाहरति अविज्ञातादीति ७१

नेस्मादेवांतत्रप्रियेयदेतन्मनुष्याविपुलिति श्रुतिरेवमद्वयादितद्वारा मात्मानं जानतो देवाः फलप्राप्तिं विधेयतीति चेन्मैवं देवानामप्यात्मभूतत्वाद्बिदुषो
विद्यश्रुतेरविद्वद्विषयत्वादित्यप्रियेत्याह सर्वस्येति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ह्येषोऽसंभवतीति श्रुतेरित्यर्थः ७१ एवेव ह्यात्मज्ञानवतो
देवैरप्युपास्यत्वसिद्धेर्न तस्य देवयशुत्वशोकापीत्यतो न कुतश्चिद्व्यमसौ त्यत्र श्रुतिमर्थतः पठति जीवंश्चेदिति यदैवमनुपश्यत्यात्मानं देव
मं जसा ईशानं भूतमव्यस्य न तदा विजुगुप्सते सर्वे स्मै देवावलिमावहंति तमेवं विद्वानमतरह भवतीति च श्रुतिभ्य इत्यर्थः ७२ यदुक्तं सत्यं

सर्वस्यात्माहमेवेति ब्रह्म चेद्विदितं परं स आत्मा सर्वभूतानां मात्मा ह्येषामिति श्रुतेः ७२
जीवंश्चेत्परमात्मानं स्वात्मानं देवमंजसा चेदेषास्यः स देवानो यशुत्वाच्च निवर्तते ७३
अहमेव सदात्मज्ञः शून्यस्त्वन्यैर्वर्थावरं इत्येवं सत्यसंघत्वादसंज्ञातो न वध्यते ७४

धोविमुच्यत इति तत्सुख्यस्य हमेवेति सदात्मा चासौ ज्ञश्चेति सदात्मज्ञः तत्सत्यं स आत्मेति श्रुतिरिहोदाहरणं अन्मैः शून्य इति वाच्यं
भगवन्मयेति दर्शितः यथा वरमिति दृश्यं संसर्गशून्यत्वाच्चुद्धरत्यत्र दृष्टं तोहिः असंज्ञाताः च तामिसंधि र्हितो तत्स्वरः इव न वध्यते
धनार्थहीनो भवति स यथा तत्र न दृष्टे तत्तदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिषुतिरिहोदाहार्यः ७५

एवंविधज्ञानाभावादिभरेषु मृताः शोच्या भवन्तीति दर्शयन् च येन प्राप्ते विडरन्यराजानस्तेक्ष्णलोका भवन्तीति श्रुत्यर्थमाह कृपणा इति चेष्टा
 ब्रह्मातो न्यथैवोक्तं परिणयेनामात्मभूततया विदुस्ते हि कृपणाः शोच्या इति योजना अभेददर्शितुं न कृपणा इत्याह स्वराडिति एवं विज्ञानत्रात्मरति
 रत्नकीदृश्यामिधुन आत्मानंदः स स्वराज्ज्वतीति श्रुतिरिहोदाहरणं तस्य सर्वेषु लोकेषु कामवशे भवतीति श्रुत्यर्थं मंत्रभागे दाहरणे न चोक्तं
 यन्नित्येति असन्नित्यर्थे असन्निति ह्येदं संयस्ते वेवा ह्यलो विद्या तस्य देवा असन्वशे इति मंत्रोऽस्यायमर्थः यस्ते वेवा ह्यलो ब्रह्मविष्ट
 वे वेदाहमेतेषु ऋषे महेतमिषु कृपकारेण ब्रह्मात्माने विद्या तस्य विदुषो देवा वशग भवन्तीति ७४ यस्माद्यथोक्तं ज्ञानादेव कृतकृत्यता

कृपणास्तेऽन्यथैवातो विडुर्वक्ष्य परं हि ये स्वराद्यो न न्यदृक् स्वस्वस्य देवा असन्वशे ७५
 हित्वा ज्ञात्यादि संबंधान् वाचो न्याः सहकर्मभिः श्रमिन्त्येवं सदात्मानं सर्वेषु द्वंद्वप्रपद्यथ ७६

तस्मान्मुमुक्षुषिस्तदर्थं यत्नवद्विर्भवितव्यमिति तच्चित्तपन्नाह हित्वेति यस्मिन् द्योः पृथिवी चान्तरिक्षं मोर्तमनाः सह प्राणोऽप्यसर्वैस्तमेवेकं ज्ञा
 नयात्मानं न्यावाचो विमुं चथाय तस्यैष सेतुः श्रमिन्त्येवं भ्या यथ आत्मानं मिति च वाक्यद्वयमत्रोदाहरणं अस्यावाचोऽनात्मविषय
 षट्पतिपराः सर्वे सवा सर्वाधारभूते शुद्धे विविक्ते निर्विशेषमित्यर्थः ७६

तमेवप्रतिपत्तव्यमात्मानं श्रुत्यंतराविशिष्टमिति सर्वव्यवस्थानां चार्ण्यमादिमर्यादानां सेतुं विधारकं अथ अयमात्मा स सेतुर्विद्यतिरे
षो लोकानामसंभेदाय नैनं सेतुमहोरात्रेतरतः सकृद्विधातो ह्येष वसु लोक इति श्रुतिरत्रोदाहरणं ७५ पुनः किल क्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षया

सेतुं सर्वव्यवस्थानामहोरात्रादिवर्जितं निर्गुणमधः सर्वसकृत्प्राप्तिरनामयं ७७
धर्मधर्मविनिर्मुक्तं भूतभवात्कृताकृतात् त्वमात्मानं परं विद्याद्विमुक्तं सर्वबंधने ७८

अन्यत्र धर्मोदयवाधर्मोदयत्रास्याकृताकृतात् अन्यत्र भूतावभवावपत्तयश्च सितद्वेति श्रुत्यर्थमाह धर्मो धर्मोति कृतो न कार्यकारण
रित्यर्थः ७९

ननु कथं सर्ववंधने सुक्त आत्मा तस्य कर्तृत्वादि प्रवराणां दिव्या शंकरा कर्तृत्वादेरपि सहेव प्रवराणां द्विरुद्धोभयस्य मावस्येक स्मिन्नयोगात् स्वभा
 वप्राप्तं कर्तृत्वादि कं माया मयं प्रवराणां विधेय मकर्तृत्वादि क मात्म स्वभाव इति विशेषाभिप्रेत्य विरुद्धधर्मवादिनीः प्रतीरुदाहरति अकुर्वन्निति अनेज
 दे कं मनसोज वीर्य इति मंत्रभागाद्येऽ कुर्वन् सर्वकृदित्युक्तः शुद्धमयाप विद्वन्मि त्यस्यार्थः शुद्ध इति तद्वावतो न्यान तेति तिष्ठदित्यस्यार्थमाह तिष्ठति

अकुर्वन् सर्वकृत् शुद्धसिष्टत्रये निधावतः मायया
 सर्वशक्तित्वादजः सन्वदुधा मृतः ०९

निधावतो वेगवतो न्यान मनः प्राणादी नत्येति अतीत्य बाह्य नियत्र मनः प्राणादि गच्छति तत्र सर्वत्रात्म चेत न्यस्यापि व्यक्तियमादात्मा तिष्ठति
 विगच्छतीति भासत इत्यर्थः अजायमानो वदुधा विजायत इति मंत्रार्थमाह जः सन्वदुधामत इति सर्वत्र हेतुशोभया सर्वशक्तित्वादिति नहि माया
 याम संभावनीय मस्तीति भावः ८६

अक्रियस्यापि क्रियावत्त्वोपचारमुक्तं दृष्टान्तेन प्रपञ्चयति राजवदिति ८० यस्मादेवमात्मा स्वतो नित्यमुद्धत्वादिसमावः शास्त्रन्यायाम्यामवगतस्तस्मात्
तथैव ज्ञानी यत्रान्यथेत्युपसंहरति निर्गुणमिति त्रैलोक्ये सुखेन रुक्ते देवा वहेयतः प्रतिपाद्यवस्तु नोडवोधत्वा सुसुक्ष्मपकारयकारुणिक आवा

राजवत्साक्षिमात्रत्वात्सान्निध्याद्भ्रामको यथा भ्रामयज्जगदात्माहं निःक्रियोऽकारकोऽद्व
यः ८० निर्गुणो निःक्रियो नित्यो निर्द्वन्द्वो यत्रिरामयं शुद्धं बुद्धं तथा मुक्तं तद्ब्रह्मास्मीति धारयेत् ८१

यः क्वचिद्वास्त्वतः क्वचित्कलकथनेन क्वचिद्विद्वदनुभवमपि न वेन पुनः पुनः प्रतिपादयति भूयो विषयं क्लृप्त्यमिति न्यायादिति ८२

वक्तृप्रकरणे प्रतिपत्तिः सो कथं संचिप्य कथयति वंधं मोक्षमिति वंधं मोक्षं च सर्वं यथावद्विज्ञाय भवभयरहितः स्यादित्यन्वयः वंधः प्रमातृत्वकर्तृ
त्वादिप्रतिभासलक्षणः मोक्षो ब्रह्मस्वरूपावस्थानं सर्वमिति त्रिः शेषं पूर्वोक्तप्रकारमित्यर्थः इदमुभयं वंधं मोक्षं च यतो हेतोरज्ञानात्तानां च भवतः
ते अविदिता येति वंधः तथा एकमनुवृत्तकारणं द्वयं व्याप्यते कार्यं च यत्ते यं विषयभूतं तत्सर्वं हि वंधं विज्ञापयेत्यन्वयः ज्ञेयाभ्युपगमो दृष्ट्या तस्य
कृष्टं च तत्परमं निरतिशयं विष्णुं एकं ब्रह्म पदे दोनेष्वधिगतं तत्त्वपरमार्थं न दृष्टव्यं यथावद्विज्ञायान्मते नोपादाय किल दूरेण कृतिमुनिगदितं
निवाक्येन मुनिना गुरुणोपदिष्टमित्यर्थः एवमात्मानात्मतत्त्वं ज्ञात्वाऽनात्मा यो हेनात्मतत्त्वनिष्ठः शोकमोहावतीतः स्यान्नत्र को मोहः कः शोकः

बंधं मोक्षं च सर्वं यत इदमुभयं हेतुमेकं द्वयं च ते यं ज्ञेयाभ्युपगमो दृष्ट्या तस्य
यथावद्विज्ञापयेत्यन्वयः कृतिमुनिगदितं शोकमोहावतीतः सर्वतः सर्वकृत्स्याद्भवभयरहितो ब्राह्मणोऽवाप्तकृत्यः ८१

एकत्वमनुपपन्न इति कृतेः सर्वं हि ब्रह्म तज्ज्ञानं सर्वतः स्यात्सर्वस्वात्ममेकं करोतीति सर्वकृत्स्यात्तथा च मुक्तविषया कृतिः अहं विष्णुं
वनमभ्यभवा मिति हेतुगानार्थं अभ्यभवमभिभूतवानात्मसात्कृतवानस्मीति कृत्यार्थः भवभयरहितेन विभेति कुतश्चनेति कृतेः ब्राह्मणो
मुख्यया ह्यत्राहं शब्दाभिधेयः अमो न च मो न च निर्विघाथ ब्राह्मण इति अथ य एतद्वरं गार्ग्यं विदित्वा स्यात्तो कायेति स ब्राह्मण
इति कृतेः अवाप्तकृत्यः प्राप्तसर्वकियाफल इत्यर्थः सो कृते सर्वं च कामानसह ब्रह्मणा विपश्चितेति कृतेरित्यर्थः ८२

एवमात्मानं ज्ञानतः कृतकृत्यत्वमुक्ते प्रकटयति न स्वयमिति स्वयमात्मा स्वस्य न हेयगस्त्य कृत्यकोटौ पतितो न चाप्युपादेयः एकस्मिन् कर्मकर्तृत्वा संभवात् स्वरु
 पस्य स्थितौ नाशे वा स्वविषयहा नोपादानयो रसंभवाच्च तथान्यस्य न स्वस्य हेयगोऽद्वैते न्यस्येवाभावात् न चाप्युपादेयोऽत एव तथान्यस्यापि स्वयमुपादे
 यो हेयगो वा न भवत्यात्मा तत्राभावाद् नात्मनश्च वाधितत्वादचेतन्याच्चेति योजना इत्येवं या निष्पत्त्या सम्प्रति 'सम्प्रज्ञानं स्य तावद्भविष्यति
 रित्यर्थः ८२ कृतकृत्यत्वेनैकरसे प्रोविस्त्रनिहानाद्यसंभवात् तिरायासं परं ब्रह्मैवास्मीत्येवं विधायाधियः सम्प्रज्ञित्वे हेतुमाहात्म्यप्रत्ययि

न स्वयं स्वस्य नान्यस्य नान्यस्यात्मा च हेयगः उपादेयो न चाप्येवमिति सम्प्रति संसृता ८३
 आत्मप्रत्ययिका स्यात् सर्ववेदांतगोचरा ज्ञानेनां हि विमुच्यंते सर्वसंसारबंधनैः ८४

केति आत्मानं ब्रह्मचिनप्रत्याययतीत्यात्मप्रत्ययिका हि यस्यादेवामतिः स्वानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदांतगोचरेति प्रमारासूतत्वमस्या
 दर्शयति एतन्नात्वात् सर्वसंसारबंधनैर्विमुच्यंते कृतकृत्या भवन्तीत्यर्थः तथाच भगवद्ब्रह्मचरं इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं म
 यानद्य एतद्ब्रह्मबुद्धिमानस्यानकृतकृत्यश्च भारतेति ८४

११०

प्रकरणेन तानमिदानीं प्रशंसन्नस्योपादेयत्वे द्रष्टव्यमिति रहस्यमुपदेशव्यतिरेकेण विज्ञेयं अथार्यवान्पुरुषो वेदसर्ववेदायत्यद
ममनेतीति चक्रेतेः देवैरत्रापि विविक्लिप्तं पुरा न हि सचिते यमगुरे षधर्मरतिश्रुते देवानां चापिरहस्यमित्यर्थः परं सर्वे तन्मपवित्रं पा
वनं स्वीयते चास्य कर्मणि एवं विदिषा यं कर्म न श्लिष्यत इत्यादि श्रुतेः हियस्यात्परमं परमार्थरूपेति रतिशयानेन प्रकाशमिति यावत्

रहस्यं सर्ववेदानां देवानां चापि यत्परं पवित्रं परमं तेन तदेन तत्प्रकाशितं ८९
नैतदेयमशान्ता परहस्यं तानमुन्नमं विरक्ता यप्रदानं शिष्यायाचुगता य च ८६

यदेवं रूपं सम्पत्तानं तदेन तत्सम्पत्प्रकाशितं प्रकटीकृतमस्मिन् प्रकरणे न्यर्थः ८४ एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति नैतदि
ति यद्वाः स्पष्टं विज्ञेयत्वेन दुर्द्दृष्टत्वात् द्वारणाय मर्षाधिकारिणां विशिष्टं त्रनधिकारिभ्यो विवेचयति नैतदेयमिति ८५

राम

११०

यस्मादेवं लक्षणं ज्ञानं दत्तं आचार्यः कृतकत्वेन प्रलोभादिना ज्ञानं प्रयच्छति तस्मात्सु सुष्ठु मानित्वादिशिष्यगुरोः पुत्रः स्यात् यथाचार्यः कृपया विद्यां दद्यादित्येतत्पर्यमाह दत्तं चेति न विद्यते यस्मादिति योज्यं तस्माच्छिष्यगुरोः सदा सुकौतानमिच्छन् संपादयेत्तरे संसारमिति शेषः ८४ आदाविवोपसंहारे देवताचार्यनमस्कारेण तद्वक्त्रे विद्याप्रत्येतरे गत्व व्यापनाय कार्यविति दर्शयति श्लोकद्वयेन ज्ञानमिच्छन्

दत्तं ज्ञानं ज्ञानं निःकृत्योऽन्योन्यविद्यते ज्ञानमिच्छन् संपादयेत्तस्माच्छिष्यगुरोः सदा ८४ ज्ञानं ज्ञेयं तया ज्ञाता यस्मादस्य न विद्यते सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्यस्तस्मै ज्ञानात्मने नमः ८५ विद्यया तारिताः स्मो येर्जन्म मृत्युमहोदधिं सर्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञानसंकुलम् ८६ इति सम्प्रक्रमति प्रकरणं संप्रदर्श १७

त्यादिना ज्ञानात्मने वित्तदानं दहयायेत्यर्थः ८७ विद्ययेति अज्ञानसंकुलमिति छेदः सम्प्रत्यति प्रकरणं संप्रदर्शं विवृतं ॥

पूर्वस्मिन्प्रकरणे ब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदांतेभ्यो भवतीत्युक्तं तदसुक्तं वेदांता नामपि स्वर्गकामादिवाक्यवत्परोक्षज्ञानजन
कत्वादतोपरोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेव्यमिति केचित्प्रतियेदिरतन्मतनिराकरणेन पूर्वोक्तं सर्वस्वसिद्धो तं श्रौतमुपपत्तितः स्फुटमुपपाद
यितुं प्रकरणेतरमारभमाणो देवतानमस्कारव्याजेनांतःकरणवृत्तिभावाभावसाक्षिणकूटस्थविदेकज्ञानमेवात्मानेनित्यापरोक्षं वेदो
क्तं ब्रह्मेतिप्रतियादयंतोनपरोक्षं ब्रह्मसमर्पयंतीति सूचयत्प्रकरणप्रतिपाद्यं दर्शयति येनेतिवृत्तयोधीपरिणामाः अत्रातवक्रमि

येनात्मनावितीयंते उद्भवंति च वृत्तयः त्रित्यावगतयेतस्मिन्मोक्षीप्रत्ययात्मने १

वाग्मात्मज्ञानेनैतन्न्यज्योतिः स्वरूपेण वितीयंते सुषुप्तौ अवस्थोतरे उद्भवंति च विदात्मव्यापारत्वर्यः धीप्रत्ययाः साभासवु
द्धिस्तयस्तेषामात्मनेतदध्यासाभिज्ञानाचेत्यर्थः नित्यश्चासाववगतिश्चेति विग्रहः १

इदानीं स्वोक्तेर्थमुमुक्षुणां विश्वासाद्यैस्वाचार्यगुणोपवर्तनपूर्वकं संप्रदायशुद्धिं कथयति प्रसंगेति संभृतैरभेद्यतया घटितैः श्रुतेर्वचो सिद्धिर्वेदांतवा
 क्यरूपनिष्ठं शैररातीनभेदतत्त्वारण्यवासिनोऽद्वैतरत्नापहारिणः शत्रुप्रमथ्य समूलमुन्मूल्य यो विशालधीरप्रतिहतदीर्घबुद्धिर्वेदांतव्यामंज
 वागतं निधिनिधीयते स्मिन् सर्वमिति निधिरद्वयं ब्रह्मात्मतत्त्वं वररक्षतस्मेयं तीद्रायगुरोर्गरीयसे परमगुरवे नमस्तियोजना १ एवं नमस्कारव्या
 जेन प्रकरणाद्यैस्वसंप्रदायशुद्धिं बोद्धव्यं तत्त्वमस्यादिवाक्यादेवायरोक्षज्ञानमात्मनीतिप्रकरणसिद्धांतं तावदाह नित्यमुक्त इति सदेवा

प्रमथ्य वत्तु यममुक्ति संभृतैः श्रुतेररातीनशतशो वचोऽभिः ररक्षवेदार्थनिधिं विशालधीर्नमो यतीद्राय
 गुरोर्गरीयसे २ नित्यमुक्तः सदेवास्मीत्येवं चेन्न भवेन्नमतिः किमर्थं प्रावयत्येवं मातवत्कृतिरादता ३

मद

हमेव सदस्मिन्नित्यमुक्त इत्येवं चेत्तदपरोक्षमतिर्वेदांतवाक्यान्न भवेत्तर्ह्येवं सिद्धवन्निर्देशेन तत्त्वमसीति श्रुतिः किमर्थं कस्माद
 दता आदरवती पुनः पुनर्मातेव पुत्रहितैषिणी प्रावयेदित्यर्थः ३

नित्यापरोक्षस्वभावात्मस्वरूपत्वाद्वाक्योवाक्यादेवापरोक्षज्ञानमारोपितानर्थनिवृत्तिफलमुत्पद्यतइत्याह सिद्धादिवेति अहमित्यत्राहंशब्दलक्ष्य
 दपरोक्षतया स्वतः सिद्धादात्मनः सकाशाद्युष्मद्धर्मः परमार्थो हेकारादिलक्ष्यमित्यादिशासनेर्बुद्ध्या सहितैः शोधितार्थैरितियावन्निविध्यते भ्रम
 गृहीतपरोक्षसद्वयत्वाकारविलयायनेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यतइत्यर्थः तत्र दृष्टोत्तमार्थः स्पष्टः ४ तन्निवृत्तिदृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति शास्त्रेति यद्वा नित्या
 परोक्षात्मैव ब्रह्मतत्त्वगमश्चानर्थनिवृत्तिहेतुरित्येतत्क्रमेण दृष्टान्ताभ्यां साधयति शास्त्रेति तथा ब्रह्मता एवात्मत्वेनास्तिता अनेन जीवेनात्मना तु प्र

सिद्धादेवाहमित्यस्माद्युष्मद्धर्मो निविध्यते रज्ज्वा मिवाहिधीर्बुद्ध्या तत्त्वमित्यादिशासनेः
 शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेया धर्मदेरस्तिता यथा विषयो हो यथा ध्यानात्तद्वृत्तिः स्यात्त्याप्नोति स्तथा

विश्वतत्त्वमसीति शास्त्रप्रामाण्यतो ज्ञेयेति दार्ष्टान्तिकं योज्या ध्यानाद्गुरुतादिमंत्रवीजस्मरणादिषा योहः सद्यो विषयनिवृत्तिस्तथा चाप्नोति स्तथा
 विद्याय नर्धरूपस्य वाक्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य एव बुद्धिर्वाधरूपानिवृत्तिः स्यादित्यर्थः ५

ननुवाक्योत्थाहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवदहं करोमीत्यपि प्रत्ययो नु भवसिद्धस्तत्र को हेतुरयमेवायरेण बाध्यत इत्यत्रेति शङ्कते सद्ब्रह्माहमिति तत्र
नियामकं हेतुं वदं तु तत्रमाह तयो रिति युक्ततर इति तस्याः यमर्थः यथा पूर्वप्रवृत्तया गविनियोजकश्रुत्यापश्चात्प्रवृत्ता लिङ्गादयोः प्राप्ता एव बाध्यं
ते यथा वा पूर्वमेव प्रवृत्तेर्विहतावतिदेशप्राप्तानामङ्गानां विहृतिगत विशेषोपदेशेन पाश्चात्त्येन बाध इति युक्तत्वेऽप्यनियमो बाध्यबाधकयोः पूर्वापरी
भावस्य न तथा स्यादस्येति युक्ततर इत्युक्तमिति ६ अत्रकः प्रमाणज्ञः प्रत्ययः को वाऽज्ञानज्ञ इति वीक्षायां विविच्य तददर्शयति सदस्मीतीति

सत्ब्रह्माहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिको तयो रज्ञानज्ञस्यैव त्यागो युक्ततरो मतः ६
सदस्मीति प्रमाणो-च्छाधीरन्यात त्रिभो भ्रवा प्रत्यक्षादिनिभावा विबाध्यते दिग्प्रमादिवत् ७

सदस्मीति वीक्षतमस्मीति निर्दुष्टवाक्यप्रमाणोत्था अत्राकर्त्ताहमित्यादि वीक्षत त्रिभो भ्रवा प्रमाणाभाससमुद्भूतऽविवेकदोषात्कं
दितादित्यर्थः वाक्यजन्यज्ञानस्यापि प्रत्यक्षाभासबाधनं दृष्टान्तेन बुद्धिमारोहयति प्रत्यक्षादीति ॥

ननु ब्रह्मास्मीति बुद्धिबलवत्त्वादिबुद्धेरपि सत्यं वदधर्मचरसहिकर्ता भोक्तेत्यादुर्मनीषिणारत्यादिवचनाच्छास्त्रसिद्धत्वेन तुल्यमितिकथ्येतस्याः वा
 धन्यमित्याशङ्क्याह कुम्भोक्तेतीति शास्त्रानभिज्ञानात्तदभिज्ञसंगतिहीनानामपि कर्ता भोक्ताह मस्मीति धियः सिद्धत्वात् कुर्वित्यादिशास्त्रलो
 कसिद्धार्थानुवादि नानभिगतार्थबोधकमित्यर्थः सदस्मीति धीस्तु श्रुतेरनन्यसिद्धार्थ्याः सकाशाज्ज्ञातेत्यर्थः तस्यादेतयेवनिर
 वकाशया सदस्मीति श्रुतिज्ञातपाधिपैवान्यासावकाशानुवादवाक्यजन्यावाध्यतेवाधतएवेति वाच्यं ८ तदेवं वाक्यादेव परोक्तज्ञानमात्म

कुरुभोक्तेति यत्तत्त्वास्त्रलोकावुद्ध्यनुवादितर सदस्मीति श्रुतेर्ज्ञातावाध्यतेऽन्येन येवधी ८
 सदेवत्वमसीत्युक्तेनात्मनो मुक्ततां स्थिरां प्रपद्यते प्रसंख्यानमतो पुत्र्यानुचितवेत् ९
 सकृदुक्तं न गृह्णाति वाक्यार्थतोपि यो भवेत् अपेक्षतेतएवा न्यदवोचामह्यं हितर १०

विषयमुत्पद्यतेतच्च निरपेक्षमेवानर्थनिवृत्तिहेतुरिति स्वमतमुपन्यस्य स्वपुण्यमतमुद्धाययति सदेवेति प्रसंख्यानं शब्दावृत्ति
 पुत्र्यासहाभ्यसेदित्यर्थः ९ उक्तमेव साधयति सकृदितियोपि वाक्यार्थतो एकार्थं सकृदुक्तं न गृह्णाति न जानाति न सम्यक्
 तिपद्यते यतोऽतएवा न्यत्सहकारिभूतमपेक्षतेयदपेक्षतेतरद्वयं वाक्यानुचितं न पुत्र्यालोचनं च पूर्वश्लोके वयमवोचामेत्यर्थः १० ११३

ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येषु विधिं नोपलभ्यते न हि वदन्त्यात्मभावस्य च स्वत एव सिद्धे मुमुक्षोर्नियोगोऽपि न घटत इत्यत आह नियोग इति वाक्यमात्रादेका
 त्वस्याप्रतिपन्नत्वात्साक्षात्कृतत्वाभावाद्वावन्नियोगोऽविरुद्धो भवेद्वावत्संवेधतावृत्तात्मैकात्मतादृष्टादृष्टवानप्रतीयत इति योजनासन्नियोगः
 कर्मणामग्निष्वोमादीनां यथा भवेद्वाक्यादवगता नामपि फलप्राप्तये इति दृष्टान्तार्थः ११ किंच विधिं मन्तरेण चेद्ब्रह्मात्मैकं वा वाक्यमेव प्रतिप
 धेत तदा यमनियमादिकमनुष्ठीयमानं मिथ्या स्यादुपकार्यभावादित्याह चेष्टितमिति चेष्टितमनुष्ठितं यमादि स्वच्छंदः सेव्यावानविशुक्त इति

नियोगोऽप्रतिपन्नत्वात्कर्मणोऽस्य यथा भवेत् अविरुद्धो भवेत्तावद्यावत्संवेधतादृष्टा ११ चेष्टितं च तथा मिथ्या स्वच्छंदः प्रतिपद्य
 ते प्रसंख्यानमतः कार्ययावदात्मानुभूयते १२ सदस्मीति च विज्ञानमज्ञज्ञेव धत्ते कृवं शब्दोच्छेदसंस्कारो दोषेष्वाकृष्यते न हि १३

यावत् प्रतिपद्यते चेदित्यग्राहकः आत्मानुभूयते साक्षात्क्रियत इत्यर्थः १२ इतोऽपि प्रसंख्यानं विधितेनुष्ठेयमित्याह सदस्मीति सद
 स्मीति शत्रोऽस्य विज्ञानमज्ञज्ञः प्रत्यक्षप्रत्ययः कर्त्ता मोक्तेत्येवमाद्याकारो बाधते कृवं निश्चितमेतत् अज्ञानस्य प्रावत्येहेतुगर्भवि
 शेषोऽहं संस्कार इति किंच तेन मुमुक्षुर्दोषेण गादिभिश्च बहिराकृष्यते न हि मुमुक्षुर्वाक्रियतेऽतः प्रसंख्यानं दोषनिवृत्तये च कार्यमि
 त्यर्थः १३

न केवलं चिरनिरुद्धास्यनाघटितत्वेन प्रत्यक्षप्रवृत्त्यपि तु विशेषविषयत्वाच्चेत्याह कृतेति अतः शब्देनुमानं लिङ्गज्ञानं विप्रतिष्ठायां स्यादपि तत्र सं
 भाष्यमानत्वाद् व्युत्पत्तिसंभवाच्च प्रत्यक्षस्य तदभावाद्युक्तं वाचकत्वमित्यर्थः १४ यदि वा कार्यज्ञानमात्राकृतकृत्यता कस्यचिद् दृश्ये ततदा प्रसंख्यानक
 ल्पनमनर्थकस्यानुनया कश्चिद् दृश्यते अतः प्रसंख्यानमावश्यकमित्याह वाक्यार्थेति तद्धेतुस्य न स्यादपि वा मदेवः प्रतिवेदेते ह्यस्य विज्ञिता
 वित्यादौ वाक्यार्थज्ञानमात्राद्वा मदेवादिः कृतकस्योद्दृश्यत इति चेन्न तत्राह पदिवेति दृश्यते निर्दुःखदुःखरसुत्तरश्लोकगतेनाचयः १५ वाक्यार्थस्य

अतानुमानतन्मात्रेण सामान्यविषयोपपत्तः प्रत्ययावदज्ञोऽवश्यं विशेषार्थानिवारयेत् १४
 वाक्यार्थप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखोऽप्यलभ्यते यदि वा दृश्यते कश्चिद्वाक्यार्थकृतिमात्रतः १५
 निर्दुःखोऽतीतदेहेषुकृतभावोऽनुमीयते चर्वाजो शास्त्रसंवेद्या स्यादनिष्टतथा सति १६

वरणमर्था कश्चिद्दिमिर्दुःखो दृश्यते अतिपुराणादौ सोतीतदेहेषुकृतभावोऽनुमितप्रसंख्या नोनुमीयते निर्दुःखत्वलिङ्गेनेत्यर्थः किंच स
 कृदिता तवाक्यार्थस्य विधनभुपगमेनोत्पादकं चर्वापरमहंसाध्याचारोऽशास्त्रसंवेद्या स्यात्तथा विहितानस्या त्रया सत्यनिष्टस्याध
 त्याप्रमचर्वापरित्यागेण रूढयति ततो न भवेदित्यनिष्टप्रसंग इत्यर्थः १६

कलहि प्रसंख्यानविधिपक्षे सिद्धवृत्तोपदेशास्यार्थः स्यादित्यत आह सदसीति त्वंसदुह्यासीति वर्तमानापदेशेन फलमिदं साधनविधानार्थमुच्यते
नियतो यस्यात्सर्वत्र फलमुक्त्वा साधने विधेयमनोवृत्तात्मैक्यकामप्रसंचयनीति सार्थको विधिर्मवेदित्यर्थः प्रसंख्यानमेव किमिति विधीयते ज्योतिषो
मादिकस्मादुह्यभावायनविधीयत इत्यत आह नतदन्यदिति प्रसंख्यानानदन्यदिह वेदान्तेषु प्रसिद्धार्थसिद्धार्थाभिव्यंजनसमर्थसाधनं यत्तत्रैष्यते
ज्योतिषो मादेव्यं जकत्वसामर्थ्याभावादित्यर्थः १७ पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति किं कुर्वन् साधनतत्साध्यविरुद्धे तत्र साधनं प्रसंख्यानं
न त्साध्यं तत्फलमात्मैक्यसाक्षात्कारः तद्विरुद्धं कर्म निश्चत्वं शमने शमः आदिपदादयो परत्यादिग्रहः शमादिपुत्रश्च सन्नित्यर्थः १८ सिद्धोत

सदसीति फलं बोद्धा विधेयं साधने यतः नतदन्यत्प्रसंख्यानान्प्रसिद्धार्थमिहेष्यते १७ तस्मादनुप्रवायेव प्रसंचयनीतयत्नतः त
जन् साधनतत्साध्यविरुद्धं शमनादिमान् १८ नेतदेवं रहस्यानं नेति नेतत्पवसानतः क्रियासाध्यं पुरा प्राक् न मोक्षो नित्यसिद्धः १९

सुपक्रमते नैजदेवमिति किं वेदान्तेषु प्रसंख्यानं साक्षाद्विधीयते किं वा वर्तमानापदेशेन फलवचनात्तु यत्प्राक् कल्प्यत इति तत्र नाद्य इत्याह
रहस्यानामिति उपनिषद्वाक्यानामित्यर्थः नेति नेति दृश्यनिषेधद्वारा तदवधिमात्रे वृत्तात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनाद्देहानां न विधे
यत्फलमित्यर्थः द्वितीयं प्रत्याह क्रियासाध्यमिति यत्क्रियासाध्यं फलं तत्पुरा पूर्वकोडे प्राक् नोपनिषत्सु अत्र श्रममाणो मोक्षो न क्रिया
साध्यः कुतो नित्यसिद्धोऽसाध्यत्वादित्यर्थः १९

तत्त्वमस्यादिवाक्यमपरोक्षद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारा न दत्तानेन दध्यस्ते च दुःखित्वादिसंसारनिवर्तयतीति वक्तुमज्ञानाध्यस्ते दुःखादीन्पञ्चदृष्टान्तमा
ह पुत्रेति अदुःखेति चरहि न इत्यर्थः दार्शनिकमाहाहं कर्त्तुं नित्यादुःखे सदा दुःखादिसंसाररहिते स्वस्वरूपे आत्मनि निरुपाधिके अहं क
र्त्ता साक्षात्तः करणाविविक्तो दुःखादिकर्मको विवेकलक्षणायाः विधायानाध्यास इत्यर्थः अहं कर्त्तुं नित्यादुःखे स्वआत्मनीत्यत्र दुःखादिरिति शेषः २०

पुत्रदुःखं यथा ध्यासोऽपि त्रादुःखे स्वआत्मनि अहं कर्त्तुं नित्याध्यासो नित्यादुःखे स्वआत्मनि २०
सो ध्यासो नेति नेतीति प्राप्नोति विध्यते भूयो ध्यासविधिः कश्चित्कुतश्चिन्नोपपद्यते २१

आत्मनो ब्रह्मस्वभावाज्ञानेनाध्यासः संसारस्तत्त्वभावज्ञानमात्रान्नेति नेति तत्त्वमसीति च शास्त्रोक्तान्निवर्तनेन दात्मनः सर्वक्रियाधिकार
निवृत्तेः स पुत्राविव पुनरध्यासवीजाभावात् न कृत्यस्य न प्रसंख्यानविध्यवसर इति क्लृप्तमाह सो ध्यास इति प्राप्नोति विध्यते प्रतिप्रयोगा
दुस्तुष्ट्या प्राप्नोति त्वं हठयति २१

नन्वविषये च ह्यात्मनि विषयधर्मोऽङ्गोऽङ्गः त्वित्वादीनां कथं मध्यासः संभाव्यते यतः पुरोवर्तिने विषयभूतेषु त्रिकादौ रजताद्यध्यासो दृष्ट्या शङ्क्यमि
चारात्रैवं नियमहत्याहात्मातीति यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनीहपुरस्तिनदेहजरा मरणाद्यध्यासस्तत्प्रतिषेधश्च यथा चेद्विद्याविषये पितृमत्ता
ध्यासनिषेधावबुधैः क्रियेते तथैव च प्रत्यगात्मनि ब्रह्मण्यविषये संसाराध्यासनिषेधोऽस्यातामिति यथः आत्मनीह तथा ध्यास इति पाठे हृष्टानदाहंति

आत्मनीह यथा ध्यासः प्रतिषेधस्तथैव च मत्ताध्या
सनिषेधोऽपि क्रियते च यथाऽबुधैः २१

कथं तयोत्र राहं प्रवर्द्धोऽस्य ध्यासोऽविधानस्वरूपमात्रस्फुरणमध्यासे पेक्ष्यते न विषयत्वेन स्फुरणं तदिह स्वप्रकाशे आत्मनि स्वतः सिद्ध
मिति नाचुपपत्तिरिति भावः २२

प्राप्तव्यतिषिधेयत्वं प्रपञ्चयति प्राप्तश्चेतदिति प्रमाणसिद्धश्चेत्संसारप्रतिषिधेयतर्हि संसारबंधनिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्यागंतुकत्वाद्भूतं निश्चितं मोक्षोऽ-
 नित्यो भवेत्परमार्थवृत्त्यात्मगतस्य बंधस्य परमार्थतत्त्वनिवृत्तौ तस्यात्मनो वस्तुतया पन्थाविकारित्वाद नित्यत्वमावश्यकं तथाऽनादिभावस्य बंध-
 स्य परमार्थत्वे तद्विदिते वा संभविनी सा दित्वाभ्युपगमेतत्तस्यात्मनेव कृतत्वात् तद्विदितसंज्ञां तीयस्य पुनस्तस्मिन् पूर्ववदुत्पत्त्युपपत्तेर नित्यो मोक्षः
 प्रसज्येतैवेति बंधस्याविद्यत्वमवश्यमेष्टव्यं तस्य च ज्ञानादेव निवृत्तेर्त्रिरर्थकं प्रसंख्यानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति अत इति यथान्तरीक्षेन

प्राप्तश्चेत्प्रतिषिधेयमोक्षो नित्यो भवेद्भूतं अतोऽप्राप्त-
 निषेधोऽप्यदिव्यग्रिचयनादिवत् २३

दिव्यग्रिश्चेत्तद्वदतिष्ठति यामिवाग्रिचयनमंतरिक्षादावारोप्याप्राप्तमेव प्रतिषिध्यते तथा संसारबंधरहित एवात्मनित्यदारीपनिषेधा-
 विति दृष्टं तेनाह दिव्यग्रीति आदिपदादाकाशमालिन्यं लौकिकं गृह्यते २३

आत्मनिबंधसंबंधवोधकप्रमाणभावादपिनतत्रबंधस्यसत्यताप्राप्तिरस्तीत्याहसंभाव्यइति अयमर्थः आत्मनिबंधसंबंधवोधकप्रमाणशब्दः प्रमाणं
 तरेवासर्वथापिनोपयद्यतत्त्याहशब्दः प्रत्ययोवेति प्रत्ययः प्रमाणं तरेजन्यः शब्दोवाप्रत्ययोवालोकेगोचरेविषयेसंभाव्यः संभावनायोग्योचान्यथा
 विषयत्वायोग्येतथाचषष्ठीजातिगुणात्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्यात्मनो नशब्दोचरत्वेसंभाव्यतेयेनायमात्मा संसारीतिबोधः शब्दो
 दुत्पद्येतेति तथारूपादिहीनत्वाच्चबाह्येद्विषयवर्गस्मिन्नक्रमेऽतएवतत्स्वरूपसंबद्धतयास्मिन्निगदिशेषाग्रहणादनुमानार्थापनीतस्मिन्सं

संभाव्योगोचरेशब्दः प्रत्ययोवान्चान्यथा नसंभाव्योतदात्मत्वादहंकर्तृत्वमेव २४

भवतोऽवयवाद्यभावाच्चोपमानं भावरूपत्वादेवनाचुषलद्विरपीतिप्रतीतिमात्रेपरिशिष्यतइतिनप्रमारासिद्धोबंधसंबंधइतिमतोनसं
 भाव्यावात्मन्यपिशब्दप्रत्ययावितिकिंचशब्दप्रत्यययोः प्रमारात्वाभिमतयोस्तथैवचाहंकर्तृः प्रमात्वाभिमतस्तत्तदात्मत्वाद्बुद्धात्मत्वा
 त्ततोचरत्वंसुषयघतेनसांगंतुकयोः शब्दप्रत्यययोरहंकर्तृत्वोचिदात्मनः एथकस्वरूपमस्तिस्वात्मनितुनितुक्रियानुपपत्तिरित्यर्थः ॥२४॥

तस्मादध्यस्तनिषेधएववक्तव्यइति सिद्धमित्याह अहं कर्त्रिति चैतन्येचित्स्वरूप आत्मनियदहं कर्त्राभासोतः करणविवेकेन कर्तृतादिन्यस्तमातेषितं
 त्सर्वनेतिनेतीतिनिषिध्यतेसाहं कर्त्राहं कर्त्रासहेत्यर्थः १५ अध्यस्तनिषेधएवचेन्नास्तेराक्रियतेकथं तर्ह्यत्मनः स्वरूपोपलब्धिरित्यत आहोपलब्धि
 रिति अत्रुपलब्धादिसवरूपत्वेप्रमाणाभावादितरत्रचसाक्षादित्यादिनोतर्ह्यसवितश्रुतीनंप्रमाणात्वात्त्वप्रकाशएवात्मासदास्वतः सिद्धइत्यर्थः
 : १६ नवात्मात्मीयमितिचद्वयमहंममप्रत्ययगोचरत्वेनप्रसिद्धंतथासतिकथमात्मस्वतः सिद्धरत्नाशेकोपाधिवशज्ज्ञाप्रसिद्धीरित्याहसन्नि

अहं कर्त्रात्मनियस्तं चैतन्येकर्तृतादियत् नेतिनेतीति तत्सर्वसाहं कर्त्रा निषिध्यते १५ उप
 लब्धिः स्वपं ज्योतिर्हृशिः प्रत्यक्षसदक्रियः साक्षात्सर्वतरः साक्षीचेतानित्योऽगुणोऽद्वयः सन्नि १६
 धोसर्वदा तत्सर्पितदाभिमिमानकृत आत्मात्मीयद्वयंवातः स्यादहंममगोचरः १७

धीविति अभिमानकृदहंकारस्तस्यविदात्मनः सर्वदासन्निधोसतिनदाभ्युत्पन्नप्रकाशयुक्ततयातदाकारः स्यादतो हेतोरात्मात्मी
 यद्वयं च स्यादहंममेतिव्यवहारगोचरइत्यर्थः तथाचसाभासोतः करणतद्व्यविवेकादात्माहमितिममेतिचभासमानोपिस्वतः सिद्धएव
 स्वभावतइतिभावः १७

एवमहंप्रत्ययादेरन्यविषयत्वोपपादनेन संभाव्यो गोचरेशब्दः इति श्लोकोक्तं प्रत्ययागोचरत्वमात्मनः प्रतियोगितमिदानीं शब्दस्यापि विषयोतरं दर्शयितुं
 दगोचरत्वमुपपादयति ज्ञातीति तस्मिन्नहंकृत्यहंकारे साभासे हि निश्चितं जातिकर्मादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वात्तद्व्याः प्रवर्तते तदभावात्प्रवृत्तिनिमित्तज्ञा
 त्याद्यभावात्स्वेत्वरूपभूते आत्मनि निरुपाधिके कश्चिदपिशब्देन प्रवर्तते तं विषयीकुर्वन्नित्यर्थः अत आत्मा स्वतः सिद्ध इति भावः १८ स्वतः सिद्ध स्वतः
 य आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तज्ञात्याद्यभावात् कश्चिदपिशब्देन प्रवर्तते चेत्कथं तस्य वेदांतवेद्यतयोपनिषदत्वमुद्घुष्यत इत्यत आह मास इति यत्राहं

जातिकर्मादिप्रत्वाद्धितस्मिन् शब्दात्स्वहं कृति न कश्चिद्वर्तते शब्दस्तदभावात्स्व आत्मनि १८
 आभासो यत्र तत्रैव शब्दाः प्रत्यगृहीताः लक्ष्ये पुर्नसाक्ष्यमभिदधुः कथंचन १९

कारादावाभासश्चेतन्यप्रतिबिंबोदयस्तत्रैव भासा विविहेतः करणदौ वाचकत्वेन स्थिता आत्मादिशब्दाः प्रत्यगृहीताः प्रत्यक्त्वाभासमानं दर्शयितुं
 नं शुद्धं लक्ष्ये पुर्नसाक्ष्यमभिदधुः कथंचन विशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः अतो नोपनिषदत्वप्रसिद्धि विरोध इति
 भावः १९

कथं नाभिदधुरित्यत्र हेतुमाह नहीत्यर्हेन ३० ननु लक्षणायापियत्र शब्दस्य तात्पर्यस एव शब्दार्थस्तथा चात्मा दिशब्दानामहेकारतिरिक्ते प्रत्यगात्मनि
चेद्वन्निःकथं तर्हि लोकाग्रहेकारदावात्मशब्दप्रपञ्चने इत्यपेक्षायामुपचारादिति सट्टोतमाह आत्माभासरतिश्लोकेन अहंकृदहेकारोवस्तुतोऽना
त्मात्माभास आत्मवदस्य तस्ययात्वेनोभासने यथा तथा त्मादिशब्देरपियथा प्रतिभासमुच्यते वस्तुगत्या तु शब्दप्रत्ययोऽप्युद्धृष्ट्वात्मनियम
वस्तुन यथाग्रथी शब्दादहत्यादयस्तु कंदहस्योदहती तुल्युकादौ प्रमुन्यमाना अंजसासादा उल्लुकादौ न च पर्यवस्यंति तेषां दाहायाश्रयत्वा

ननु ज्ञात्यादिमानकश्चिदर्थः शब्दे निरूप्यते ३० आत्माभासो यथा अहंकृदात्मशब्दे
स्तथोच्यते उल्लुकादौ यथाग्रथीः परार्थत्वाच्चो जसा ३१

उपपत्तेरहत्यादिशब्दानां परार्थत्वाच्च दभिव्यक्ताग्रथत्वाच्चेऽग्रावेव पर्यवस्यंति तथा हेकारस्यात्माभिव्यक्त्यर्थत्वाच्च तस्मिन् जडे परिच्छिन्ने
परधीन प्रकाशे आत्मादिशब्दाश्चिन्तदानंदानंतार्था अनुपपद्यमाना विचार्यमातोऽप्युद्धृष्ट्वात्मनियम इत्यर्थः ३१

य

आभासोऽत्रेति श्लोके सिद्धं तिनभासो गी कृतः सत्वमेव विषयसविशिष्टतया भासमानः परमार्थोऽपरमार्थेति वादि विप्रतिपत्त्या संशयेन परमार्थ इति
त्वसिद्धं तं वक्तुं दष्टं तमाह सुखादन्य इति यथा सुखाभासो मुखप्रतिविंब आदर्शानुकारत आदर्शभावाभावयोरनुकाराददर्शान्वय्यतिरेकानुविधानि
त्वादिति यावत् सुखाद्ग्रीवास्त्रादनागमायायितया स्थितादन्योन पुनः स्वरूपेणेति योऽन्यत आसति विंबचेष्टया विनापि प्रतिविंबं चेष्टतेत्यर्थः आभासा

सुखादन्यो सुखाभासो यथा दर्शानुकारतः आभासा मुखमप्येवमादर्शानुवर्तनात् ३१

मुखमप्येवमन्यदेव कुत आदर्शानुवर्तनादादर्शानिरेवेन्न सन्नास्फुरता योगादित्यर्थः तथा च ग्रीवास्त्रस्येव मुखस्यादर्शप्रतिविंबीतस्यादर्श
स्थता वैशिष्ट्येन भासमानत्वमेवाभासत्वं तच्च न सत्यं मुखविपुक्तादर्श इति यद्विरेक्ष्यमाते वा तस्मिन् दर्शनात् नान्यसदयरोहप्रतिभासा तस्मा
दने च नीयस्वाभासस्तस्माच्चान्यमुखमिति भावः ॥ ॥ रामरामराम ॥ ॥

११८ व

दार्शनिकमाहाहं कृतीति अहं कृत्यहेकारे आत्मनिर्भासश्चेतनावन्यावभासो मुख्याभासवस्तुखानुखप्रतिबिंबवस्तुदात्मनोभिन्नरूपते आत्माशुद्ध्याभा
सादृश्यः स्मृतो ज्ञातः प्रतिबिंबानुखवदित्यर्थः मुखस्य सुर्याभासस्यादर्शस्य चाभासाश्रयस्य प्रतीतिर्भेदेऽपि वस्तुतो भेदाभावावदात्मात्माभासतदाश्रयातः करणा
दीनाप्रतिसासनो भेदेऽपि वस्तुतो नात्मानि रिकं किं चिदस्तीति न पंचमाये भेदरूपमिषे त्याहा विविक्तौ नौ न थैव चेति तावात्मात्माभासौ न थैव मुखमुख्याभासा
विस्तुतो भि विविक्तौ परमार्थभेदरहितावित्यर्थः चकारादाभासाश्रयातः करणचनतद्विविक्तमिति बोध्यं ३३ एवं विन्यात्रतं ज्ञानाद्यविद्यायोनकार्ये च
हंकारदोषप्रतिबिंबीतंतदेव चिदात्मस्वरूपमुपाधिस्थतावैशिष्ट्याभ्यासवशात्संसारित्वमनमुक्तातद्वि करणयैकदेशिमतंदूषयितुमुत्थापयतिसंसारि
तियस्त्वहं कृत्याभासोऽस्माभिः एव गुक्तः स एव संसारीत्येकमन्यंत इत्यर्थः नन्वाभासस्यावस्तुत्वात्कथं तस्य बंधमोक्षभागिनया संसारित्वमित्याशं क्वाभासशब्दे

अहं कृत्यात्मनिर्भासो मुख्याभासवदिष्यते मुखवस्तिन आत्मान्यो विविक्तौ नौ न थैव च ३३
संसारी च सदस्येक आभासो यस्त्वहं कृति वस्तुत्वायास्मिन्नेरन्यत्र माधुर्यादिचकारत्वा ३४

न विद्यायाया अग्निघेन त्वात्र स्यात्तु वस्तुत्वात्तानुपपत्तिरित्यग्निघेत्याह वस्तुत्वायेति ज्ञायावस्तुवरमार्थानाक्रमे कामेनऽज्ञायांगुर्वदिति
स्पृतेरित्यो जना तथा च पातवत्त्वः देवर्त्विह स्नातकाचार्यराज्ञाज्ञायां परस्त्रियः नाक्रामेदृक्कविः पूत्रहीव नो हूर्तनादिकमिति न केव
ले स्पृतिवचनादेव ज्ञायायावस्तुत्वावगमोऽस्मन्नुकाराणामाधुर्यादिज्ञायायामासीनस्य मुखे माधुर्योपलब्धेः शैत्योपलब्धे चेत्यर्थः ३५

राम
११८

पुनरेकदेशिमतत्रपमाहजैकदेशइति। इत्यवित्सदानंदस्यमात्मनएकदेशः संसारीममेवांशोजीविलोकेजीवभूतः सनातनइतिस्व
तेरित्येके। अग्निविस्फुलिंगदृष्टानेनसर्वएतआत्मनोव्युच्चंतीतिश्रुतेः परमात्मनोविकासंसारीत्यपरोपरेतदभासाश्रयश्चिदात्मा
भासविशिष्टोहंकारएवसंसारीतन्मनोदिशंदिशंपतित्वेतिश्रुतेरित्याद्भुतिपथः भाट्टादिमतमाहहंकर्तैवेति। स्वतंत्रोनपरमात्मांशादिरू
पइत्यर्थः ३४ बौद्धमतमाहहंकारादीति। संतानोविरलोदयतयांविच्छिन्नानिदृशि। कज्ञानान्येवात्मासंसारीनततः पृथावय्येका
जैकदेशोविकारोवातदभासाश्रयःपरो। अहंकर्तैवसंसारीस्वतंत्रइतिकेचन ३५ अहंकारादिसंतानः
संसारीनान्वर्णीयश्चक इत्येवंसौगताआहुस्तत्रन्यायोविचार्यता संसारिणंकथावांस्तोपेक्षतंत्वधुनोच्यते ३६

विज्ञानोत्पत्तिविनाशद्वयस्तीत्येवंसौगताआहुतिपथः। एवमुक्तेषुयद्देषुवस्तुविषयत्वाद्विरोधाच्चविकल्पसमुच्चयदोसंभ
वादन्यतमस्यैवकस्यविदुषादेयत्वमथवास्मदुक्तस्यवह्नौवाविधयाहंकारादिगताभासाविवेकासंसारीयेतस्येतिनिर्द्धारणे
न्यायोविचार्यतामित्याहतवेति ३५ शास्त्रांकीसंसारिचिंतोहित्वाप्रकृतमाभासनिरूपणंप्रतिजा नीतेसंसारिणामिति ॥ ॥

प्रकृतमाभासमेव त्रिहयत्रादौ सुखाभासहृद्योतत्वेनापरमार्थमुक्ते विशदयति सुखाभासइति यो यस्मादर्थे सुखाभासो दृश्यते स किं सुखादर्शयो
रन्यतरस्य यस्य कस्यचिद्धर्मः किं वा सुखस्यैव धर्मः अथवा हृद्योरेपि धर्मो वस्त्वेतरे वा किं विदिति विकल्पाद्ये निराकरोति धर्मो नान्यतरस्य सति
एतदेव स्पष्टयति हृद्योरिति हृद्योर्ध्वे एकस्यान्यतरस्य चेदाभासो धर्मः स्यात्तदा विमुक्ते न्यतरे सति दर्पणाविमुक्ते सुखेन हतरूपादि वदर्श

सुखाभासो यत्रादर्शधर्मो नान्यतरस्य सः हृद्योरेकस्य चेद्धर्मो विमुक्ते न्यतरे भवेत् ३७
सुखेन व्यपदेशात्सुखस्यैवेति चेत्तत्र नादर्शानुविधानाच्च सुखे सत्यविभावतः ३८

न गीचरो भवेत्सुखविमुक्ते वा दर्पणो भवेन्न चैव मस्य तो नान्यतरस्य धर्म इत्यर्थः ३६ कल्पो नरमुह्यपयति सुखेनेति हृद्ययतिनेति य
द्यपि सुखाभासइति सुखेन व्यपदिश्यते तथापि न सुखधर्म आभासः आदर्शानुविधानात्तस्यैवैकधर्मत्वे तदयोगात् किंच सत्यपि सुखे दर्पण
विमुक्तेऽविभावतोऽदर्शनादित्यर्थः ३७

तृतीयकल्पमनूषप्रत्याह द्वयोरिवेति चेदिति द्वयोरप्यदर्शनादेवेति संवेधः न हि सुखादर्शयोर्विमुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संमुक्तयोरयं धर्मो यथा कथं
 च न संमुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसंगाच्च तदा दृश्यते तस्या च द्वयोर्दुर्मर्त्यार्थः तर्हि सुखप्रमार्थवस्तुत्तरमेवाभास इति चतुर्थं यच्च दृष्टं ते न शक्तेः दृश्यते
 सतो विधमानस्यैव सर्वैः करणो दृश्यस्य राहोऽश्वेदेष्ये चोपाधौ कदाचिद्विदितं दर्शने यथा तथा तथा सुखाभासस्यापि वस्तुभूतस्य सतो सुखसन्मुखवद
 र्थलोपाधौ दर्शने स्यादित्यर्थः ३८ वैषम्येण दृश्यं निराहोरिति चेद्वाच्यं प्रागागम्येव न्योतिः शास्त्रप्रमाणात् प्रागागमिणा दिशा सुप्रमाणातो चाराहोऽसं
 हि केयस्य वस्तुत्वे सिद्धे निश्चिते नेह तथा निश्चायकप्रमाणा मस्तीति शेषः न हि सुखदर्पणयोः संबन्धपूर्वमूर्द्धवा तद्वातिरिक्तवस्तुता सुखाभास

द्वयोरिवेति च तत्र द्वयोरवाप्यदर्शनात् अदृश्यस्य सतो दृष्टिः स्याद्वाहोऽश्वेदस्य योः ३९
 राहोः प्रागेव वस्तुत्वे सिद्धे शास्त्रप्रमाणात् व्याप्यद्येत्ववस्तुत्वं तस्य स्यात्पूर्वमुक्तिः ४०

स्य केन चित्प्रमाणेन चापि संभावितेत्यर्थः राहोर्वस्तुत्वमंगीकृत्य दाष्टीति कान्तु गुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्य
 वस्तुत्वेनायं दृष्टं तद्वत्त्वायाय द्येति तिस्य त भूम्पा दिस्त्याया रादूरितिके धो विसदाः तस्मिन् छायाय द्ये तु तस्य राहोर्वस्तुत्वस्या तस्य सुखा
 भासो य आदर्शित्या दौ पूर्वोक्तमुक्ति तौ युक्तिसंचारादित्यर्थः ३९

वस्तुज्ञायास्मत्तेरित्यत्र यद्वायायावस्तुत्वे स्पृतिप्रमाणमित्युक्तं तत्र ह्यज्ञायाक्रांतेरिति नत्वित्यत्र यद्वायायादतिशेषः ननु ज्ञायात्वेन प्रतिषेधपर
मपि वचने तस्याः वस्तुत्वमपि बोधयिष्यतीति चेत् तत्र वक्तव्यं साक्षादेवोक्तार्थादिति नाद्यत्वात् न हीति एकस्य वाक्यस्योभयार्थत्वे वाक्यभेदप्रस
गादित्यर्थः न द्वितीये निषेधस्य प्राप्तिमात्रसाधेयत्वात् निषेधविषयादेव वस्तुत्वाभावे निषेधानुपपत्तिरित्यत्र नियामकाभावादिति दुष्टम् ४०
यदप्युक्ते माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेन ज्ञायायावस्तुत्वमिति तदप्यन्यथा सिद्धमित्याह माधुर्यादिति ज्ञायाया सुपविष्टस्य यन्मा

ज्ञायाक्रांते निषेधो यन्ननुवस्तुत्वसाधकः न ह्यर्थान्तरनिषेधसहायकमर्थान्तरं वदेत् ४१
माधुर्यादिचयत्कार्यसु शाब्दवाच्यसेवनात् ज्ञायायानत्वदृष्टत्वादयामेव दर्शनात् ४२

धुर्यादिकार्यदृश्यते तदुशाब्दवाच्यसेवनात् निमित्तात् तदुज्ञायाया हेतुभूतायास्तन्माधुर्यादिकार्यकुतोऽदृष्टत्वात् तत्तत्पमानशिलाकूटज
यायो माधुर्यादेरदर्शनादयामेव दर्शनादयं धर्मस्तस्वेवाव्यभिचारदत्तः ज्ञायाया सुपविष्टस्य निवृत्तात्तत्पसंस्पर्शस्य स्वाभाविकस्योदकमा
धुर्याभिव्यक्तौ ज्ञायाया मधुरेति विभ्रम इत्यर्थः ॥

तदेवं यथा मुख्यं तदा भासस्तदा प्रयश्चेद्वैत्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभासं तेन परमार्थदृष्ट्या तदा भासस्तदा प्रयश्चेत्पर्यवर्त्यमि
थो विलक्षणं गम्यते व्यवहारदृष्ट्येति दाहीति कमा हात्मा भासा प्रयाश्चैवमिति आत्मात्वं पदलक्ष्यं तदा तस्या नाद्यविद्यातत्कार्य
प्रतिविं विततया तदुपाधिस्थत्वं वैशिष्ट्यं जीवित्वा भासोऽ विद्यातत्कार्योपाधिप्रपञ्च इति पदार्थः शास्त्रयुक्तिभ्यामिति संहृष्टं प्रपञ्चि

आत्मा भासा प्रयाश्चैवं मुखा भासा प्रया यथा गम्यते शास्त्रयुक्तिभ्यामा भासा सत्त्वं च ५३

स पौवम्बुदंडो मायाभिः पुरस्तर्यते अनीशया शोचति मुद्यमान इत्यादि श्रुतौ को वशसिर्वभूतांतरात्मैकं रूपं वद्विषयः करोतीत्या
दिस्मृतेश्च तथा बुद्ध्या देविषयां तस्या गमायापिनोदृष्टौ नित्यसिद्धसाक्ष्यमन्यधा सव्यतिरेकेण स्फुरणसत्तया अनुपपत्तेरित्यादि
युक्तेष्वप्यत आत्मनस्कस्यैव सत्त्वं भासादेरसत्त्वं परमार्थसत्त्वाभावश्चागम्यते निश्चीयत इत्यर्थः ५३

नन्वेवं सति त्वमले संसारमोहयोरश्रयाभावादनुपपत्तिरेव न ह्यात्मतदाभासतदाश्रयाणामन्यतमस्य मिलितानां वा संसाराद्याश्रयात्वं
 दत्त इति शङ्कते न दृशेरिति। संसारेनामज्ञादत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो विकाररूप उपपद्यमानदायं तिकापचयश्च मोहलशावाताभ्यां
 क्रमेण संबध्यमानो विकारी स्यात्तदृशे श्रैतन्ये कारस्य न संसारिता भवेदिति संबंधः। तत्र हेतुरविकारित्वादि निरुद्धत्वादित्यर्थः। तथा

न दृशेरविकारित्वादाभासस्याप्यवस्तुतः नाचित्वाद्दहं कर्तृः कस्य संसारिता भवेत् ५५

भासस्यापि न संसारिता भवेदिति पूर्व नकारमादायान्वयः। तत्र हेतुवस्तुत इति। पूर्वोक्तमुक्त्या तस्यावस्तुत्वनिश्चयादवस्तुनः प्रत्यक्षेण
 कोपपत्तिशयसंभव इत्यर्थः। अहं कर्तृरहंकारस्याभासाश्रयत्वेनाभिमतस्याचित्वाद्भुतत्वात् न संसारिता भवेन्न हि ज्ञातृत्वस्य दृष्ट्वादिभो
 क्तृत्वस्वरूपस्य संसारस्य जडाश्रयत्वसंभवोऽतस्त्वन्माते कस्य संसारिता भवेत्तमोहोवेति च योज्यं न कस्यापीति वदतो नुभवविरोध इत्यभि
 प्रायः ५६

सिद्धोतीपद्येवमनिरुपिताप्रयोसंसारमोक्षोतर्हिमाभूतोपरमाथैकिस्पापीतिपरिहरत्यविधेति यतएवमतःसंसारोऽविद्यामात्रएवश्रान्तिमात्रए
वप्रवदस्तुअविवेकतआत्मस्वरुपाविवेकात्संसारआत्मनीवात्मधर्मइवावभासतइतियोजना अवस्तुभूतस्यात्मन्यपरोक्षतयासदितिप्रति
भासेविमिन्नमाहकूटस्थेनेति तत्राक्षस्तत्त्वान्नसन्नयासत्तावानित्यर्थः नित्यमित्यन्याधीनात्मवतस्तत्राक्षस्ततोसंयति ४५ आत्मसत्तयास
त्तावानात्मधर्मइवावभासतेसंसारइत्येतदृष्टेनेनस्पष्टयतिरन्तुसर्वइतिस्यार्थः ४६ मतोत्तरमाश्रित्यकल्पनालक्षणेनशेकतेआत्माभासाश्र
व

अविद्यामात्रएवानःसंसारोऽविवेकतःकूटस्थेनात्मनानित्यमात्मवानात्मनीवसः ४५ रजुसर्वेयथारज्जासात्मकः
प्राग्विवेकतःअवस्तुसन्नविधेयकूटस्थेनात्मनातथा ४६ आत्माभासाश्रयश्चात्माप्रत्ययैःस्वैर्विकारवान्॥सुखी
३ःस्वीचसंसारीनित्यएवेतिकेचन ४७

यइति।चकारएवकारार्थःआत्मेवात्माभासाश्रयःआत्माभासत्वाभिमतस्यजीवत्वस्याश्रयोतःसएवस्वैःस्वधर्मभूतैःप्रत्ययैर्विकारवान्सुखीदुः
खीचेत्येवंसंसारीभवतितथापिनित्यएवतरंगादिभिर्विक्रियमारास्यापिसमुद्रस्यैकैर्यदर्शनादतःआभासतदाश्रयात्मनानेदकल्पना
तदविवेकल्पनातद्वशादात्मनिंसेसारकल्पनाचर्गुर्वीआत्मेवसंसीरीतिकल्पनालघीयसीतिकेचनमन्यंतइत्यर्थः ४७ (१)मग
सगरामहाराहगीपाकहकासायसहहममहमयकमाकल्प्यनहयसहरामरामगमराहामसहाजरगहसारासारा

उक्तं पुरस्तादस्माभिः संभोगोचरेशब्दः इत्यत्रात्मनि सारित्वग्राहकं प्रमाणं नास्तीति तत्र विस्मर्तव्यत्वेत्यभिप्रेत्योत्प्रेक्षा मात्र मूलैवैषा कल्प-
 ना न प्रमाणा मूलं ति परिहरति आत्मा भासा परिज्ञानादिति आत्मा परमार्थः कूटस्थ नित्यः आभासस्तद्व्यापारुषोऽन्यत्र संक्रांतो मिथ्या भूत इत्यस्मा-
 द्भासा मोर्षायाऽप्येना परिज्ञाना न्मोहिताः संतो हे कर्तारं सा भासोतः करणमेवात्मेति ते मन्यंते यतो निरागमाः आगमरहस्यपरिचयमन्यादत्यर्थ-
 निष्कले निःक्रियेशांतं निरवघनिरेजने साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चकृत्स्नः प्राज्ञानघन एवात्राप्ये पुरुषः स्वयं ज्योतिरित्यादि नित्य सुष्ठुत्वादि

आत्मा भासा परिज्ञानाद्यायाऽप्येन विमोहिता अहं कर्तारमात्मेति मन्यंते ते निरागमाः ४८

परश्रुतिसंदर्भे तथाऽनीशयाशी च तिसृ घमानः अविद्यायामेतरेव ज्ञाना अन्तेन हि प्रतूठा इत्यादि श्रुतिसंदर्भे चात्मन आविष्टकं स-
 सारित्वानुवाद्यतेन पश्येत्पतः स्वोत्प्रेक्षया यत्किंचिदिव वदंतीत्यत्रायः ४८

मोक्षोप्येपोडुर्लभ इत्याह संसार इति तेषामने संसारो वस्तु सन् परमार्थ सन् भवेन्नयाचनासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः इति नियमस्य तेरवि
 नाशी संसार इति तेषामने मोक्षा सिद्धिरित्यर्थः यदि मोक्षा प्राप्तिभया संसारस्यावस्तु त्वेतेषामनेरे सत्तु स्मदुक्त प्रकार एव स इत्यनुजानाति आत्मा
 भासा प्रयाज्ञानादिति आत्मा दिव्याणां तत्वाज्ञानादविवेकतो भेदाग्रहात् संसरेतीति योजना ४९ परपक्षे मोक्ष इति दोषमुक्त्वा स्वपक्षे त्वाभासा
 भुपगमेत्तामविशेषमाह चेतन्येति बुद्धेरतः करणस्य चेतन्याभासता आत्मनश्चेतन्यस्वरूपता च चेत्स्याद्भवेद्भेदावेदस्तमात्मानज्ञानशब्देर्तानं
 सत्यानतानं दात्मादिशब्देः शास्त्रिप्रतिपादयतीति मुन्यते घट इत्यक्षरार्थः अये भावः प्रकाशस्वभावे वस्तु यत्र प्रतिविवेकते तत्र प्रकाशाभासोदय

संसारो वस्तु संस्तेषां कर्तृभोक्तृत्वलक्षणाः आत्माभासा प्रयाज्ञानात् संसरेत्यविवेकतः ४९
 चेतन्याभासता बुद्धेरतन्मनस्तत्स्वरूपता स्याच्चेत्तज्ञानशब्देः शब्देः शास्त्रीति मुन्यते ५०

हेतुर्भवति यथा जले प्रतिविंबितां सविता तथा बुद्धौ प्रतिविंबितं चेतन्ये तत्र चित्तु काशोदयहेतुर्भवति ततः साभासा यो बुद्धौ गृही
 तसंवेधेर्ज्ञानादिशब्देर्वेद आत्मानं लक्षणाया बोधयतीति संगच्छतेऽन्यानिर्दुर्मक आत्मनि शब्दाप्रवृत्त्यनुपपत्तेर्वेदोत्वेद्यता तस्य
 न सिद्धो न्मानोत्तरचतत्र न क्रमत इति असिद्धिरेवात्मनः स्यादित्याभासा भुपगमः श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धिः कर्तव्य इति ५०

येष्वप्येवमाभासास्तुपगतेवेदप्रहतिरात्मसुपयधेतेतथाप्यस्मिन्जानात्पादिशब्दानप्रवर्तैरिति व्यवहारो सिद्धिः प्रसज्येतेति शक्यते
 ननुज्ञानशब्दोऽस्य तावमानात्मनि मुख्यं हविर्न भन एवग्रतः कथं साभासबुद्धिवाचकः सन् संप्राप्तनिजहरायावतिष्ठति इति क
 त्य तदिति वा शक्यते प्रकृतीति प्रकृत्यर्थः क्रियाप्रत्ययार्थः कर्तृत्वं तस्य मोक्षरूपतो मित्रावेकस्मिन्नाश्रयोऽस्ति तौ कौ नोगद्यतीत्यादौ लो
 के दृष्टौ यथा तथालोकप्रसिद्धिरवजानातिकरोतीत्यादेनूपात्तेकाश्रयत्वे युक्तमित्यर्थः ५१ यथेकाश्रयत्वमनयोर्दृष्टे तथाभि

प्रकृतिप्रत्ययार्थौ यौ मित्रावेकाश्रयो यथा करोति गद्यतीत्यादौ दृष्टौ लोकप्रसिद्धिः ५१
 नानयोर्द्व्याश्रयत्वं च लोके दृष्टं स्मृतौ तथा । जानात्यर्थेषु को हेतुर्द्व्याश्रयत्वे निगद्यता ५२

आश्रयत्वमपि क्वचिन्नेन स्यादित्यत आह नानयोरिति । अत्र योऽप्रकृतिप्रत्यययोर्द्व्याश्रयत्वं मलोकप्रयोगेषु दृष्टं तथा स्मृतौ ता
 व्याकरणादुपायामपिन न दृष्टमनो जानात्यर्थेषु द्वाश्रयत्वं आत्मा प्रत्ययाथ प्रियः बुद्धिः प्रकृत्यर्थो अय इति द्वाश्रयत्वाभ्युपग
 मे को हेतुः स निगद्यतामित्यर्थः ५२

प्रकृतिप्रत्यययोरेकाग्र्यत्वमात्रमस्मन्मतेन संगच्छत इत्युच्यते किंवा परमार्थनिस्तयोरेकाग्र्यत्वं तत्र नाद्य इत्याह सिद्धंतीत्यात्मा
स इति तु शङ्कः शकानिषेधार्थः आत्मा भासो बुद्धिगतस्ति उवाच्यः प्रत्ययवाच्यः विषयबुद्धेः क्रियावृत्तिरूपा धात्वर्थः प्रकृत्यर्थः तथाचा
त्मा भासो बुद्धिश्च तुभेयं चाविवेकेन परमार्थात्मा विवेकेन मृषैव जानातीत्युच्यते तथाचात्मा भासव्या प्रक्रियावत्तु द्वेकाध्यासादात्मा
जानातीत्येकाग्र्यत्वावभासः प्रकृतिप्रत्यययोरिहापि नानुपपन्न इत्यर्थः ५२ द्वितीये प्राप्ताह न बुद्धेरिति सम्यक् विचार्य भारोकि

आत्मा भासस्तु निःसंवाच्यो धात्वर्थश्चिपि पः क्रिया
उभयचाविवेकेन जानातीत्युच्यते मृषा ५३ न बुद्धेरेव
बोधोक्तिनात्मनो विद्यते क्रिया अतो नान्यतरस्यापि जानातीति च पुष्पते ५४

यावत्प्राबुद्धिरवबोधश्चित्तकाशो नास्ति नाप्यत्मनो बबोधस्वभावस्य क्रियाविद्यतेऽतो नान्यतरस्यापि जानात्यवगच्छतीति निर्देशो
पुष्पते तथा च प्रतीतिमात्रशरैरौरोपिततदैक्यविषयत्वे जानात्यादेराश्रयणीयमिति न लोकव्यवहारविरोधः स्मृतिविरोधो
वाभवतीत्यर्थः ५४

निधि

१२५

यथा जानातीति ज्ञाति कर्तव्यत्वात् बुद्ध्यात्मनोरेकैकस्मिन् ज्ञानात्पर्यानुपपत्तिर्नापिमिलितयोस्तदुपपत्तिरपरमार्थो ज्ञातः ॥ ५३ ॥ पौरेक्योपाग
तनाद्यन्यतरसंनिमित्तान्यतरस्मिन् भयाश्चयतेति ब्रूतेऽध्यास्यतिरेकेण सन्निधेरनिरूपयमाणं ज्ञातप्रतिज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्द
प्रयोगात्प्राप्तमिति ब्रूतेऽतएवाहनाय न इति भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन साप्रतिज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोगात्प्राप्तमिति
पुन्यते अतश्च पुनरेहेतुं व्यनेति न हीति क्रिया मात्रत्वे पारतेऽप्येवात्मनोऽप्येव प्रसंगस्तद्वानिष्टं नित्यं आत्मेति ज्ञानात्मनादित्यर्थः
५५ यथा जानातीति ज्ञाति कर्तव्यत्वात् बुद्ध्यात्मनोरेकैकस्मिन् ज्ञानात्पर्यानुपपत्तिरपरमार्थो ज्ञातः ॥ ५४ ॥ पौरेक्योपाग
तनाद्यन्यतरसंनिमित्तान्यतरस्मिन् भयाश्चयतेति ब्रूतेऽध्यास्यतिरेकेण सन्निधेरनिरूपयमाणं ज्ञातप्रतिज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्द
प्रयोगात्प्राप्तमिति ब्रूतेऽतएवाहनाय न इति भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन साप्रतिज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोगात्प्राप्तमिति
पुन्यते अतश्च पुनरेहेतुं व्यनेति न हीति क्रिया मात्रत्वे पारतेऽप्येवात्मनोऽप्येव प्रसंगस्तद्वानिष्टं नित्यं आत्मेति ज्ञानात्मनादित्यर्थः
५५ यथा जानातीति ज्ञाति कर्तव्यत्वात् बुद्ध्यात्मनोरेकैकस्मिन् ज्ञानात्पर्यानुपपत्तिरपरमार्थो ज्ञातः ॥ ५४ ॥ पौरेक्योपाग
तनाद्यन्यतरसंनिमित्तान्यतरस्मिन् भयाश्चयतेति ब्रूतेऽध्यास्यतिरेकेण सन्निधेरनिरूपयमाणं ज्ञातप्रतिज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्द
प्रयोगात्प्राप्तमिति ब्रूतेऽतएवाहनाय न इति भावशब्देन धात्वर्थसामान्यवचनेन साप्रतिज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोगात्प्राप्तमिति
पुन्यते अतश्च पुनरेहेतुं व्यनेति न हीति क्रिया मात्रत्वे पारतेऽप्येवात्मनोऽप्येव प्रसंगस्तद्वानिष्टं नित्यं आत्मेति ज्ञानात्मनादित्यर्थः

नाप्यतो भावशब्देन ज्ञातिरित्यपि पुन्यते न ह्यात्मा विक्रियामात्रो निश्चय आत्मेति शासनान् ५५
न बुद्धेर्बुद्धिवाच्यत्वे कारणानद्य कर्तृकं नापि ज्ञायत इत्येवं कर्म शब्देन रुच्यते ५६

पक्षे कर्तृत्वेन राभावादकार्त्तिकरणस्यात्र हि कारणमकर्तृकं विदुषमिदं त्रुत्तथा ज्ञापनेति ज्ञानमिति कर्म शब्देन व्यात्माननिरूप्य
तेन सम्पुन्यते स्वस्वत्वे घत्वानुपपत्तेर्ज्ञाततरस्याभावश्च न कर्मव्युत्पत्तिरप्यो हेत्यर्थः ॥ ज्ञापते स्मिन्निज्ञानमिति व्युत्पत्त्यंतरमस्तीति चेन्न
उक्तव्ये दोषाधारत्वमात्रज्ञानशब्देन होचने ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयाधारत्वेनानाद्यो ज्ञेयबराद्याधारभूतत्वादेरपि व्युत्पत्तिर्योगात् ज्ञानश
ब्दाभिधेयत्वप्रसंगान्न हि नीयः प्राप्नोते ज्ञातृत्वस्य निराकृतत्वादेत्येव पक्षो हि स्तूल इत्याचार्यैरुपेक्षित इति ५६

राम०

१२५

एवंमुख्याहत्याज्ञानादिशब्दाच्चत्वमात्मनो नोपपद्यत इति प्रतियोगिते तवाप्येतत्तुल्यमित्याशङ्कोषापत्त्यापरिहरति नयेषामिति येषामते एक एवा
त्मा सदा निर्दुःखादित्यहो भुवगमस्तेषामात्मनः सदा शब्दाच्चत्वे ज्ञेयत्वे च न स्यात्परमार्थत इति योजना यद्वात्मनि मुख्यशब्दप्रवृत्त्यभावमुक्ते
यतिरेकसुखिनोपपादयति नयेषामिति येषामते एक एव यथा निर्दिष्ट आत्मानभवति तेषां शब्दाच्चत्वे ज्ञेयत्वे वात्मनः सदा स्यादस्त्विति योजना
तत्र कर्त्रादिमुत्पत्तेः संभवात् न त्वेकात्मवादे श्रोते तत्संभव इत्यर्थः ५८ तर्हस्तु शब्दार्थमुख्यत्वाय सविकार एवास्मेति शङ्कते यवेति अहं क

नयेषामेक एवात्मानिर्दुःखोऽविक्रियः सदा तेषां स्यान्नृदवाच्चत्वे ज्ञेयत्वे चात्मनः सदा ५७
यदाहं कर्तृत्वात् तदा शब्दार्थमुख्यता न शानायादिप्रत्वात् श्रुते तस्यात्मनेष्यते ५८

नैत्याद्यभिमान्यमानाकारस्यात्मत्वमेव नास्तीति परिहरति नेति योऽशानायापि पक्षे शोकं मोहं तराम् त्वमुत्पत्तेर्ये तैवेतमात्मानं विदित्वेति श्रुतावात्मनोऽ
शानायाद्यतीतत्वस्वाभाव्यावगमादशानायादिधर्मवत्त्वादहं कर्तृत्वात् स्यात्मानेऽप्यत इति योजना अतो ज्ञानादिशब्दा आत्मनि न साक्षात्प्रवर्तत इत्या
भासद्वारतास्मदुक्ता तेषां सिद्धेति भावः ५८

नन्वेवमुक्तरीत्यापदिज्ञानात्पादरात्मन्यन्यत्रवमुत्पत्ताने संभवेनार्हं ह्येतत्तरेणाप्यात्मनि प्रवृत्तिरनुपपन्नानहिकाप्यमुख्यं कचिदुपचर्यत
इति संभवतीति शक्यते हेतुर्नहीति ५० मास्तु मुख्याभावाद्गोरोपिनयाधिकमिति गतिर्वीद्येति चेन्न त्राह शब्दानामिति न केन तन्मौ किकशब्दानामे
वज्ञानात्पादीनामप्रमाराता किंतु वेदस्याप्यपिशब्दो जनालोकसिद्धस्तु तत्र ये सत्त्वादे देवो घकत्वस्येति मिश्रायः सावेदस्याप्रमारा
तानेकाचकाराद्देवस्यैवात्मनि प्रमारातेत्येति समुचीयते अतो वेदार्थप्रारण्यगीकारलोभादेव गतिर्वीद्येत्यर्थः तदिह प्रसिद्धैव गतिः कि

हेतुर्नहीति मुख्याथेनाधिकोराः कथंचन जानातीत्यादिशब्दस्य गतिर्वीद्यातथापि तु ५०
शब्दानामयथार्थत्वे वेदस्याप्यप्रमाराता सा चनेष्टानतो ग्राह्या गतिरस्य प्रसिद्धिः ६०
प्रसिद्धिर्मूर्द्धलोकस्य यदि शब्दानिरात्मता लोकादतिकसिद्धोतः सचानिष्टप्रसज्यते ६१

मौहवक्रव्यमितिसिद्धातिनः शोको गृह्णातीति ततो प्राप्तेति प्रसिद्धिर्न इति चेदि ति शेषः ६० तत्र वक्रव्यं प्राकृतजनप्रसिद्धा गतिरप्री
यते यातो न्याद्यभिपुक्तप्रसिद्धावातत्राद्यमनूद्यदूषयति प्रसिद्धिर्मूर्द्धलोकस्येति ॥ प्राकृतप्रसिद्धस्तु यगमे देहात्मप्रसिद्धरप्यसुप
प्रात्रिरात्मवाराद्यापन्निरनिष्टप्रसज्येत्यर्थः ६१

द्वितीयमनूयप्रत्याहाप्रिपुक्तेति पूर्ववदिति बुद्धेरान्नोवासात्त्वेदुर्विहपमिति प्रागुक्तदोषप्रसंग इत्यर्थः यद्येवं तर्हि आत्मनो गतिशून्यमेव ज्ञातत्वे
वेदोच्यवदिष्यतीति तत्राह गमिति प्रमाणा मिति हेतुगर्भवेद विशेषणं ६२ विदात्मन्येवोपाधिकोजानात्पादिशब्दप्रयोगः संभवतीत्यभिप्रेत्यसि
द्धातीदृष्टातमाहादशेति आदर्शेति श्रुमानेयन्मुखेनेन सामान्ये समानत्वमेकत्वे मुखस्यादर्शाद्विहितेषु तोमानवेरिष्टे हि प्रसिद्धमित्यन्तरार्थः आ
दर्शमुख्यत्वं ततोत्यादाचुपयतिसहकृतपा मदीयं मुखमिति प्रत्यभिज्ञया विव प्रतिविब भावे नोपाधितो भेदाव भासे विमुखे के मानवे रिष्यतए

अप्रिपुक्तप्रसिद्धिश्चेत् पूर्ववदुर्विवेकता गतिशून्येन वेदोऽप्यं प्र माणां संवदत्सुत आदर्शमुखसामान्यं मुखस्येष्टं हि मानवे
मुखस्य प्रतिविबोहि मुखकारेण दृश्यते ६३ यत्र यस्यावभासस्तुतयोरेवा विवेकतः जानातीति क्रियां सर्वात्तीको वक्तिस्व
भावतः ६४

वेत्तुक्तं भवति वक्तृमेवैकत्वं स्फुटयति मुखस्येति ६३ यथा कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य चान्योन्याविवेकान्मलिनं मे मुखमस्मि
वक्तृमित्यादिव्यपदेश उपाधिनिबन्धनस्तथात्मन्यपि ज्ञातत्वादिव्यपदेश उपाधिनिबन्धन इत्युपपन्नमिति दा श्रुति कमाह यत्रेति अव
भास आभासः प्रतिविब भाव इति यावत् ६४

यद्वद्व्याप्त्युक्तं मयं स्पष्टयति बुद्धेरिति बुद्ध्यात्मनो ह्यदात्म्या ध्यासे सत्यन्योन्यधर्मसंकरादात्माज्ञानात्पहेज्ञानापीति घटव्यचदेशो भवतीति
समुदायार्थः ६५ ननु बुद्ध्यादिमिरात्मनिज्ञानमुत्पाद्यतेततः कथमिदमुच्यते आत्मचेतनं बुद्ध्यावस्थाप्यतदिति तत्राह स्वरूपं चेति ज्ञानमा

बुद्धिः कर्तृत्वमध्यस्थतानातीति ज्ञवच्यते तथा चेतन्यमध्यस्थतत्वं बुद्धेरिहोच्यते ६५
स्वरूपं चात्मनो ज्ञानेनित्यं ज्योतिः प्रतेर्यतः न बुद्ध्या क्रियते तस्मात्तात्मनो न्येन वा सदा ६६

तमनः स्वरूपं तदेव ज्योतिषां ज्योतिरन्ते वा स्य ज्योतिरन्नायं पुरुषः स्वयं ज्योतिः सात्री चेत्यादि श्रुतेः अतश्च नित्यमेव पतस्तस्मात्तु बुद्ध्याज्ञा
नं क्रियते आत्मना वा अन्येन वा चक्षुरादिना ज्ञाने सदा कदापि न क्रियत इत्यर्थः ६६

बुद्ध्यात्मनोऽन्योन्यधर्माध्यासेनैक्यवहारस्तुक्तेर्देहदृष्टांतमाह देह इति ॥ रूपादिमत्वेन द्वाद्यादिवदहंप्रत्ययायोग्येऽपि देहे चेतना मध्यस्य यथाहंम
 बुध्यः स्वस्वरूपादिप्रत्ययो दृश्यते तथा बुद्धेर्ज्ञातत्वेन ज्ञातत्वा योग्यत्वेऽपि चिदाभासव्याख्याज्ञातत्वेन ज्ञातत्वा योग्यतामीति लौकिका वदन्ति व्यवह
 रति ॥ दाहोति कमाह तथात्मन इति ॥ विकाररहितस्याप्यात्मनो विकारि चित्ताविवेकाद्विकारित्वादियप्यदेशसिद्धिरित्यर्थः ॥ यद्वा स्वस्ते दे

देहहंप्रत्ययो यद्वा ज्ञानातीति च लौकिका ॥ वदन्ति
 ज्ञानकर्तृत्वेन द्वाद्वा स्तथात्मनः ॥ ६७ ॥

हेयद्वदहंप्रत्ययो मनुष्यो हमित्येवमादिरहंप्रत्ययायोग्येऽपि व्यवद्ध्यते सर्वैः ॥ लौकिकाश्च शास्त्रसंस्काररहिता देवदत्तो ज्ञानाति
 मनुतरति च देहस्यैव ज्ञातत्वेन वदन्ति तद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वेन तथात्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विकारवत्त्वं च व्यवहारस्य दं भवेतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु तर्हि कान्तानस्योत्पत्तिर्विनाशो यश्चेत्ततो ज्ञानमात्मना क्रियते तदा हः तत्कथं नित्यं ज्ञानमात्मरूपमित्युक्तमित्यत आह वौद्धेय इति ॥ एवं पूर्वोक्तप्र
करणेण तदुक्तं तस्येव आध्यासाद्विभिन्नेष्विच्छाया यस्या विदिवभा समाने वौद्धेय बुद्धिप्रभवेः क्रियमाणोः प्रत्यये ह त्रिविधेष्वेव मोहितास्तार्किका ज्ञाना ज्ञाने क्रि
यते न पतदस्य दुर्बलंति ते वा बुद्ध्या त्मविवेक एवापराधो ननु ज्ञानं क्रियते तथा सति प्रत्ययो न त्रिविनाशयो रसादिक तयाः सिद्धिप्रसंगादिति वा
व ॥ ६८ ॥ तस्मादेवं विचार्य मातो प्रामाणा सिद्धकोटस्य स्यात्मनो न विकारित्वं प्रामाणिकं यस्माच्च ज्ञानमात्मस्वरूपत्वश्रवणात् प्रत्यमेवेति न
केनापि क्रियते यस्माच्च बुद्धिर्संसर्गविनात्मनो न ज्ञानत्वं मुपलभ्यते सुषुप्तावदर्शनात् बुद्धिश्च भात्मनः पृथक्तात्वात्वाकारोपलभ्यते त

वौद्धेयप्रत्ययेरेवं क्रियमाणोश्च विभिन्नेः ॥ मोहिताः क्रियते ज्ञानमित्याहुस्तार्किका ज्ञानाः ॥ ६८ ॥
तस्मात्तन्मासबुद्धीनामविवेकाश्रवर्तिताः ॥ जानतीत्यादिशब्दश्च प्रत्ययो याचतस्मतिः ॥ ६९ ॥

स्मादात्मबुद्धितत्त्वाभासानामविवेकाश्रया प्रसिद्धमेव व्याकृष्टं बुद्ध्यात्मनोरेकत्वे गृहीत्वा ज्ञानात्मादिव्यपदेश उपपद्यते न परमार्थतो मुख्यं राम
मन्यत्वात्तेव न मस्तीति प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति ॥ जानतीत्यादिशब्दश्च तदनंतरभावीति द्विषयः प्रत्ययश्च यातसंस्कारज्ञास्मतिः साचेति
त्रयोऽर्थः तन्मासबुद्धीनामविवेकाश्रवर्तिता इति योजना ॥ ६९ ॥

ज्ञाभासबुद्धीनामविवेकमूलः सर्वव्यवहारो न पारमार्थिक इत्युक्तमर्थदृष्टेन स्पष्टयत्यादर्शेति ॥ छायायाः सुखाभासस्य यदादर्शबुद्धि
व्यापित्वेन मुखे स्पन्देऽध्यस्पन्दे यथोतिशेषः ॥ तथाऽध्यस्तस्य चिदाभासस्य बुद्धिधर्माचकारित्वेन आत्मनीयतेऽध्यस्पन्दे यदित्यर्थः ॥ ७० ॥
यस्यादेवं चिदाभासाविविक्ता बुद्धिस्तस्मात्प्रत्यक्षिणामेव ग्राहकत्वप्रतिभाससिद्धिरित्याह बुद्धेस्त्विति ॥ निगदव्याख्याते पद्ये ॥ ७१ ॥ एवमा

आदर्शबुद्धिधापित्वे छायायाः अस्पन्दे मुखे ॥ बुद्धिधर्माचकारित्वे ज्ञाभासस्य न धेयते ॥ ७० ॥
बुद्धेस्तु प्रत्यक्षास्तस्मादात्माभासे न दीपिताः ग्राहका इव भासन्ते दहन्ती वोत्सुकादयः ॥ ७१ ॥
स्वयमेवावभासन्ते ग्राहकाः स्वयमेव च ॥ इत्येव ग्राहकास्तत्त्वं प्रतिषेधन्ति सौगताः ॥ ७२ ॥

भासविविक्तपदार्थस्वरूपा ज्ञानाघघातात्किंकारणा व्यामोहे ज्ञानं क्रियत इति तत्रावोद्धानामपि बुद्धिव्यतिरिक्तो ग्राहको नास्तीति व्यामो
ह एवेत्याह स्वयमेवेति स्वयमेव प्रत्यक्ष इति शेषः ॥ ७२ ॥

यद्येवंप्रत्ययानां ग्राहकमन्येति मनाहं प्रत्ययमेव ग्राह्यग्राहकाकारं बोद्धुं मन्यते तर्हि तन्मतस्यानुभावाच्च सा रित्वादाभासान्भुपगमेक्ये
 ते निराकर्तव्या इत्याशयेन स्वपृथगे पुरुषेति पद्येवमिति ॥ ते प्रत्ययानाम्यदृश्या अत्येन साक्षिणानित्यसिद्धेन न ग्राह्या इति पद्येवं बोद्धवदंतितम्
 तवारणं किमस्ति तदुच्यते मित्युक्ते स्वपृथगे प्रत्याह भावाभावाविति ॥ तेषां प्रत्ययानां यो भावाभावावुत्पत्तिविनाशो सदास्वतः सिद्धेन साक्षि
 णान्येन न ग्राह्यो यद्यपि तच्च विषयमिप्रत्ययानां भावाभावो होहमिति प्रत्यभिज्ञावत्स्ये तेषां ग्राहको न्वयी स्यात्स्यात्साक्षिण्यति किमाभासक
 ल्यनयेति योजना ॥ एवं सूत्रेणोक्ते तै तावता बोद्धवद्वारपितुं शक्यत इति दूषयति एतदपीति एतदपि प्रत्यभिज्ञानसिद्धमपि ग्राहक

यद्येवं नान्यदृश्यास्ते किंतु द्वारता मुच्यतां ॥ भावाभावौ हि ते यो नान्यग्राह्यो सदा यदि ॥ ७३ ॥
 अब्रवी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समं अवितित्वस्य तुल्यत्वाद न्यस्मिन् ग्राहके सति ॥ ७४ ॥

हपंतत्समं प्रत्ययसमं जडमेवेत्यत्र हेतुमाहाचितित्वस्येति ॥ अयमर्थः ॥ प्रत्ययग्राहकः प्रत्यभिज्ञासिद्धो विग्राहः स्वप्रकाशो वा आ
 यप्रत्याहाचितित्वस्येति ॥ अन्वस्मिन् ग्राहके असति ग्राहकोटिपतितत्वेन जायापरिहारात् स्वयमप्यसिद्धः कथं प्रत्ययानां ग्राहक इत्य
 र्थः ॥ अथवा न्यस्मिन् ग्राहके असति स्वतः सिद्धे साक्षिण्यविधमाने प्रत्यभिज्ञाग्राह्यस्याप्यवितित्वस्य तुल्यत्वाद्ग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥
 द्वितीये स्वप्रकाशस्य साक्षिण्यो निर्विकारत्वादाभाससिद्धिरिति दृष्टव्यं ॥ ७४ ॥

सप्रकाशसाक्षिरूपसति प्रत्ययावाभावाभावासिद्धिश्चेन्नहि साक्षिसा त्रिधमात्रेणैव तसिद्धेः कृतमाभासाभ्युपगमेनेति शंकेति अध्वक्ष्यति ॥
 तत्र वक्तव्यं किं साक्षिसा त्रिधानमात्रं प्रत्ययसिद्धिहेतुः किं वा तत्कृतविशेषयोगोपीति तत्र द्वितीयं तावद्वक्ष्यति नेति निर्विकारेऽध्वक्षे उपकारित्वानि
 रूपेण दित्यर्थः ॥ यद्येतावत्तत्र अध्वक्षे साभ्युपगमेऽहंकारावाच्य उपकारित्वा दुपकारपदवाच्यातिशयाजनकत्वादित्यर्थः ॥ प्रथमं दूषयत्यन्यत्रापीति सा
 क्षिणः पूर्णतया सर्वत्र सदा सा त्रिधा विशेषात्काष्ठतोष्टरी नामपि सिद्धिप्रसंगादित्यर्थः ॥ ७५ ॥ एवमाभासानभ्युपगमेवौद्धादिमत्तसाध्यदोषपरि
 हा एतदुपपत्तिस्वयं न्यस्तुक्ताशब्दीयो बंधमोक्षव्यवहारोपि तेन न सिध्यतीति वक्तुं विकल्पयत्यर्थीति ॥ यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धे

अध्वक्षस्य समीचेतुसिद्धिः स्यादिति चेन्न ते ॥ नाध्वक्षे उपकारित्वादस्य त्रापि प्रसंगः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ त १
 अर्थी दुःखी च यः प्रीतास्तत्तदध्वक्षोऽन्येतरः ॥ अध्वक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वेन च न ते मते ॥ ७६ ॥ ॥

गुरुपदेशो प्रीतास्तत्तदध्वक्षो मनः ॥ तोन्योवेति विकल्पार्थः ॥ आद्येनिरनुग्रहाध्वक्षवादिनः तवापसिद्धांतप्रसंग इति दूषयत्यध्वक्षस्येति ॥
 आत्माभासानेगीकारवादिनस्तद्विराभावादविधीतकार्यसंबंधासिद्धेस्तेन च विनार्थित्वापसिद्धेराभासाभ्युपगमप्रसंग इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

द्वितीयं दूषयति कर्त्रेति श्रोतुरर्थे नो ध्यस्य चनेदयस्ते कर्त्रा कर्तृत्वादिधर्मको विकारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात् सदह मध्यक्षोस्मीतिसद्रहं सदादि
शब्दनिर्दिष्टवृत्तात् ग्रहेनार्हतिविरोधादित्यर्थः ॥ यद्वा सदध्यक्षो निर्विकार आत्मा हमस्मीतिसद्रहं यथार्थबोधेनार्हति न लभते इत्यर्थः ॥ शु

॥ कर्त्राध्यक्षः सदस्मीति नैव सद्रहमर्हति सदे
॥ वासीति मिथोक्तिः श्रुतेरपि न सुत्पते ॥ ७७ ॥

निवाधप्रसंगाच्चायं पक्षो न सुत्करत्याह सदेवेति ॥ ७७ ॥

विदाभासानभुपगमपक्षे वेधमोक्षौचपतिमुपपाद्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाहा विविच्येति उभयमात्मानमहंकारं च द्वयमाभासद्वारेण विवेकायन्त्रम
 विविच्य विविक्तम कृत्वा यथा प्राप्नोति तत्त्वं प्रतितत्त्वमसीति श्रुतिर्विज्ञातम तत्त्वमिति चेत् सदा तथा यथा श्रुत्युक्तस्य ग्रहो
 ग्रहणं स्यादिति योजना ॥ अथ मप्रि प्रायः ॥ अंतःकरणादौ विदाभासोदये सति तद्रूपाविकाराभ्यासादविविक्ताहंकार आत्माऽर्थित्वादिसंम
 न्नो मुमुक्षुतां प्रतिपद्यते तं तथैवाविवेकावच्छिन्नमित्यनूयाभासद्वाराभासांतेः करणासाक्षितया लक्षयित्वा तेजोवच्चादिजगत्कारणत्वेनो
 पलक्षितं सद्यस्त्वाच्यं ब्राह्मणतदित्यनूद्य जीवेनात्मनानामरूपसंघातानुप्रविष्टत्वेनापरोक्षप्रत्यक्षया लक्षयित्वा त्वं तदसीति श्रुतिरुपदिश

अविविच्योभयं वक्ति श्रुतिश्चेत्स्याद्ब्रह्मसंज्ञा ॥ ॥ अस्मदस्तु विविच्येव
 त्वमेवेति वदेद्यदि ॥ प्रत्ययाच्चपि निष्ठत्वं मुक्तो दोषः प्रसज्यते ॥ ७८ ॥

त्यात्मतत्त्वमिति तत्राग्रहणमुपपद्यत इति ॥ अहंकारस्वप्नोतास्यात्किमात्माभासाभुपगमेनेति सोऽख्यमतमनूद्य दुषयत्यस्मदस्त्विति प्र
 त्ययान्वयहंकारः ॥ यदि वा क्वमस्मदः प्रत्यक्षैतन्पादहंकारं विविच्यैव त्वमेवेति प्रत्ययान्वयिनिष्ठत्वं वदेन्न दोषो दोषः श्रुतेर्मिथोक्ति
 त्वप्रसंगरूपः प्रसज्यत इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

नर्घहं कर्तृविषयोऽप्युपदेशोऽध्यक्षेयवस्वतीत्याशङ्क्याभासानभ्युपगमेन दण्डिर्ब्रूयामित्याह त्वमिति ॥ त्वमिति पदमहंकारवाचिसदध्यक्षेवोध्य
 ति चेदहंकारमध्यक्षयोः संबंधग्रहणमंतरेण वाक्यार्थबोधानुपपत्तेरहमध्यक्षयोः संबंधोत्रवाच्य एव सकथमुपपद्यते येन संबंधेन त्वमिति पदमध्य
 सेलस्येदित्यर्थः ॥ ७८ ॥ अस्ति संबंधरहेत्याशङ्क्यापरिहरति दृष्टृत्वमिति ॥ यदि दृष्टृत्वसंबंधोऽभ्युपगम्यते तदापि संबंधग्रहणमनुपपन्नं ॥ अ
 हंकारस्य तदत्वात् संबंधग्रहणयोगादध्यक्षस्य न ह्रहणे मिति वक्तव्यमक्रिये निर्विकारेऽध्यक्षे कथं संबंधग्रहणकर्तृत्वमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ मास्ते

त्वमित्यध्यक्षनिष्ठेष्वेदहमध्यक्षयोः कथं ॥ संबंधोवाच्य एवात्र येन त्वमितिल्लस्येत ॥ ७८ ॥ दृष्टृत्वसंबंधोपपद्यतेऽक्रिये
 कथं ॥ ७९ ॥ अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यमध्यक्षस्य भवेद्यदि ॥ आत्माध्यक्षोऽपि मास्तीति संबंधग्रहणे न धीः ॥ ८० ॥

संबंधग्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशोऽप्यविष्यतीति शङ्कामनर्घं विरोधान्मैवमिति परिहरति ॥ अक्रियत्वेऽपि तादात्म्ये
 केयदस्य शोक्तामिति ब्रूयामित्युक्तयोः संबंधग्रहणे शुक्लो वदति वाक्यान्तादात्म्यधीर्ज्ञेय इति तथापि मात्माध्यक्षोऽस्तीति संब
 धग्रहणे सति न तादात्म्यधीः प्रकृतितो जायेत इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

एषम आत्मा तर्ह्यदयेतीयानेषम आत्मा तर्ह्यदय एतद्वृत्तेति शास्त्रादस्य हेकाराध्यक्षयोः संबंधग्रह इति शंका मुह्यन्ति निराकरोति संबंधग्रहणमि
ति नहीत्युक्तं व्यनक्ति पूर्वोक्ता इति ॥ अहंकारस्य जडत्वात् संबंधग्रहीतत्वेन च दत्तेनाप्यध्यक्षस्य निर्विकारित्वादिति द्वौ दोषौ जडं प्रति अनेर्वाधकत्वा
संभवस्तृतीयो दोष इति त्रिधा दोषाः सुः यदि कथंचित् संबंधग्रहणं कल्पेत् तदापि ममाध्यक्षोस्तीति संबंधग्रहणं स्यान्न त्वहमेवाध्यक्षोस्तीति तादा
त्माध्यासो नैगीकारात् ॥ चकारान्ममाध्यक्षोस्तीत्यपि न च दत्तेः हेकारस्य जडत्वादित्यभ्युपगमः ॥ ८१ ॥ एवमात्मानात्मनोः परपक्षे संबंधाः सिद्धि

संबंधग्रहणं शास्त्रादिति चेन्मन्मसे न हि ॥ पूर्वोक्ताः सुस्त्रिधा दोषा ग्रहे वास्यान्ममेतिव ॥ ८१ ॥
अहं शिर्दृशिरुपेता भाति बुद्धिर्ददा सदा ॥ प्रत्यया अपि तस्याः सुप्तप्रायो विस्फुलिंगवत् ॥ ८२ ॥

मुक्ता स्वपद्येति ग्राह्या तादात्म्य संबंधरतित दर्शयत्यहं शिरिति ॥ यदा अहं शिरचेतना बुद्धिर्दृशिरुपेता सदा भातीत्यभ्युपगम्यते तदा
तस्या बुद्धेः प्रत्यया ह तयोः पितप्रायो विस्फुलिंगानामग्राह्यत्ववत् अहं शिरुपाः स्मरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

अस्मिन्पक्षे लोकि कवेदि क्यवहारसिद्धिरपि सुसंपादित्याहाभासरति॥ सी प्रोवधिभूतायाः दृशेष्टिदात्मनः सकाशादेव लोकस्याभासस्तद
 भावश्च स्यात्तां पुत्रिती पुत्रैरुपपन्नैर्न चान्यथा तथा सति आभासाः पुपगमे सति प्रत्ययभावाभावयोः प्रत्ययग्रा
 ह्यत्वायोगात्ततो नैव विविक्तस्य चात्मनस्तद्वाहकत्वानुपपन्नैराभासद्वारा तसंबंधादात्मनो बुद्धिबुद्धिभावाभावस्यासित्वपुपघने बुद्धे च त
 द्वाह आत्मग्रहोहमस्मीनुपपन्नः स्यादित्यर्थः॥ ८४॥ तत्रापो विस्फुल्लिगवदिति दृष्टांताभिधानादात्मनो विकारप्राप्तिशंकेन नैवमिति॥ अयः पि

आभासस्तदभावश्च दृशोः सी प्रो न चान्यथा लोकस्य पुत्रितः स्यात्तां तद्
 हश्च तथा सति॥ ८३॥ न चैवं दृशिं कंतिरयः पिं डे शिवदेवत॥ सुखाभासवदित्येतत् आदर्शेति त्रि

राकृतं॥ ८४॥

डेऽशिसंकोतिवत् बुद्धोदृशिसंकोतिर्विकारो भवेदित्यर्थः॥ परिहरति सुखाभासवदिति तदेतच्चाप्यमादर्शसुखाभासवदिति दृष्टांतप्रबंधेन नि
 राकृतमित्यर्थः॥ यथा सुखस्यादर्शप्रतिबिंबितस्य तत्सुखत्वेन रूपेण मिथ्या बुद्धो प्रतिबिंबितस्य विदात्मनो बुद्धिधर्मत्वेनावभासो मध्येति
 पूर्वमुक्तं सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः॥ ८५॥

त्वत्तद्वार

१३३

रक्षापतिपाशं कपहरितिनदपीति अवेदिकत्वप्रसंगादिमर्थः किंचाभासानभ्युपगमे द्वाभावादहं ब्रह्मास्मीत्यागेतुके वा कान्त्यमेका
ज्ञानेन सिद्धेदित्याह नवधीरिति चेतसियथाभासो न भवेत्तदादशिवृत्तास्मीति धीर्न भवेत्केवलस्य चित्तस्य न तत्त्वार्थं च कूटस्थत्वादि
मर्थः ८६ ब्रह्मास्मीति धियोः भावेकादशतिरित्यत आह सदस्मीति अपिरवधारणार्थः नत्वमसिवाकमेकग्रहकमुक्तधियोः भावेव्य

न्मा

तदप्यस्त्विति चेन्न त्रल्लोकापतिकसंगतेः नवधीर्दशिरस्मीति यथाभासो न चेत्तसि ८८
सदस्मीति धियोः भावेव्यर्थस्यात्र त्वमस्य वि पुष्पदस्मद्विभागहेत्वादर्थवदिदं वचः ८९

१३४

यमेवाप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः अस्तु वैयर्थ्यं तद्वा कश्चोद्गतां सर्वेषां तु चित्तिब्रह्मास्मीति बुद्ध्युत्पन्नदर्शनादित्याशं क्वाह पुष्पदस्म
दिति अधिकारिणः प्रमितिजनको वेदरतिन्यायात्सम्यक्पदार्थविज्ञानवत्स्ववाक्यार्थबोधे धिकारादात्मानात्मविभागज्ञान
वत्पेव उसीदं वाक्यमर्थवत्तसर्वमिति उदितोत्यर्थः ९०

राम

१३३

१३४

तमेवपुष्पदम्पद्विवेकदर्शयितुमुपक्रमतेममेदमित्यादिना इदंपुत्रादिममेतिचप्रत्ययोपुष्पघनात्मन्येवज्ञेयोपुत्रादिवाद्यार्थस्यदेहाध्यासप्र
णालिकधेवास्पदर्थप्रवेशाद्वाद्यार्थसंबंधोपनात्मधर्मत्वेतिपुक्तमुक्तंममेतिप्रत्ययोपुष्पधेवेति न संशय इति सर्वत्रावुच्यते अहमितिप्र
त्ययश्राभासद्वारात्माभूतेव्यावहारिकेः स्पष्टात्मन्यहंकर्त्रीरीष्टस्यादहमित्येवोक्तेखदर्शनात् अयं देहादिरस्मीति चोभयोरान्मानात्मनोः

ममेदंप्रत्ययोज्ञेयोपुष्पधेवन संशयः अहमित्यस्मदीष्टस्यादयमस्मीति चोभयोः ६०
अन्योन्यापेक्षयातेषां प्रधानगुणान्तेष्वपि विशेषणविशेष्यत्वं तद्व्याप्यसंहिपुक्तिः ६१

प्रत्यय इत्यर्थः ६१ आत्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानामसंकीर्णतया संकीर्णतया च विषयानुक्तोक्तविवेकसिद्ध्यर्थं तेषां गुण
प्रधानभावेन विशेषणविशेष्यभावो ग्राह्य इत्याह अन्येति ६०

विशेषणविशेषत्वमुक्तिरिति श्रुतिमनुक्तमेव विविच्य दर्शयति ममेदं द्वयमिति मध्यमस्य पूर्वज्ञो के मध्ये निर्दिष्टस्यास्मदर्थस्यात्मनो विशेषणमि
दं ममेति वद्वेयं मनुष्यो ह मिति प्रत्ययापेक्षयेत्यर्थः तत्रोदाहरणं धनी गोमान्यथेति यथा धनादी देवा एव देहापेक्षया ममत्वा एव मम हं कर्तुः
सिद्धे न ह्येव लोके देहो हं कर्तुं रात्मनो वा धनाद्यपेक्षा हत्वा स्पदनया विशेषणमेवेत्यर्थः चकारादात्मनो पिसोहेतातेत्याद्युल्लेखे स्खलदे
हमपेक्षप्रधानभूतोऽप्यहं कर्ता विशेषणमिति योत्ये ५३ एतत्सर्वं यदधीनं सत्ता प्रकाशं तत्रारोपितं सत्तस्य सदा विशेषणं भवदपितेन सा
क्षिण न संस्पृशत इत्येवुयो निरपेक्षसिद्धः स सुदः ॥ आत्मेति पुष्पदस्य द्विभागस्य भवेदेव वाकार्यज्ञानमिति प्रमाणमेव वेदांतवाक्यमित्य

ममेदं द्वयमप्येतन्मध्यमस्य विशेषणं धनी गोमान्यथा न ह्येदेहो हं कर्तुरेव च ५२ तः
बुद्ध्या रूढं सदा सर्वसाहं कर्ता च साक्षिणः तस्मात्सर्ववभासोऽज्ञः किंचिदप्यस्य शान्तसदा ५३

मिषे नोपसंहरति बुद्ध्या रूढमिति बुद्ध्या रूढं बुद्धिचित्रिकोऽतीकृतं सर्वदेहनत्सेवधिविषयज्ञानं साक्षिणो विशेषणं गुराभूतमिति
यो जना न केवलमेतावत्किंच साहं कर्ता अहं कर्ता साभासमनसा सहितः सूक्ष्मे पिसंघातः साक्षिणो विशेषणं नस्मिन्नध्यस्ततया तद
वभासनादित्यर्थः यस्मादेवं परमाद्यतः किंचिदप्यस्य शान्तसदा सर्वस्वाभासद्वारा वभासयतीति सर्वावभासस्तस्मात्सो ज्ञानस्वरूप

एषविवेकिनामार्गो विपरितन्वविवेकिनां हेतुदावप्यात्मनो विशेषणत्वप्रतीतेरित्याह प्रतिलोममिति वा त्वायेपहनचेतालोकस्तत्सु द्वितो
 कबुद्धिस्तस्यादिति वा ह्यार्थसत्त्वप्रधानं लोकबुद्धिमयेत्येति यावत्तथा च वा ह्यार्थप्रधानीकृत्य दिदं यथोक्तं विशेषणविशेष्यादिसर्वं प्र
 तिलोममनात्मभूतेतदविवेकधियां विवेकज्ञानभूम्यानाह ह्याऽस्ति वर्तते विवेकिनां तु ह्यस्यासर्वमेतद्विशेषणदिकं दृश्यं नानास्ति न
 वर्तते अतोऽविवेकिनां बुद्धिमात्मन्यवतारयितुं विशेषणविशेष्यादिप्रबंधकल्पना यथा प्रतीतिसत्तामादाय क्रियतेऽध्यारोपापवादस्या

प्रतिलोममिदं सर्वतथोक्तं लोकबुद्धिः अविवेकधियामास्ति नास्ति सर्वविवेकिनां ६४
 अन्वयव्यतिरेको हि पदार्थस्य पदस्य च स्यादेतदहमित्यत्र युक्तिरेवावधारणे ६५

येनेति भावः ६५ नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सर्वसंसारविनिर्मुक्तात्मावगमात्किंवा केनेत्याशंकाहान्वयव्यतिरेको होति यदा
 र्थस्यान्वयव्यतिरेको नाम आत्मपदार्थेऽदिष्टा सा हीनकदापि दृश्यः साक्ष्यो वा भवति न स्यात्तु प्रकाशसन्मात्रतया स्वतः सिद्धत्वा
 दतोऽनन्याश्रयः ॥ ॥

१३६

पञ्चात्रकदापिकस्यादिविशेषणमात्मानं यावदुपेक्षां वाहंकारादिविषयांतं न दन्याधीनप्रकाशसत्ताकतयाऽन्याध्वयंसत्सदा विशेष
 राभावेन व्यभिचरति तस्मादनागमायापि दृगात्मरूपे सत्त्वं शुद्धादिवन्न द्विपरितमसत्परतादिवदित्यनन्तजडपरिस्त्रिन्नपराधीनय
 रागर्थावाहः सत्यज्ञानानेन प्रत्यगानंदरूप आत्मेति विवेचनं ॥ यदस्यान्वयव्यतिरेको नाम आत्मा चैतन्यप्रज्ञानं ब्रह्मसदित्यादियदा नि
 कर्त्तव्याद्युपपदविधुराणि केवलस्यैवात्मनः समर्पकाणि न विशेषणतद्विशिष्टविषयाणि असामर्थ्यात्किन्नाभोक्ताज्ञातादृष्टा श्रीताव
 द्वागताहः सुलरत्यादीनि तु न केवलपूर्णतमविषयाणि अस्याधीनक्रियाद्युपगदृष्टाया मेव प्रमुत्पमानत्वादिति विवेचनं एवं
 दस्यपदार्थस्त्वान्वयव्यतिरेकाविति यदेतद्वहमित्यत्रास्मदर्थविषयेऽवधारणपुक्किरेवस्याद्विवेकावधारणोपायमात्रं स्यात्तत्रुवा
 कायेपदार्थे को व्यापारोस्येत्यर्थः तस्मादेतावतापि विवेकेन देहादिवैलक्षण्येऽवधारितेपि को हंतहीति जिज्ञासायाश्चबुद्धतेस्
 त्वमसीति वाक्यं निज्ञासितस्वरूपविशेषसमर्पकमवश्यमपेक्षितमेवेति भावः ॥ ॥ राम

राम
१३६

किंचावस्थात्रयपरस्परव्यभिचारिचेतन्याः त्मानुनकदापि व्यभिचारीतिप्रकारोत्तरेणात्मानात्मविवेकं दर्शयति नाडाह मिति अस्मिन्सुषुप्तेऽत्रा
 त्मनि अत्र स्वा नेवाम नागपीषदण्यदात्मस्वरूपातिरिक्तमहनाडाह नदृष्टवानस्मीति परमशक्तज्ञानो न स्वात्मानो हृदि चैतन्यं चारयति प्र
 त्ययेतु पुनर्निवेधति प्रतीयत इति प्रत्यय इति युक्त्या प्रमात् प्रमात्ता प्रमेयादिरूपः सर्व एव विशेषो गृह्यते तस्मात्परस्परव्यभिचारितया दृष्टस्व
 भावाभ्योवस्थाभ्यो मिथ्याभूताभ्योऽव्यभिचारी विद्वत्साक्षी सत्य आत्मेति विवेकः सिद्धीतीत्यर्थः ६७ एवमुक्तं च यद्यतिरेकौ शास्त्रसंमतौ
 न स्वबुद्धौ त्रेधा मात्र कृताविति विद्वासाय शास्त्रमुदाहरति स्वयं ज्योतिरिति साहचर्येन अत्राप्यपुरुषः स्वयं ज्योतिः न हि दुष्टं हृदि विपरिलोपो विद्य

नाडाह महमित्यस्मिन्सुषुप्तेऽन्यन्मनागपि न चारयति हृदि स्वोपत्ययेतु निवेधति ६८ स्वयं ज्योतिर्न हि दुष्टं हृदि न्येवं
 विदोसितं ६९ कौठल्यं च तथा तस्याः प्रत्ययस्य तुल्यता स्वयमेवावुचीक्षां प्रत्ययावगती एव च ६८

तस्मैवमादिशास्त्रं संविदश्चेतनाया अस्मितोसद्भावतस्याः संविदः कोऽयं निर्विकारो वस्वयमेवावुचीदिति संबंधः तथा प्रत्ययस्य प्रमा
 त्तादिभेदस्य तुल्यता मसत्रा च न तु तद्वितीयमस्ति न ततोऽपि द्विभक्तमित्यादिशास्त्रं स्वयमेवावुचीदिति पुनरेवान्वयः एवं प्रत्ययावगती ए
 व गसंकीर्तनास्त्रोक्तं विवेचितेति शेषः प्रत्ययो व्याख्यातः अवगतिश्चेतनं ६८

एवमवांतरवाक्यकृतं युष्मदस्य द्विवेकमुपपत्तिरुक्ता विज्ञातपदार्थतत्त्वेषु रुवे महावाक्यफलवद्विज्ञानं जनयतीत्याह एवमिति एवमुक्तप्रकारे
 ताश्रुतिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धितोऽन्यथानिरेकतश्च विज्ञातवांतरवाक्यार्थेषु सिसतिमहावाक्यात्मिकाश्रुतिः श्रोतुर्ज्ञातो मोहापनुत्तये सका
 र्थविधा निवृत्तिप्रयोजनाय तत्सदाख्यं ब्रह्मत्वमसीत्याहोपदिशतीत्यर्थः ९९ वाक्यश्रवणमात्रान्मोहायो हे दृष्टान्तपुराणसिद्धमाह ब्रह्मेति
 दाशरथिनारामेतादेवकार्यसिद्धये मनुष्यावतारनाथेन स्वमाहात्म्याद्यादनं संकल्पपूर्वकं यत्कृतं तद्विद्वत्तमः शब्देनोच्यते न त्वीध्वरस्य मोहः

एवं विज्ञातवाक्यार्थे श्रुतिलोकप्रसिद्धितः श्रुतिस्तत्त्वमसीत्याह श्रोतुर्ज्ञातो मोहापनुत्तये ९८
 ब्रह्मादाशरथेयं हृदुनैवापानुदत्तमः तस्य विष्णुत्वसं बोधेन यत्प्रोक्तं तत्त्वमसीति वाच्यं ९९

संभवति तदुक्तं संक्षेपशरीरके ॥ संकल्पपूर्वकं मूढघुनं दनस्य नाहं विज्ञान इति कंचन कालमेतत् ब्रह्मोपदेशसुपलम्प्यमिति
 मात्रं तच्चोत्सर्ज्य स कृतं सति देवकार्य इति हे राम त्वं विष्णुरसि न दशरथपुत्रमात्र इत्युक्ते ब्रह्मादाशरथेः संकल्पमात्रकृतं तमो वि
 ष्णुत्वात्वादनरूपमपानुदत्त एवकार्यमाहेतुस्येति यत्प्रोक्तं तं वाक्योपदेशग्रहणतिरिक्तमित्यर्थः १००

दार्ष्टान्तिकमाहंशदस्येति एवंशब्दः प्रथमं बोध्यः यथायं दृष्टो न एव सदसीति वा को न सानिष्टो नैव केवलं नानुष्ठापितेति योजना सा कानिष्टे
 तितामाहंशदस्येति प्रत्यगात्मनि परागर्थेभ्यो व्याहृतेशो धिते आत्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षि स्वप्रकाशत्वाभावे अहंशदस्य निष्कलत्वा
 रायापर्यवसितावृतिः सैवेत्यर्थः तत्र त्वंतदसीत्युपदेशमात्रादहं सदसीति वाकार्यज्ञानोदयमात्रे सति विमुक्तता मोहापोहरूपा फलं भव
 तीत्यर्थः यद्वा दृष्टो न स्य दार्ष्टान्तिकमेवं विज्ञातवाकार्यरति पूर्वश्लोक एव स्थितं द्रष्टव्यं अयं त्वय्यथोक्तोपपत्तेन ननु दाशरथे भवेदेव विष्णुत्वे

अहंशदस्य निष्कालोतिषि प्रत्यगात्मनि सैवोक्ता सदसीत्येवं फलं तत्र विमुक्तता १००

पदेशमात्राद्विष्णुरहमस्मीति महितिवो धोदयस्तस्य महामहिमसंपन्नत्वात् कथमिदानीं तनस्य कर्त्री भोक्तेत्यादि प्रत्यक्षाभिमतमिष्टा
 प्रत्ययगृहीतस्योपदेशमात्रादहं ब्रह्मास्मीति निर्विविक्तीत्संज्ञा न संभाव्यत इत्याशंक्य शोधितं पदार्थस्य पुंसः कर्त्रीदिसाक्षिण एवाह
 मादिशब्दलेहितस्य ब्रह्मत्वे उपदेशात्ता उपपन्निरत्रापीति परिहरति अहंशदस्येति सदसीत्येवं वा को न सैव निष्कालेति संबन्धः अन्य
 त्समाने १

एवमवगतपदार्थतत्त्वस्यवाक्यादेवसमूलसंसारनिवृत्तिफलज्ञानंजायतएवेतिस्तिष्ठेत्कृतेः प्रामाण्यासिद्धयर्थकार्यपरत्वेकल्पमित्याग्रहो निर-
र्थकोविद्वदनुमतिर्ललादित्यभिप्रेत्याहकृतमात्रेणोतिपद्योक्त्या येनवाक्यस्यकृतमात्रेणचेदुक्तफलंविज्ञानंनस्यात्रतदाकार्यकल्पंभवमव-
श्यंभवेदमप्यर्थवादोदिवाक्यवत्सार्थेप्रामाण्यानुपपत्तेः इहतु नतथाकल्पमस्तिफलस्यसद्यएवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः स्वयंस्तोतिवृत्ति-
इत्युक्तिस्तोकेपूर्वमर्द्धस्तोकोधिकः स्थितः इहचापमर्द्धएवस्तोकाः इतिसहगणनायां १ किंचसिद्धेवृत्तात्मनिशास्त्रस्याप्रामाण्यंनान्यवि-
शेषासलक्षणंवा निष्फलत्वंवासंशयलक्षणंवानुत्पत्तिलक्षणंवेतिविकल्पान्क्रमेणदूषयन्निव्यवहारादिना नाद्यःपस्याद्यवहारा

कृतमात्रेणचेन्नस्यात्कार्यतत्रभवेदुक्तं १ व्यवहारासुरापीष्टःसन्धावःस्वयमात्मनः अश-
नायादिनिर्मुक्तैतत्कालाज्ञायतेप्रमा २ तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थत्रिषुकालेष्वसंशय ३

इहवृत्तास्मीतिशास्त्रोपदेशव्यवहारासुरापूर्वमप्यात्मनस्वयमेवसन्धावरुषोवाधकाभावात्तस्याध्यावस्थितात्मस्वरूपस्यैवकृत्यानिवेदना-
ननुहिरुपलानवदप्रामाण्यमित्यर्थः नहितीयेनुभवविरोधादित्याहाशनयादीति तत्कालाप्रवाक्यश्रवणाकालएवकालोयस्याःसा-
तत्कालाप्रमा आशनायाद्युपलक्षितसंसारस्यनिर्मुक्त्येनिवृत्त्यर्थंजायतेविदुषोपपत्त्यमेवेतदित्युक्तो न निष्फलत्वशंकावशादित्यर्थः
३ तृतीयमप्यनुभवविरोधेननिराकरोतितत्त्वमसीति असंशयःसंशयोनास्तीत्यर्थः ४

चतुर्थे प्रत्याह प्रतिबंधेति । प्रत्यर्थान्तरं हि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिप्रतिबंधस्तद्विहीनत्वादवगत्यार्थस्य पुंसस्य तस्मिन्नेव वाक्यप्रवणकाले आ-
त्मन्येव प्रमाणायेतैव न संशय इति योजना । आकाशपुष्पमल्लीत्यादिवाक्यार्थवदनुभवायोग्यार्थत्वशंकावारयति स्वयंचेति । अनुभवस्वरूप-
त्वात्स्वयमात्मनः प्रत्याख्यातमशकत्वादित्यर्थः । अतो हं फडादिशब्दवदनुत्पत्तिलक्षणमप्यप्रामाण्यं नास्तीति सिद्धं सिद्धे ब्रह्मात्मनि वाक्य-
स्य प्रामाण्यमिति भावः ॥ ४ ॥ एवं प्रमाणात्स्वरूपनिरूपणेनाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमुपपाद्येदानीं प्रतिपत्तव्यार्थस्वभावनिरूपणेनापि न युक्तं यथा

प्रतिबंधविहीनत्वात्स्वयंचा अनुभवात्मनः ॥ जायेतैव प्रमातृत्वात्मन्येव न संशयः ॥ ४ ॥
किं स देवाहमस्मीति किं वा न्यत्प्रतिपद्यते ॥ स देव चेदहं शब्दः स ता मुत्प्यार्थ इष्यते ॥ ५ ॥

दयितुं विकल्पयति ॥ किं स देवेति तत्त्वमसीति वाक्यप्रवणसमन्तरं प्रतिपत्तावहमस्मीति किं स देव प्रतिपद्यते किं वा न्यदिति विकल्पा-
र्थः ॥ आद्ये पक्षे स देव इति निश्चयतिरित्याह स देव चेदिति ॥ स ता स ब्रह्मार्थेनाहं शब्दो मुख्यार्थः इष्यते तदा च स ब्रह्मार्थ इति शब्द-
योरेकार्थपर्यवसानादेकात्म्यमेव वाक्यार्थेने स स रश्मिपरोक्षज्ञानसिद्धिरित्यर्थः ॥ ५ ॥

द्वितीये दोषमाहान्येति प्रत्यगात्मनो न्यवेत्स दत्ते दाहं ग्राहप्रतिपत्तिरहं ग्रह रूपाया प्रतिपत्तिर्यथैव सा भवेत्संपदादि ज्ञानवत्तत्र वाक्य
स्याप्रामाण्यमेव प्रत्ययेत्यर्थः प्रमाणप्रमेयस्वभावपर्यालोचनया चात्मादेवापरोक्षं फलवदात्मनस्तत्त्ववित्तानमुत्पद्यत इत्युपपत्तिमित्युप
संहरति तस्यादिति दह वा कोष्ठस्य ग्रहे सति अत्र गते यथा र्थास्तु भवस्य वारणा निवारणं नास्तीत्यर्थः ६ न च आत्मनः कृच्छ्रत्वेन प्रतिपत्ति
त्वा नुपपत्तौ फलसंबन्धो नोपपद्यत इत्यस्यात्मग्रहे निवारणे त्यागोक्ताह प्रत्ययीति प्रत्ययी परिणाम्येतः करणं प्रत्ययस्तत्परिणामश्च यदाभा

अन्यश्चेत्स दहं ग्राहप्रतिपत्तिर्यथैव सा तस्मान्मुख्यग्रहे नास्ति वारणावगतेरिह ६
प्रत्ययी प्रत्ययश्चैव यदाभासो न दर्शिता तयो रचि निमित्वा चैत न्येकत्पत्तेरिति ७

सौम्यस्य चिदात्मन आभासो योक्तो यदाभासो न योस्तदर्थता न ह्येष भूतते नियावत्तस्मिंश्चैतन्ये चिदात्मनि तदभासद्वारा फलं क
ल्पते किंचित्तयोः प्रत्ययि प्रत्यययो रचि निमित्वास्तत्त्वादपि फलसंबन्धायोगात् फलस्यात्मसंबन्धः स्यादित्यर्थः ७

वृत्ति

निर्वाणारस्यापि फलसंबंधे दृष्टान्तमाह कूटस्थ इति ननु राजतभृत्ययोः स्वस्वामिभावसंबंधोक्तिराज्ञानिनयादिसंबंधनिमित्तमिह
त्वध्यक्षाध्यक्षयोस्तादृशस्यादर्शनात्कथमप्यदृष्टान्तः प्रकृते संगतः स्यादित्याशङ्क्य आत्मस्य धिष्ठानाधिष्ठेयभावः फलसंबंधहेतु
रित्याह तदिति हेतुभ्यामित्यत्र हेतुत्वाभ्यामिति भावप्रधानतायोन्या क्रियाः ह्यमात्मिका इति प्रत्यर्थमपतीति व्युत्पत्तेः प्रत्ययान्तः क
रतो साभासमुच्यते साभासद्विषयनोरिति यावत् आत्मत्वे च हेतुत्वं चात्मत्वहेतुत्वे तस्य फलस्य न आत्मत्वहेतुत्वे तदनात्मत्वहेतुत्वे

कूटस्थेऽपि फलयोग्यं राजनीवतयादिकं तदनात्मत्वहेतुभ्यां क्रियायाः प्रत्ययस्य च ८

ताभ्यां तदनात्मत्वहेतुत्वाभ्यामिति योजना तथा च क्रियाप्रत्यययोर्लङ्गयोः फलस्वरूपत्वाभावात् फलोपादनत्वाभावाच्च तद्व्यापारनि
बन्धनं फलतदधिष्ठानरूपवनिर्वाणारेपि कूटस्थे योग्यमित्यसिद्धदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसंगतिरित्यर्थः ८

१४०

पुद्गलस्यात्मनः प्रमातृत्वं नास्तीत्यभिप्रेत्येदं विशिष्टप्रमातृकृतं फलं कूटस्थे उपचर्यत इति एतदृष्टान्तेनोक्तं वस्तुतस्तु चित्प्रतिबिम्बस्यैव स्तोपा
द्विधापारेण स्वात्मन्यधस्तेन विद्यत एव प्रमातृत्वमिति विदात्मन एवाविकृतस्य प्रतिबिम्बभावनिवन्धनः फलसंबन्धः इति सदृष्टान्तमाह दर्शयित्वा
येन सुखाकारेण विशिष्टतया आभासत इति यदा भासः स तदा दर्शो सुखाकारः स एव ग्रीवास्त्व एव स न ततो न्यो य आ विव प्रतिबिम्बयोरेकं

आदर्शस्तु यदा भासो सुखाकारः स एव सः यथैवं प्रत्ययादर्शो यदा भासस्तथा ह्यहं ६

लोके प्रसिद्धमित्यर्थः एवं प्रत्ययादर्शोऽहंकारो यदा भासो येन चित्प्रतिबिम्बेनाभासत इति यदा भासः स चित्प्रतिबिम्बपरमात्मैव न ततो
न्योहंकारेऽहमवभासगोचरस्तथा स त्वहं ब्रह्मेति वाक्यार्थधीर्घटनेऽधस्तां शापोहमात्रेण विनानात्मनः कर्मत्वमित्यर्थः ६

राम
१४०

अपमेवपक्ष आदरणीय इत्याह इत्येवमिति एवं सति विदाभासाभ्युपगमे सति सदहमस्मि चकारादहं सदस्मीत्येव याकाराप्रतिपत्तिः स्यात्तान्य
 या आत्मन एव बाहंकार एव वा प्रमातृत्वाभ्युपगमे इति पतोऽतो यमेव मार्गोऽनिच्छिन्निरप्यादरणीय इति योजना एव मनभ्युपगमे न केवलं प्रति
 पत्त्यनुपपत्तिरपि नूपदेशस्याभ्युपपत्तिरित्याह तत्त्वमिति त्वमर्थोऽनुवादद्वारेण हितदर्थभाव उपदेष्टव्यस्तत्रान्यमानस्य चित्प्रतिविंवस्था
 भावेन दर्शोपदेशो निरालंबो नर्थकः स्यादित्येतदाह द्वाभावादिति १०० एतदेव विशदयति श्रोतुरिति तथासतीत्यर्थः तच्च श्रोतृत्वम
 अध्यात्मजननसंभवतीत्याहाध्यक्ष्येति न कस्यापीत्यर्थः ११ यद्यप्यध्यक्ष्यनोपदेशस्तथापि न वैयर्थ्यमिति शं कतेऽध्यक्ष्येति तत्र
 इत्येवंप्रतिपत्तिः स्यात्सदस्मीति च नान्यथा नत्वमित्युपदेशोऽपि द्वाराभावादर्थकः १० श्रोतृः स्यादुपदेशश्चेदर्थवत्तं
 चाभवेत् अध्यक्ष्यनवेदिष्यं श्रोतृत्वं कस्य तद्वेत् ११ अध्यक्ष्यसमीपे स्यादुद्देरेवेति चेन्न तं न तत्कृतोपकारोक्तिकाश
 यद्वन्न कल्पते १२
 बुद्धेः श्रोतृत्वं किमध्यक्ष्यसन्निधिसत्तामात्रापेक्षमाहोस्वित्कृतोपकारापेक्षमिति विकल्पाद्यं प्रत्याहनत इति तच्छ्रुतः सन्निहिताध्य
 दाहानुपकारोऽतिशयो बुद्धेर्ज्ञेयवयवकाशादिध्वं नादे सन्निहिताहुद्भावतिशयो न कल्पते तद्वदित्यर्थः १२

१४१

द्वितीयमुक्त्याप्यद्वयमिति बुद्धेचेदिति एवं सति आभासानभुपगमेऽध्यक्षस्य परिणामिताननुनिश्चितं प्रयोज्यते तर्थाः अतो रूपं रूपं प्रतिरूपोव
भव एकधा बहुधा चैव दृश्यते जल वंदु वदित्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगृहीत आभासपक्षो निर्दृष्ट उपादेय इत्यभिप्रेत्याहाभासेपि चेति यद्वा अस्तु
परिणामिताध्यक्षेति चेत्त आभासेपि च प्रमाणासिद्धे भुपगम्यमानेन तव को दोषो भविष्यतीत्याहाभासेपीति १३ आभासपक्षे विदात्मनः
परिणामप्रसंगाभावं वक्तुं शंको मुक्त्याप्यत्र आभासे परिणामस्येदिति नैव आभासस्य यथा त्वोपपत्तेरिति परिहारमाह न रज्ज्वादीति रज्ज्वत्तानव
ल्लितस्य सर्पादे रज्जुनिभत्ववदन्निदमात्मकस्पर्जतादेरिदमात्मत्ववच्च विदात्मात्मानकल्लितस्य बुद्ध्यादेर्मधैव चिन्निभत्वं चकारादभे
बुद्धेचेन्न कृताः कश्चिन्नैवेवं परिणामिता आभासेपि च को दोषः सति श्रुत्याद्यनुगृहे १३
आभासे परिणामस्येन्न रज्ज्वादिनिभत्ववत् सर्पादेश्च तथा बोचमादर्शे च मुखत्ववत् १४

रूपरूपस्यात्मनो भोक्तृत्वाभासो मधैवेति सूच्यते यथैवं मध्यात्वं तथा पूर्वमवोचमादर्शे च मुखत्ववन्मुखाकारत्ववदिति हर्ष
तप्रगावेनेत्यर्थः चकारा मुखस्यैवात्मनोऽविकृतत्वमप्यवोचमित्यर्थः १४

राम

१४१

अहंकारे वा अत्वमिति मन्यमानस्तस्य चिन्मत्त्वमाक्षिपति नास्मिन् आत्मनः केवलस्य ग्रहणादवभासनात् यमेवात्मा भासत्वस्य सिद्धिश्चेन्न भवे
 वाभासावभासेनेवात्मा सोऽन्येन दाहत्वस्मिन्मतेऽन्योन्यसंश्रय इति यो न नादृष्टांतश्च विषम इत्याह सुखादेरिति दर्पणादिगता भासव्यतिरेके
 णाग्नीवास्तत्वेन सुखस्य सदा सिद्धिरस्तीति न तत्रान्योन्यावेक्षतेत्यर्थः १५ अन्योन्याश्रयमिव स्पष्टपक्षध्वजस्येति तथा चाहमिति प्रती
 यमानोऽहं कृत्यात्मकस्वचेतन आत्मेति युक्तमिति अभिप्रायः १६ अहं कृत्यात्मकस्यांतःकरणात् स्वप्ने ह्यप्यप्येव व्यवस्थितत्वात् तद
 भासनिरपेक्ष एवात्मा तत्र सिद्ध इति नोक्तदृष्टांतसंगतिरिति परिहरति नैवं स्वप्ने प्रतिप्रत्ययस्यांतःकरणात् स्पष्टशोरात्मनश्च स्वप्नावस्थायां तथा

नात्मा भासत्वसिद्धिश्चेदात्मनो ग्रहणात् यथक् सुखादेश्च यथक् सिद्धिरित्यन्योन्यसंश्रयः १५
 अध्वजस्य यथक् सिद्धे वा भासस्य तदीयता आभासस्य तदीयत्वे ध्वजस्य व्यतिरिक्ता १६
 नैवं स्वप्ने यथक् सिद्धेः प्रत्ययस्य दर्शनात् रथादेस्तत्र शून्यत्वात् प्रत्ययस्यात्मना ग्रहः १७

सुखतत्प्रतिविंबवत् यथगन्योन्यनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः कुत एतदित्यपेक्षायामाह रथादिति न तत्र रथानरथयोगानप्यंथानो भ
 वंतीत्यादिना स्वप्ने रथादिदृश्या हित्यस्य श्रुयमानत्वात् प्रत्ययस्यैव रथाद्याकारमापन्नस्य तत्रात्मना स्वप्रकाशचेतनेन ग्रहः तथा चात्मा
 प्रत्ययसंवलनविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशतया भासमान एव स्वप्ने विषयाकाराकारितप्रत्ययसाक्षी सिद्ध इत्यर्थः १७

सुप्रयत्नोचनया विदात्मनः प्रत्ययाद्विवेकं दर्शयित्वा जायत्वभावालोचनया पितृमाहावगत्याहीत्यादिना विषयस्याकृतिरिवाकृतिर्वस्य
अथवा विषयस्य कृतिरेवाकृतिर्वस्य सविषयाकृतिरिति विग्रहः आत्मचेतन्यव्याप्तिविषयाकारे प्रत्यये जायमाने तस्मिन् विषयाकारः सवाद्यो
विषय इत्यर्थः १७ किंच सवाद्यो विषय इति सिततमत्वात्कर्तुः साध्यतयो देश्यत्वेनेष्टतमत्वात्कर्म भवति तद्वत्तद्विषयेष्वावाक्ये निमुत्प
ते कुर्विति प्रेयतेयत इत्यध्याहारः आकारसमर्पकस्य कर्मकारकतया विषयत्वमुक्त्वा प्रत्ययस्य करणत्वमाहाकारोपपत्तिरिति यत्र बुद्धिपरि

अवगत्या हि संव्याप्तः प्रत्ययो विषयाकृतिः जायते स यदाकारमुवाद्यो विषयो भवतः १८
कर्मसिततमत्वात्सस्तद्वान्कार्ये निमुत्पत्ते आकारोपपत्तौ चार्थेन करणं तदिहोच्यते १९

णामे विषयेणाकारोपपत्तौ तदिह विषयाप्रिव्यक्तौ करणमुच्यते तत्र द्वाहं द्विषविशेषितात्तदर्थं काराबुद्धिरिति राम
विषयप्रमितिप्रतिकरणमित्यर्थः १९ ॥ ॥ १४१

विषयकारणोक्त्या घकर्तारं कृत्यादयति यदाभासेनेति यस्यचित्प्रतिविंवस्याभासेन संख्या प्रोहंकारः परिणामते सचिदात्मप्रतिविंवोत्तनेति
निनिगद्यते कथ्यते एवंसाक्ष्येनिर्दिश्यतः साक्षितोऽद्यगुपलंभयति त्रयमिति एतत्रयं ज्ञानाज्ञानं हेतुं चेति विविच्यासाधारणेनावगम्या
त्रययेपरस्यपेक्षसिद्धिके आगमायापि निवर्तमानं स्वतः सिद्धेन दवधिभूतप्रनागमायापि साक्षितो योजनानाति सम्पन्नवगच्छतिस आत्मवि
त्वं पदतत्त्वप्रत्यगात्मविदितियोजना न डत्तं श्रीभगवते एकमेकतराभावे यदानोपलभामहे त्रितयं तत्रयोवेदस आत्मास्वाश्रयाश्रय

यदाभासेन संख्यातः स ज्ञानेति निगद्यते त्रयमेतद्विविच्यात्रयोजनानाति स आत्मवित् ५०
सम्पन्नसंशयमिथोक्ताः प्रत्ययाव्यभिचारिणः एकैवावगतिस्तेषु भेदस्तु प्रत्ययार्चितः ५१
आधिभेदाद्यथा भेदो मणोरवगतेस्तथा आशुद्धिः परिणामश्च सर्वप्रत्ययसंश्रयात् ५२

ति ५० विवेकप्रकारमेव विदशयति सम्पन्नमिति ५१ भेदस्तु प्रत्ययार्चित इत्येतदुक्तं तेन स्पष्टयत्याधिभेदादिति मणोः स्फटिकादेः प्रत्य
यसंश्रयादहेकारप्रतिविंवकृताभाससंश्रयात्रिभिन्नादित्यर्थः ॥

ननु ग्राह्यग्राहकातिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणासुक्तमेतावता भवतीत्ययेनाद्योतदाह प्रथममिति प्रत्ययानां विषयाकाराणां नायत्त्वप्रवृत्त्या
नो प्रथमं स्फुरणं ग्रहाणामुपादानं स्थितिर्व्यावहारिके वा सिद्धिः स्वरूपत्वाभ्युपगम्यवहारभूमौ अन्यतो न्यस्य दापरो द्यादपरो ह स्वभावाद्
वित्तमर्हति अविस्वभावत्वादविस्वभावत्वं चागमापायित्वात् प्रदीपवदित्येतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थः विमताः प्रत्ययाः स्वविलक्षणान्या
धीनप्रथमग्रहाणामिदिका अविस्वभावत्वात् प्रदीपादिवदिति प्रयोगः। एवं सामान्यतो दृष्टानुमानेनात्राप्युक्तं स्वयं ज्योतिरात्मैवायुज्योतिस्त
स्वभावात् सर्वविधविधातीत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकारात्मानसंभावनादर्शितेति द्रष्टव्यं १३ एवमनुमानमात्मसुखं न्यस्य विधिमुखेन प्रमा

प्रथमं ग्रहाणामिदिका प्रत्ययानामिहान्यतः आपरो द्यात् देवोक्तमनुमानं प्रदीपवत् १३ किम
न्यद्ग्राहयेत्कश्चित्प्रमातो ननु केन वित् विनेवतु प्रमातो न निवृत्त्या न्यस्य शेषतः १४

तो नात्मसिद्धिरुक्ता तत्र केचिन्निषेधसुखेनैव प्रमातो नात्मसिद्धिर्न विधिमुखेनापीति मन्येते तन्मतं निराकरणाय विकल्पमतिक्रम्य वि
ति प्रथमस्तु शब्द एवकारार्थः ॥ द्वितीयस्तु वा शब्दार्थः किं कश्चिदादी केन चिप्रमातो नैव देहादिभ्यो न्यदात्मतत्त्वं ग्राहयेत् किं वा प्रमा
तो न विनेवा न्यस्य निवृत्त्यापरीशेषत इति विकल्पार्थः १४ ॥ ॥

प्रथमपक्षे विस्मृतं नैव प्रमाणं ब्रह्मतिः सिद्धितीतीष्टहानिः स्पष्टेन प्रिये तद्वितीयं प्रमाणं शब्देनैवेति शब्देन प्रमाणो नानात्मनिवृत्तिरेव चेदि
होच्यत इति संबन्धः तदाध्यक्षस्य अध्यक्षस्य भावस्यान्यतोऽप्रसिद्धत्वात्परिशेषासिद्धेः शून्यतैवावशिष्ये तनात्मेत्यर्थः १५ ननु चेतनचेतन
योर्विरुद्धरूपत्वकथनेनान्यनिवृत्तिः शब्देन क्रियते तथा चाचेतनविरुद्धचेतनः परिशिष्यत इति न शून्यता प्रसंगद्वयाशङ्कपरिहरति चेतन
स्वमिति अप्रसिद्धितो नैव प्रियुक्तसाधयति चेतनस्येति अयमर्थः सिद्धे हि धर्मिणि प्रतिबोधि निचापमयेन भवतीति तादात्म्यनिषेधेन विरुद्धरू
पत्वोपदेशः स्यान्न चाद्यापि चेतनपदार्थः पृथक् सिद्ध इत्यनेनैव तत्साधनेनोक्त्याश्रयः स्यादिति १६ आत्मानात्म्यं तमप्रसिद्धस्य स्वतः

शब्देनैव प्रमाणो न निवृत्तिश्चेदिहोच्यते अध्यक्षस्याप्रसिद्धित्वाच्चून्यतैव प्रसत्यते १५
चेतनस्त्वकथं देह इति चेन्नाप्रसिद्धितः चेतनस्यान्यतः सिद्धावेवं स्यादन्यहानतः १६
अध्यक्षः स्वपमस्त्वैव चेतनस्यापरोक्षतः तुल्य एवं प्रबोधः स्यादन्यस्यासत्त्वादिना १७

सिद्धत्वादित्याशङ्कते अध्यक्ष इति चेतनस्य स्वतोऽपरोक्षत्वादित्यर्थः दूषयति तुल्य इति एवं सत्यन्यस्यासत्त्वादिना शून्यत्वादिना तुल्य
समः प्रबोधः स्यात्तथा शून्यत्वादिना प्रमाणो विना स्वतः सिद्ध शून्यमात्मनि न प्रबोधसिद्धिस्तथा अध्यक्षस्यापि तदेत्यर्थः १७

इदानीं स्मृतिवलेन स्वतः सिद्धाः धर्मासिद्धिं शक्यतेऽहमज्ञासिधमिति अहमिदमज्ञासिधमिति ह व्यवहारे लोकस्य पुगपस्य तिदर्शनादननुभूतेस्य
 न्यभावात्कराण्यकर्मकर्तृरस्य योप्येकश्च लोप्राग्येन सिद्धाः सिद्धाः स्वतः सिद्धाः तिगम्यते किलेन न भिन्नतत्त्वघोतनात् पूर्वपक्षताघोतिनेत्यर्थः १८
 एतन्निराकरोति प्रामाण्येति स्मृतेः पूर्वोक्तभगवत्कत्वेन प्रामाण्येन पुगपवित्तयसिद्धिगमकत्वं यतः पूर्वक्रमेण कर्तृदीनां ग्रहाणामभूतत्वेव च
 पश्चादुत्तरकाले स्मृतेः संभवोऽतः शेषात्रैरन्तर्यामिण्योगपद्यं विभाव्यते यथैवेत्यक्षरार्थः अर्थत्रयस्यैकस्य व्यवसायस्य त्वेति सिद्धिर्न सत्येव
 स्याच्च तत्र त्रिष्टुतंशक्यते यतो ह मिदं जानामीति क्रमेण व्यपदिश्यतेऽतो ग्राह्यसुराण्यग्राहकग्रहाणां कारणां संभवान्नत्कालेन यो न भानेन

अहमज्ञासिधं चेदमिति लोकस्य ते रिह काराण्यकर्मकर्तृचसिद्धास्त्वेकक्षरो किल १८ प्रामाण्येपि
 स्मृतेः शेषाद्योगपद्यं विभाव्यते क्रमेण ग्राह्यस्य पूर्वस्मृतेः पश्चात्तथैव च १९

भवति एवं ग्राह्यस्य प्रतीचः सुराण्यसमये ग्राह्यस्य पराचो न सिद्धिराविहृद्वाकारद्वयस्यैकस्मिन् प्रामाण्यज्ञाने सुराणां संभवात्तथाज्ञान
 स्यादिविषयैकाकारत्वात् सुराण्येन ज्ञातस्य ति रिति क्रमेणैव ज्ञात्रादिसिद्धिः प्रागुक्तेयात्तस्मादुत्पलपत्रशतभेदनयोगपद्याभिमानवधु
 गपस्य तिरित्यभिमानः शेषानिवन्धन इति भावः १९

स्मृते योग्यघाभावे कर्त्तरांतरमाह साक्षिभूमिति इदमित्याकारो हि प्रत्यगपेक्षयोस्ति ख्यते तथा मामिति परागपेक्षया धीर्ज्ञायते तथा च यत्र विशेषो
 न्यप्रतियोगिकेपि स्मृते तत्रैककालता योग्यघनेव दृश्यते इत्यर्थः ३० स्मृतेर्विषयतः स्वरूपतश्च योग्यघासंभवात् कर्त्तादि सिद्धौ कानुमापकत्वानु
 पपत्तिरित्युक्तं संघतिकर्त्तादीनां पुनरप्यदनुभवसाधनाभावादपि न पुनरप्यत्र सिद्धि संभावनेत्याह आत्मनरति अयमर्थः यथा विषयस्य ग्रहणे
 कर्त्ताकराकर्मचेति तत्तत्तमपेक्षते एवं प्रत्येकं कर्त्तादिग्रहणेपि त्रितयमपेक्षते तौ यंतथा चात्मनः प्रमातृषु कारात्प्रमेयस्य प्रमाणात्मान
 स्पच ग्रहणेपि त्रयाणां कर्त्तादीनामिहापेक्षा संभवान्न कर्त्तादिस्फुरता मंतरैरातते दर्थस्य तदनुभूतत्वनियमासिद्धेः कर्त्ताघनवच्छा

असाक्षिभूमिदं मां चेत्पेक्षा जायते ध्रुवं विशेषोपेक्षते यत्र तत्र नैवैककालता ३०
 आत्मनो ग्रहणे चापि त्रयाणां मिह संभवात् आत्मन्यासक्तकर्त्तृत्वेन स्यात्कराकर्मणोः ३१

प्रसज्येतेत्यर्थः तैरेव कर्त्तादिभिः स्वस्वरूपसिद्धि संभवात् किमित्यनवस्थेति शंकां वारयत्यात्मनीति आत्मन्येकस्मिन्नेव स्वसिद्धावासक्तसु
 पक्षीणां यत्कर्त्तृत्वेन देवकराकर्मणोः सिद्धौ तत्र स्यादित्यर्थः तथा चैकस्मिन्नवभासे कर्त्तादिभावे नान्यीयमानानां तदेवावभासांतरसा
 धनत्वान्वयायोगाच्च कर्त्तादित्रितयस्य गुणपदनुभवसाधनसंभावनेति तदसिद्धिस्तदवस्थेत्यर्थः ३१

कर्तृदीनोपगमसिद्ध्यापुगमेवाकरणविरोधोपि स्यादित्याह व्याप्नुमिति कर्तुः क्रिययापद्याप्नुमिष्टं तन्मन्त्रकर्मस्य तं कर्तुं शिषितं तन्मन्त्रकर्म इति पा
 णिनिनास्यतमित्यर्थः हि यस्मादेवमतस्तत्कर्मणः सकलकारकप्रयोक्तृत्वं तत्र कर्तृत्वं तत्र त्वमिष्टं न तद्व्यतिक्ता ध्यातं तत्र ता उक्त्याये
 न तत्साधकासिद्धिरित्यर्थः ३१ तस्माद्विद्विरेणाप्रवृत्ता देवप्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिर्ना न्यनिवेधमात्रावसानादिति निर्णीतमित्युप

व्याप्नुमिष्टं च यत्कर्तुः क्रियया कर्म तत्स्य तं अतो हि कर्तृत्वं तत्र त्वं तस्येष्टं नान्यत् तत्र ता ३१
 शब्दाद्वाच्यमिते वीषिप्रमाणाद्वा ततो न्यतः सिद्धिः सर्वपदार्थानां स्यादन्तं प्रतिनान्यथा ३२
 अध्वक्षस्यापि सिद्धिः स्यात्प्रमाणेन विनेव वा विना स्वस्य प्रसिद्धिस्तु नातं प्रत्युपपुन्यते ३३

संहरति शब्दाद्वा हेति अन्यतो न स्यात्प्रत्यक्षादेवेत्यर्थः ३३ जडानां प्रवृत्तप्रमाणा देवसिद्धिरस्तु न स्वयं चेत् न स्येत्याशंकाहा
 ध्वक्षस्यापीति वेयमध्वक्षस्य सिद्धिरतस्य सा प्रमाणाधीनानेवेति विकल्पान्ते स्वरूपप्रकाशमात्रस्य विना प्रमाणेन सिद्धावपि
 नान्यं प्रत्यक्षतातस्य सिद्धातीति दूषयति विना स्वस्येति ३४

अथ हस्तस्य मपि विकल्पप्रमाणाधीनसिद्धिकृतो तस्य दर्शयन्नाद्यं यक्ष मभ्यनुजानाति तस्यैवेति तस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्यैव ज्ञानत्वमि
ष्टं चेन्न दातव्यं ज्ञानत्वे चेतनत्वे न्याप्रमाणाज्ज्ञानमतिरपेक्षणीयमवेत् अन्यस्यैवाचेतनस्याहंकारस्यैव ज्ञानतायां तद्विज्ञाने ध्यायित्वानेवा
न्यामतिर्धुवाभवेदिति योजना उभयथापि विधिमुक्त्वा प्रमाणाधीनाध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ३५ अथ हस्तस्य सिद्धस्वरूपत्वा न्यानापेक्षानास्ती
त्यपि अपसिद्धिशब्दार्थ एव तर्हि वक्तव्य इत्याह ज्ञानतेति किं ज्ञानसिद्धिः स्वरूपत्वाभोवा स्यादप्यदेव बोधयाम्यप्रकारवेति विकल्पार्थः तत्राद्ये
दोषमाह ज्ञानत्वेति अनन्तरोक्तो तस्यैव ज्ञानत्वमिष्टं चेदित्यादिना पूर्वश्लोकोक्तो पूर्वोक्तविकल्पदूषणाप्रसङ्गाद्यः कल्पः साधुरित्यर्थः ३६

तस्यैव ज्ञानत्वमिष्टं चेत् ज्ञानत्वे न्यामतिर्भवेत् अन्यस्यैवाज्ञायां च तद्विज्ञाने ध्यायित्वमवेत् ३५
ज्ञानतात्वात्मलाभो वा सिद्धिः स्यादप्यदेव वा ज्ञानत्वेऽनन्तरोक्तोत्वं यदौ संस्पृष्टं महसि ३६
सिद्धिः स्यात् स्वात्मलाभश्चेद्वक्तव्यमत्र निरर्थकः सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् स्वहेतुभ्यस्तु वस्तुनः ३७

द्वितीयं यच्च दूषयति सिद्धिः स्यादिति निरर्थकत्वे हेतुमाह सर्वलोकेति वस्तुनः सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलाभस्यासिद्धिरिति सर्व
लोकप्रसिद्धत्वात् तत्र प्रमात्प्रमाणाप्रयासो व्यर्थः स्यादित्यर्थः ३७

तृतीयं पक्षमप्रसिद्धं पराह तं मत्वा वक्ष्यमाणं पक्षविशेषताय नार्थमुक्तं यत्ते निगमयति ज्ञानं ते यादीति ज्ञानं ते यं ता ता चास्तीति यस्य वादस्तस्मिन्वा
देतानन्तमेव सिद्धिरुच्यते अथ चोपोस्तु पुनर्ज्ञेयत्वं मेव सिद्धिर्न त्वात्मलभतेत्यर्थः अथ च स्यापीत्यादेरपरा योजना अहमता सिद्धे चेदपि
त्यारभ्येता ग्रंथेन कर्तृकर्मकरणानां विधिमुखेन प्रवृत्तप्रमाणा देवसिद्धिर्न न्येति प्रासंगिकमुपपादितमुपसंहृत्याध्यक्षस्यापि वस्तुत्वा विशेषा
त्प्रवृत्तप्रमाणा देवसिद्धिरिति प्रवृत्तमनुसरन्नाह अथ च स्यापीति वाशब्दः कदाचै अथ च स्यापि दुष्टुरपि प्रमाणेन विनैव सिद्धिः स्याद्वेति योज
नानैव स्यादित्यर्थः चेतनत्वादध्यक्षस्य प्रमाणेन विना कथं न सिद्धिरित्यत आह विनेति प्रमाणेन विना स्वस्य वस्तुनः प्रसिद्धिस्तु ज्ञानं प्रत्यु
पमुच्यते ज्ञानस्यैव स्वरूपस्फुरणे प्रमाणा नये ज्ञानत्वात्तु अध्यक्षस्येत्यर्थः कथमिति चेन्न प्रवृत्तव्यं अध्यक्षत्वात् स न प्रमाणेनार्थमिमांश
पीयति किंवा न्योः नः करणादिरिति तत्राद्यमनूय दूषयति तस्यैवेति चेतनस्याध्यक्षस्यैवेत्यर्थः ज्ञानत्वे अहमध्यक्ष इति ज्ञानवत्त्वेऽप्या
ज्ञानं ते यादीति वादेऽतः सिद्धिर्ज्ञानत्वमुच्यते अथ च अध्यक्षोऽपि सिद्धिर्ज्ञेयत्वेनात्मलभता ३८

मतिः प्रवृत्तप्रमाणा जन्या मतिरपेक्षिता भवेदा गंतुकसिद्धेरन्यनिमित्तत्वादित्यर्थः द्वितीयमनूय दूषयत्यन्यस्यैवेति तद्विज्ञानरतितस्या
न्यस्यातः कारणादेरध्यक्षविषयवित्ताने अन्या प्रमाणा जन्या मतिर्धुवा भवेदिति योजना उभयथापि विधिमुखेन प्रवृत्तप्रमाणा देवाध्य
क्षसिद्धिरित्यर्थः ज्ञानं ता ज्ञानवत्ता सिद्धिरिति यत्ते तस्यैवा ज्ञानत्वमिष्टं चेदिति पूर्वश्लोकोक्तविकल्पदूषणा प्रसारा मनिवारणं स्यादित्या
ह ज्ञानत्वेऽनेनोक्ताविति यथावा ख्यातो स्वपक्षोऽवित्यर्थः अन्यत्समानं ३८

दिना

राम.

१४६

ननु तातनामलाभातिरिक्ताप्यसिस्पृष्टानामसिद्धिरतोनाप्रसिद्धं यद्वांतरमिति भट्टमतमाशंक्यपरिहरति स्पृष्टत्वमिति स्पृष्टत्वं प्राकट्यकर्मकर्त्रादेः स्पृष्टतास्पृष्टते अथ न्यस्येव कर्त्रीदिविलक्षणस्यासाक्षिणश्चिदाभासजननेन स्यातां न चान्मनः कर्त्रीदिवस्वरूपस्य जडत्वादित्यर्थः ३६ एतदेव वयं न संभवतीत्यर्थः एवं सति भाट्टमतानुसारिणा कर्त्रीदेः स्पृष्टताप्राकट्यरूपेण चेत्तदा स्पृष्टतातद्विलक्षणाध्यक्षककर्त्रकाः वश्यमेव स्यात्तस्मात्कर्मा

स्पृष्टत्वं कर्मकर्त्रादेः सिद्धिर्नापदिकल्पते स्पृष्टतास्पृष्टते स्यातामन्यस्येव न चान्मनः ३६
अत्र एवैव चाध्यस्य स्पृष्टाभावो वृत्तस्य कर्त्रादेः स्पृष्टतेषां चेदस्पृष्टताध्यक्षककर्त्रका ४० त

देर्जडस्य स्पृष्टतायाः प्रकाशपर्ययाया असंभवान्न स्पृष्टतासिद्धिशब्दार्थः किंतु ज्ञानविषयतेवेति कर्त्रादिगतविदाभासद्वारा तदधि
ष्ठानभूतश्चिदात्मा विधिमुखेनैव प्रदीपादिदृष्टान्तानुमानादिना प्रमातो नावगंतव्य इति भावः ४०

अत्र कर्तृकर्मविहीनस्वप्रत्ययः स्वप्रमाभासतदतिवदनविज्ञानवादीवोद्धः प्रत्यवतिष्ठते अनुभूतिरिति अनुभूतेः वेदनस्यान्यस्मिन् कर्त्रादावपेक्षया तव किं कलं स्यात्तद्वदन किं चित्कलं तस्याः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः अनुभवितरि आश्रयभूतेः सौम्या स्यात्तस्याः सतदधीनत्वदर्शनादिति चेत् त्वं व्यासर्हि सोऽप्यनुभवितो नोऽस्माकं मतेऽनुभूतिरेव न ततः पृथक् तत्सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः ४१ कथं तर्ह्यनुभूतिरनुभविताऽनुभाव्यरतिभेददर्शनमित्यत आह प्रित्रोपि हीति बुद्ध्यात्मा बुद्धिस्वभावोऽप्रित्रोप्येकोपि विषयसितदर्शनैर्भूत बुद्धिभिः पुरुषैर्गृह्यग्राहकसंविनिभेदवानिवलक्ष्यते प्रतीयते संविनिशब्दो ग्रहणशब्दपदोपः ४२ बुद्धेः कारकत्वा नैगीकाराच्च न कर्त्राद्यपेक्षेया ह भूतिरिति येषां मते या भूतिरनुभूतिः सैव क्रियासै

अनुभूतेः किमन्यस्मिन् स्यात्तवापेक्षया कद अनुभवितरीषा स्यात्सोऽप्यनुभूतिरेव नः ४१ अप्रित्रोपि हि बुद्ध्यात्मा विषयसितदर्शनैः ग्राह्यग्राहकसंविनिभेदवानिवलक्ष्यते ४२ भूतिर्येषां क्रियासैव कारकं सैव चोच्यते सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकृत् त्वं तथेष्टता ४३ न कश्चिच्चेष्टते धर्म इति चेत्पक्षान्नता ४४

वकारकमुच्यते क्षणभंगुरत्वेन विरम्य व्यापारायोगान्नेषां मते कलस्याः स्वव्यतिरिक्तोपेक्षणीयः स्यादित्यर्थः ४३ प्रथममनुभूतेरन्यानपेक्षत्वं निराकरोति सिद्धं नी सत्वमिति अनुभूतेरस्याः सत्त्वं स्वरूपसत्त्वं नाशित्वं क्षणभंगुरत्वमिष्टं चेन्न वनर्हितं या सकर्तृत्वमपीष्यतामनुभवस्यात्रापि सत्त्वावादित्यर्थः अथ सत्त्वादिरपि धर्मो नैष्यते इति मतं तदादाशिकत्वपक्षस्याप्यसिद्धिरित्याह न कश्चिदिति

ननुनास्मादिर्विज्ञानस्य द्वा गिकत्वादयो धर्मादर्थेने किं त्वच्च गिकत्वाद्ययो ह रूप एव द्वा गिकत्वादिरिष्यते तेनोक्तदोष इति शङ्कते न चिति निराकरोति नेति
ते एवं चेन्न हि भूतेरनुभूति शित्वेन सिद्धोत्त हि यस्मान्नेतव भूतेः स्वात्तद्वरणं मते स्वेनेवलक्ष्यते ता यत इति स्वत्तद्वरणं तस्य भावः स्वात्तद्वरणं निर्विकल्पक
मात्रमिति वाच्यततः सविकल्पकत्वाऽद्वा गिकत्वासत्त्वानाशित्वात् त्वादिव्या हनेरनुभूतेषु सविकल्पकज्ञानागोचरत्वात् सत्त्वनाशवत्त्वादि धर्मसि
द्धिरित्यर्थः ४४ एतदेव स्फुरयति स्वत्तद्वरणेति अयमर्थः कार्यविनश्यन्न निरवधिनश्यति रदमत्र नास्ति रदमिन्द्राणीनास्ति नष्टमिति वा नाशो वा व
क्ष्यते यस्मात्किमप्यस्ति विनाशावधिभूतमविनश्यदनुत्पन्नं स्वतः सिद्धं चेत्तन्मप्युपेयं तदेतदाह स्वत्तद्वराणावधिर्नाश इति स्वरूपमेवलक्षणां च माता
धर्मो वा यस्य सत्त्वलक्षणाः सोवधिः सीमा यस्य विनाशस्य सतथेति विग्रहः तथा च त्वन्मते आविर्भावतिरोभावयो रवधिभूतस्य स्थिरस्याभावात्
सत्त्वविनाशयोः सिद्धिरित्यर्थः किंचा यो ह यदेतन्नान्नाशयश्च प्रसज्येते त्पोहनाश इति सिद्धेनाशे तद्विरोधि नोऽनाशस्य सिद्धिस्तसिद्धौ तदयो ह रूप

नत्वसित्वादयो धर्मानास्ति त्वादि निवृत्तयः न भूतेस्तर्हि नाशित्वं स्वात्तद्वरणं मते तर्हिने ४४ स्वत्तद्वराणावधिर्नाशो नाशोऽ
नाश निवृत्तिता ४५ अगोरसत्त्वगोत्वनेन तत्तत्तत्त्वत्तद्वराणां कृतावाच्योपियोर्थः स्यात्सोप्यन्याभाव एव ते ४६

नाशसिद्धिरित्यर्थः ४५ यत्तु सामान्यमनभ्युपगच्छता वोद्वेनागो व्यावृत्तिर्गोत्वत्तद्वराणां मित्यभ्युपगम्यते तदनुपपन्नमन्योनाशयस्य तादवस्था
दित्यभिप्रेत्याह गोरिति गोरन्यस्याश्रुत्वादेरगोपदाभिधेयस्यासत्त्वनिवृत्तिरभावो गोत्वमिति ने मंतं तन्न गोरत्वत्तद्वराणां सिद्धानि अश्रुत्वस्या
पि गोत्वव्यावृत्तिलक्षणातया परस्परवेदसिद्धित्वादित्यर्थः अपोहवादे दोषांतरमाह द्वावाच्योपीति अन्याभावाद्वा शिका भावः द्वावा
तिते प्रसज्यते अतः स्थिरोपि द्वा गिकता विरोधीत्वयाभ्युपगतः स्यादित्यर्थः ४६

नन्वभावो नाम न सतीति ह्यतिरिष्यते येनातिप्रसंगः स्यात्किंतु निरुपाख्यगोत्वं स्वान्यव्याहृत्यात्मनाभिलष्यत इति शंकते मेदाभावेपीति अभाव
 स्पष्टरूपतो मेदाभावेपि अगोत्वमश्वत्वमनश्वत्वं गोत्वमित्यादिनामभिः स्वरूपभेददृश्यत इत्यर्थः दृश्यति नाम भेदेरिति एकस्यत्रिः स्वभावस्या
 भावस्य नाम भेदेर्त्रिरर्थक संज्ञा भेदेरनेकत्वमनेक्यदार्थासाधारणतया व्याहृत्यात्मत्वं तव कथं वृत्तेत्यर्थः ४७ किंच भिन्नानां व्याहृतिरपो
 होऽभिन्नानां वातत्राघमनूद्यदृश्यति अयोहोयदीति भेदप्रतियोगिनामानं त्याज्यदवगममंतरेणातदयोहानवगमात्तस्या योहस्यगविहृतिः

मेदाभावेऽप्यभावस्य भेदो नाम भिरिष्यते नाम भेदेरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव ४७
 अयोहोयदिभिन्नानां वृत्तिस्तस्य कथं गवि नामाभावेदकाः सर्वे विशेषावाक्यं च न ४८

कथं सिद्धेदिति शेषः तदसिद्धौ च किंचिदभावस्य क्वचित्सुलभत्वाद्यवहारानियमप्रसंग इति भावः द्वितीये दोषमाह नामावा इति
 सर्वेष्वभावा अजत्वाश्वत्वाघयोहरूपानभेदकानगोरितरेतरव्याहृतत्वबुद्धिजनकाः सुलभ्याविशेषावाभावरूपाः खंडमुदंत्वादयो
 भेदकानसुभेद्यभेदकयोर्भेदासिद्धेरित्यर्थः ४८

एवेचापोहवादेखंडो गो नीलमुत्पलमित्यादिविशिष्टव्यवहारासिद्धिरियंगोरित्याघसाधारणस्वरूपव्यवहारासिद्धिस्तस्यादित्यभिप्रेत्यापीह निराकरता
सुपसंहरति नामजात्यादयो यत्तु न तेन वमने संविदोऽविशेषतो निर्विशेषत्वात्त्र नामजात्यादयो यद्वत्तु विशेषणं एवं गवादीनाम गवादिव्याहृत्तपः
खंडादयो वान विशेषणमिति विशिष्टव्यवहारलोप एवेति नीवनमपि ते दुर्लभमिति भावः ४९ पठुक्तं भूतिर्येषां क्रियासंवेत्यत्र संविदः क्रियाकार

नामजात्यादयो यद्वत्तु संविदस्तेऽविशेषतः ४९ प्रत्यक्षमनुमानं वा व्यवहरिष्यतीति क्रियाकारकमेतदस्मदभ्युपेयं क्वं भ
वेत् ५० तस्मात्तिलेन थापीतं वृथा दिव्यविशेषणं संविदस्तदुपेयं स्याद्येन वाप्यनुभूयते ५१

कर्मदाघे दानास्तीति तस्य त्वत्तु मनुमानं वेति प्रमाणद्वयाभ्युपगमविहङ्गमिन्वाहप्रत्यक्षमिति स्पष्टार्थः ५० तथाच संवेदनातिरिक्त
नेघवेदितस्वरूपमनिस्तुताप्यभ्युपेयमिति बोद्धुमत निराकरता सुपसंहरति तस्मादिति येन वाप्यनुभूयते सोपिज्ञाताभ्युपेयः स्यादित्य
र्थः ५१

१४९

संवितादिपञ्चमानं प्रमाणा माह रूपादीनामिति यद्वा ह्यंतस्त्वा न्यग्राह्ये पद्यादिग्राह्या संविदिति बोद्धे प्रतिप्रयोगो ज्ञातया वभासकोऽवभासा
द न्योत्पन्नकत्वाद्गुणदेः प्रदीपवदित्यास्तिकान् प्रतिप्रयोक्तव्यमित्यर्थः यथा रूपादीनां ग्राह्यत्वाद्ग्राहको न्यः स्यात्तथा प्रत्ययस्य ग्राह्यत्वाद्ग्राहको न्यः
स्यात्तथा ग्राहकश्च ग्राह्याद न्यः स्याद्वा जकत्वात् प्रदीपवदिति श्लोकयोजना ५२ कस्तर्हि प्रत्ययाध्यक्षोः संबंध इत्यपेक्षायामाह ध्यक्षस्येति ३५३ ५३

रूपादीनां यथा न्यः स्याद्ग्राह्यत्वाद्ग्राहकस्तथा प्रत्ययस्य तथा न्यः स्याद्वा जकत्वाच्च दीपवत् ५२
अध्यक्षस्पृष्टशोः कीदृक् संबंधः संप्रविष्यति अध्यक्षेण तदृशेन सुक्तो न्योऽस्पृष्टपताम् ५३
अध्यक्षेण कृतादृष्टिर्दृश्यं व्याप्नोत्यथापि वा नित्याध्यक्षकृतः कश्चिदुपकारो भवेद्विद्यो ५४

शसंबंधाभ्युपगमेव तादात्म्योभ्युपगंतव्य इति दर्शयितुं विकल्पय सध्यक्षेणोति अध्यक्षेण प्रत्ययेन दृशेतात्मनः कीदृक् संबंधो भविष्यति राम
पारमार्थिको वाऽपारमार्थिको वेति विमर्शार्थः तत्राद्यो दृशोः परिणामादिविकारप्राप्तिप्रसंगान्न सावध्य इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमंगीकरोति नित्या
ध्यक्षेति ५४ १४९

कोसावुपकारइत्यपेक्षायामाहसचोक्तइति सचनित्याध्यक्तकृतो बुद्धेरुपकारस्तन्निमित्तं विनिमित्तं प्राकृष्टमेवमुक्त्वा प्रतिविंवृष्टं तेनेकइत्यर्थः
उक्ताभासद्वारात्मनोदृश्यवाद्यविषयसंबन्धवक्तुं साभासाया बुद्धेर्विषयव्याप्तिं सदृष्टं तमाह संव्याप्तिश्चेति यथा घटादिष्वालोकादिसंव्याप्तिर्व्यजकत्वा
नैवाधियोदृश्यघटादिव्याप्तिरित्यर्थः ५४ उक्तमेव स्फुटयति आलोकस्वरूपेति यद्वा घटा लोकनिविष्टेष्वपि आलोकारूढो भवेन्नया बुद्धिनिविष्टेषु

सचोक्तस्तन्निमित्तं प्राकृतं संव्याप्तिश्च घटादिषु यथालोकादिसंव्याप्तिर्व्यजकत्वा द्वियस्तथा ५५
आलोकस्यो वग्रे यद्वा घटा रूढो भवेन्नया धीव्याप्तिः स्याद्वा गरीहो धियो व्याप्नोति क्रमो भवे
त ५६

आरूढो भवेत् आरूढ इत्युक्तेषु घटाश्च योरिवोपर्यधोभाव इति शंकां वारयति धीव्याप्तिः स्यादिति यद्येवं विषयव्याप्तिमात्रमेव धियो विषय
व्यजकत्वं न स्यात्पुनो बुद्धिश्च को विशेष इत्याशं कविशेषमाह धियो व्याप्नोति क्रमो भवेदिति ५५

+ शादिवदिति ॥ ५६ ॥ नन्वध्यहस्यापि भोग्यविषयाव ध

१५०

धियोविषयव्याप्तीक्रमोभवेत्तात्मन इत्यर्थादुक्तं विशेषं विशदयति पूर्वमिति धियोविषयव्याप्तिः पूर्वप्रथममिव प्रथमं स्यात्ततो विषयाकारणयोः सिद्धा
यामात्मनोऽनुग्रहस्तदाकारयति विवभावस्तद्वत्तावु विषयव्यंजकत्वमिति क्रमदृष्टत्वमप्यशेषत्वं च धियः सिध्यति न तथात्मन इत्याह कृत्वा ध्य
स्येति अत्यर्थपरिणामभेदेन व्यंजकत्वाद्दुद्धरेव क्रमो युक्तः कृत्वा ध्यस्य सर्वविशेषास्पदतया दिति ५६ नन्वध्यहस्यापि भोग्यविषयाव ध
सर्वदा सर्वानुगतप्रकाशरूपस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनो न पुक्तः सक्रम इत्यर्थः देशतः कालतो वा क्रमाभावे दृष्टतः कालाकाशभासकत्वाद्दुद्धे

पूर्वस्यात्यन्तपयव्याप्तिस्ततोऽनुग्रह आत्मनः कृत्वा ध्यस्य सोऽयुक्तः कालाकाशादिव क्रमः ५७
विषयग्रहणं यस्य करणापेक्षया भवेत् सत्येव ग्राह्यशेषे च परिणामी स विनवत् ५८

रिव परिणामः प्राप्नोतीत्याशंकाह विषयग्रहणमिति करणापेक्षया कर्त्रादिकारकापेक्षया ग्राह्यशेषे स्वासंस्पष्टविषयोतरावशेषे च सति
यस्य विषयग्रहणं भवेत्स परिणामी स्यात्विनवत् नैव मात्मनो विषयावभासनं किंतु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्त्वा ध्यस्तस्य ता
वभासनमित्यनेन तस्मिन् परिणामशंकावकाश इत्यर्थः ५८

राम

१५०

यद्यपि तस्योक्तरीत्या भोग्यविषयाकारपरिणामो नास्ति तथापि क्लृप्तानां कारेण परिणामः स्यात् बुद्ध्यन्तः स्वात्मत्वे सत्यपि तदाकारवभासस्यागोचर-
 ज्ञानसावेक्ष्यत्वादिन्याशङ्क्या हाध्यक्षोहमितीति तत्र मस्यादिवाक्यादध्यक्षः परमात्मैवाहमिति यत्र ज्ञानं जायते तत्राध्यक्षस्य साक्षिणः परिणामस्त-
 स्याद्विशेषत्वात् स्वतः परतो वा निरवयवस्यासंगस्य विशेषासंभवात् किंतु बुद्धेरेव साक्षात्साया विनिश्चयोऽवस्था विशेषरूपस्यार्थः एतदुक्तं भव-
 ति अनेकजन्यानुधितयज्ञादिकृतादृष्टदोषनिवृत्ति संस्कारवत्याः सगुणब्रह्मोपासनानिराकृत चांचल्यायाः सोपुतं विवेकवैराग्यशमादिगुण-
 संस्कृतायाः पदार्थद्वयपरिशोधनज्ञानाहितदृष्ट संस्कारायाश्च बुद्धेस्तत्त्वमस्यादिवाक्यप्रवणसमनंतरशोधितपदार्थगतकल्पितभेदांशतिरो-

अध्यक्षोहमिति ज्ञानं बुद्धेरेव विनिश्चयः नाध्यक्षस्याविशेषत्वान्न तस्यास्ति परोपपत्तिः ५९

धानेनाखंजाकाराकाविदवस्था जायते तस्यां प्रतिविंबितश्चिदात्मा तादृगृह्य विविक्ताकारेण हाहमिति पराम्पश्यततो विविक्ताकारमेवोपाध्यंश-
 पोहेन स्वमेवरूपे ब्रह्मेति प्रतिपद्यत इति न तस्मिन् कोपि विशेष उपजायत इति चिदात्मनः परिणामाभ्युपगमे परिणामिनश्चिन्नवत्त्वान्य-
 वेद्यत्वनियमादात्मनोऽप्यन्यः साक्षी कल्पेत तदनुपपन्नमनवस्थानादप्रमाराकत्वाच्चैत्यभिप्रेत्याह न तस्यास्ति परोपपत्तिरिति ५९

यद्यप्येवमेतः करणस्यैवज्ञानाकारपरिणामस्तथापितस्य न ज्ञानफलभागिता किं त्वात्मन एवेत्यभिप्रेत्याहं कर्तुः फलसंबन्धे दीपमाह कर्त्राचेति
 कर्त्राविकारिणा चेदहं मुक्त इति मुक्ता तु भूयेत तदनाहं कर्तेति कर्तृत्वोपमर्दं न सुखदुःखविनिर्माकोः संबन्धस्तस्मिन् पुन्यते कर्तुः सुखादिम
 त्वाभावविरोधादित्यर्थः कर्तुरपि क्रियया सह तदा विलीयमानत्वात् तस्य फलसंबन्ध इति भावः ५६ आत्मन्यपि कथं फलसंबन्धस्तस्य कथं
 स्त्वनित्यत्वादित्याशंक्य तत्त्वज्ञानोदयात् तन्तरीयकतया बाधमाना अप्यज्ञानात्मसंभेदावभासस्य फलत्वोपचारात् तस्य चात्मन्येवोपपत्तेरित्यभिप्रे
 त्याह देहादाविति दुःखीत्युपलक्षणं सुखीकृशः स्तूलः काशी कोशीत्यादेः कुंडलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमानकृते तत्संयोगवियोगकोः सुखदुःखे

कर्त्राचेदेहमित्येवमनुभूयेत मुक्ता सुखदुःखविनिर्माको नाहं कर्तरि पुन्यते ६० देहादावभिमानो
 लोडुःखीति प्रत्ययो ध्रुवं कुंडलिप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमानिना बाधते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेक

पद्वदिति दृष्टान्तार्थः एवं बाध्यस्पाध्यस्तत्त्वमुक्ता तस्य बाधमाह प्रत्यगात्माभिमानिनेति अविवेकवानाभिमानिकप्रत्ययो विवेकेन
 प्रत्यगात्माभिमानिना भुङ्क्ते पदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन बाधत इत्यन्वयः प्रत्यगात्माभिमानिनेति पाठोत्तरं सुगमं अत्र प्राग्
 ज्ञेना ज्ञेन सह गगानयेह वृद्धमर्द्धमेकीकृत्य ६१

अविवेकवताविवेकीप्रत्ययः कस्यात्रवाधतेविरोधस्यसमत्वादित्यत आहविपर्यसइति वैपरीत्येप्रमाणास्याप्रमाणापातात्सर्वमसदंतं
 श्रूयंतंस्यात्प्रामाणिकस्यार्थस्यासत्त्वेप्रतिभासस्यनिरालंबनत्वापत्तौविरवधिकोवाधइतिश्रूयंतताप्रसंगइत्यर्थःअपमर्होपेकः ६२
 विवेकेनाविवेकवाधोभवतीतिपूर्वमुक्तंपंचयतिदाहलेदेति दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयतेनान्यथातच्चदेहाभिमाननिव
 धनमन्यथासुषुप्तावपिप्रसंगादात्माचदेहादेरन्यइतिप्रमाणासिद्धमन्यगतदाहादिनान्यस्यदुःखेतिप्रसंगादध्यासनिवंधनं दुःखहम

विपर्यसेऽसदंतंस्यात्प्रमाणास्याप्रमाणातः ६२ दाहलेदविनाशेषु दुःखित्वेनान्यथात्मनः नैव
 अन्यस्यदाहादावन्योदःखीभवेकचित् ६४ अस्पर्शत्वाददेहत्वाच्चाहंदास्योयतः सदा तस्मात्प्रि
 ष्णाभिमानोत्तुंमतेषुचेमतिर्वशा ६४ कुंडल्यहमितिसेतद्वाधेतैवविवेकिना दुःखीतिप्रत्ययस्त
 इत्येवलाहंधियासदा ६५

स्त्रीतिज्ञानमित्यर्थः ६३ आत्मनःस्वतोदाहादिसंबंधाभावेप्रमाणमाह) स्पर्शत्वादिति फलितं सृष्टौ सृष्टौ नमुपसंहरतितस्मादि
 ति ६४ प्रागुक्तं दृष्टान्तं विवृणोवविवेकिप्रत्ययेनैवाविवेकीवाधनइत्युपपादितमुपसंहरतिकुंडलीति केवलेषुद्धेवसत्येवाहंधीः
 केवलाहंधीस्तयेतिविग्रहः ६५

नन्वदुःखिनो मोक्षोपदेशाचुपपन्ने रात्मनोऽपि दुःखित्वमवगम्यते ततः सति ह्येष शक्तिमत्त्वं गम्यते तो नान्यगतेन निमित्ते नैव दुःखी किंतु स्व
तोपीति सुषुप्तादावपिशक्तिमत्त्वमनिवारितमीति चेत्तत्राह सिद्ध इति कस्याचिदप्यवस्थायाप्यघात्मनः केवलस्य दुःखित्वप्रमाणा सिद्धस्यात्र
या सति ह्यदुःखादुपपन्नत्वात् तदुक्तं दुःखित्वशक्तिः कल्पेन नृणां कल्पयितुं शक्यते दुःखदर्शनस्यान्यथोपपत्तेरित्याह मिथ्येति अत्र ह्य
न्यथोपपत्तिरेकौ दर्शितौ तेन मिथ्याभिमाननिवृत्तिं धनत्वेनार्थापादनमोदः खित्वा तु भवदति योजना अर्थादनुपपत्त्यापन्नदुःखित्व

सिद्धे दुःखित्वेदं स्पष्टं तदुक्तं ह्युक्तं आत्मनः मिथ्याभिमानतो दुःखित्वेनार्थापादनं च मः ६६
अस्पर्शपि यथा स्पर्शमिच्छत्तलनादि च अविवेकान्नथा दुःखमानसं चात्मनीक्षते ६७

शक्तिमत्त्वापादनं तस्य ह्यमः समर्थो यमनुभव इत्यन्यथोपपत्तिरित्यर्थः तथा च यथा दर्शनं दुःखशक्तिमत्त्वमपि मिथ्येवेति भावः
६६ तामेवावययति साधयत्यस्पर्शपीति निरवयवस्य पूर्वात्मात्मनो यथा स्पर्शचलनादि दर्शनमविवेकादेव आदि
शब्दादुपपन्नो ह्यनुपवेशनादिगृह्यते चकारात्परिच्छिन्नत्वाभिमानः तथा मानसं मनः कल्पितं च दुःखमविवेकादेवात्मा
त्मनीक्षत इत्यर्थः ६७

+ चलनादिवत्॥ यस्मात्स्थूलदेहविवेकात्तज्ज्ञानेन चलनादिस्थूलदेहसंबन्धिमिथ्याध्यस्तमात्मनि निवर्त्यते॥ तथा सूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तं दुःखं ब्रह्मात्म
ज्ञानेन समूलं निवर्त्यते इत्यर्थः॥१॥

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीयेतदन्वयव्यातिरेकाभ्यामुपपादयति विवेकेति विवेकरूपयात्मधियेत्यर्थः॥ इह अनिच्छतोऽप्यविवेकस्वभावात्मनः शुद्ध
तीति निमित्तमुक्तानेति कमाह तदेति तेष्वल्ये सति तस्यात्मनः तत्तु खं नैवेत्यन्वयः उपसंहरति प्रत्यगात्मनितस्मादिति हर् एवंशुक्तिः प्रत्यगा
त्मनो निर्दुःखस्वाभावे सिद्धे वाक्यादेव ब्रह्मास्मीत्यरोक्षं लानं भवतीत्याह त्वंसतीति साहचर्येण इदं वाक्यमखंडार्थनिष्ठं भवेत् त्वंसतोऽस्त्वत्पदयोस्तुत्य
नीडत्वादेकार्थवृत्तित्वात्नीलाश्वपदवदित्यस्यार्थः नीलोश्चरति पदयोर्व्यपिगुणगुणिरूपेण सस्य शार्थविषयत्वं तथाप्येकद्वयपर्यवसायित्वेन

विवेकात्मधिया दुःखं नुद्यते चलनादिवत् अविवेकस्वभावेन मनोगतस्य निवृत्तः इह तदा तु हृष्यते दुःखं नैव श्रुत्ये नैव त
स्य तत् प्रत्यगात्मनितस्मात्तदुःखं नैवोपपद्यते हर् त्वंसतोऽस्त्वत्पनीडत्वात्नीलाश्ववदिदं भवेत् निर्दुःखं वाचिनाये
गात्त्वशब्दस्य तदर्थता प्रत्यगात्माभिधानेन तद्वदस्य पुनस्तथा ७० दशमस्तमसीत्येवं वाक्यस्याप्रत्यगात्मनि ७१

सामानाधिकरण्ये दृष्टान्तरनिदृष्ट्यां कथं पदयोरेकार्थनिष्ठत्वं दर्शयति निर्दुःखं वाचिनासत्त्वेन योगात्सामानाधिकरण्यत्वं शब्दस्य त
दर्थता सत्त्वाद्यर्थता तथा प्रत्यगात्माभिधानेन त्वशब्देन तद्वदस्य सत्त्वं सत्त्वं पुनर्योगात्सामानाधिकरण्यपादयोरेकात्मता सिद्धतीत्यर्थः ७०
वाक्यमप्यपरोक्षवस्तु प्रतिपादकमित्यत्र दृष्टान्तमाह दशमस्तमसीति ७१

निर्दुःखं

१५३

ननु तत्त्वपदयोरेकार्थनिष्ठत्वे पर्यायत्वापत्तौ सह प्रयोगयोग इति चेत्त्राप्तियर्था यत्प्रवृत्तिनिमित्तमेवादित्यप्रियेत्याह स्वार्थस्य हीति प्रत्यक्षत्वपरोक्ष
 त्वलक्षणा स्वार्थस्य स्ववाच्यार्थस्याप्रहारो नापरित्यागे नेवत्वे सन्न दोविशिष्टार्थसमर्पकौ अतो वा अमेवात्र पर्यायनेत्यर्थः एवं तर्ह्येवार्थत्वं
 न स्यादित्याशंकाह प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणो वगतिस्तत्वावगतिरंतोवसानेययोस्तौ तथाभूयमाणे पदयोः सामानाधिकरण्यमि
 थोतिरुद्धवाच्यार्थसंसर्गः न्यतरविशिष्टे न्यतरेवापर्यवसानमगच्छत्कल्पितभेदपरामर्शे नलक्षणायाविगतपरोक्षत्वापरोक्षत्वोशे स्वरूपमात्रे सो
 यदेवदत्त इति वदस्वडे पर्यवशतीति प्रत्यगात्मावगत्यंतौ तत्त्वशब्दावुक्तावित्यर्थः ननु तत्त्वपदयोः सामानाधिकरण्यमंशं शित्वादिविषयतयाप्युप
 पत्स्यते किमित्यखंडार्थतायद्वातदत्तत आह नान्योर्थ इति अतोऽस्मादुक्तादखंडार्थदेकरसाद्विरोधी अन्योर्थो न वेदोतेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थः

स्वार्थस्य अप्रहारो न विशिष्टार्थसमर्पकौ प्रत्यगात्मावगत्यंतौ नान्योर्थो र्थाद्विरोध्यतः ७१

तदिदं विवक्षितं तत्र मर्थयोः सुवर्तो कुं उत्तमिति च न्नकार्यकारणभावे न संसर्गः संभवति अन्यत्रास्मात्कृताकृतादिति श्रुतिविरोधात् नापि मूमुष
 रादिवदंशो शिभावेन निष्कलं निःक्रियमित्यादिकृयस्तेकरस्य प्रतिपादकश्रुतिविरोधात् नापि गुणगुणभावे न नीलसुसत्तमिति वत्रिगुणत्वशु
 तिविरोधात् नापि जातिव्यक्तिशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण संसर्गः एकमेवाद्वितीयमसंगो ह्ययं पुरुषेत्यादिषु तिविरोधात् तस्माद्विशिष्टसंसर्गविरो
 धिवस्तुमात्रनिष्ठत्वे वाक्यस्याखंडार्थत्वमिह विवक्षितं तथा च विमनमखंडार्थनिष्ठमुपाधिपरा मर्शमंतरेणाविभावमानभेदवस्तुनिष्ठत्वा
 त्सोयदेवदत्तः खंडितमित्यादिवाक्यवदिति ७२

धं

राम

१५३

७१

नन्वेवमखंडार्थनिष्ठत्वेपि वाक्यस्य न तावन्मात्रे पर्यवसानं पुनर्विधमात्रात्कल्पासिद्धे र्पन्नांतरमेष्टव्यमिति क्रियापर्यवसायिताकस्माच्च कल्पत इत्याशं
 क्य सुसुदोर्लक्षितमर्थविहायार्थान्तरपरत्वकल्पने बुभुक्षितार्थपरत्वेन वाक्यस्याप्राप्ता एव संगमैवमित्यभिप्रेत्यज्ञानमात्रादेव फलसिद्धिं
 दृष्टान्तेनोपपादयति नवबुद्धीत्यादिना नन्वेव परव्यमिति बुद्ध्याश्च मरुपयात्पहारनिरोहितत्वात् निरोधानमात्रनिवृत्तिफलतया दशत्वसंख्यापरात्स्वात्मा
 नमपश्यन्तात्मेवेच्छेत्रतु किंचित्कर्तुमित्यर्थः यथा यंदृष्टात्प्राप्तनो सुसुदुर्गतिस्वमात्मानं केनापि हेतुना विस्मयंतात्मेवेच्छति भ्रमनिवृत्तिफ
 लापेक्षा त्रियापरत्वकल्पनानावकाशं लिभत इत्यर्थः ७३ प्रकृते स्वात्मनः केनापहारः कृत इत्यपेक्षायां दार्ष्टान्तिकं विहातवस्तदाह विद्या ५

नवबुद्ध्यापहाराद्विस्वात्मानं दशपूरणे अपश्यन्तात्मेवेच्छेत्स्वमात्मानं नतनस्तथा ७३
 अविद्यावद्बुद्ध्यात्कामाय हतधीः सदा विविक्तं दृशिमात्मानं नेक्षते दशमं यथा ७४

बुद्धेर्नि अविद्याः नाप्रज्ञानं तया वद्बुद्ध्यादित्वं चतुर्विवेकदर्शनं यस्य स जीवस्तथा तस्य भावस्तत्वेन स्मादिति विग्रहः आवरणासुक्ता विक्षेपमा
 ह कामाय हतधीरिति वहिर्विद्विप्रचित्र इत्यर्थः सदा सर्वदा दृश्यं संघाताद्वि विह्वमेव परमार्थं ह्येतात्मानं त्वेनेक्षते न पश्यति यथा नवबुद्ध्यापह
 तस्वात्मानं त्वेन न वस्तेव विद्विप्रचित्रो दशमनवभ्यो वस्तुतो विविक्तं नेक्षते न श्येत्यर्थः ७४

कथं तद्वात्मानं ज्ञातातीत्यपेक्षायां शास्त्राचार्योपदेशान्निमित्तमात्राज्ञानातीतिसदृशं तमाह दशमस्त्वमसीत्येवमिति कृत्स्नोक्तः करणोद्धारणम
हं कर्तुरपि विविक्तं तत्साक्षिरामित्यर्थः ७५ ननु यत्तु दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देशे लक्षणं तत्तु दस्वकारश्च स्यादुक्त्या देयलक्षणमिति न्यायेन
प्रथममिदं मुद्देशे चरममिदं मुपादेयमिति नियमो वक्तव्यः इह नोपपद्यते यत्तत्त्वमित्यत्र तदर्थस्य प्राथम्यं श्रूयते अहं ब्रह्मास्मीत्यत्र
त्वमर्थस्यैव तत्र तत्रान्यथा न्यथा श्रूयमाणत्वात् कथमिहो देशविधेयनियम इत्याशं कावेदपदानामर्थवशादेव संबन्धो न पाठवशादाहरण

दशमस्त्वमसीत्येवं तत्त्वमस्यादिवाक्यतः स्वमात्मानं विज्ञाताति कृत्स्नोक्तः करणोद्धारणं ७५
इदं पूर्वमिदं पश्चात्पदं वाक्यं भवेदिति नियमो नैव वेदे स्ति यदसंगत्यमर्थतः ७६

त्रेपात्रमाहरेति वेदार्थनियमं विवक्षन्नाह इदं पूर्वमिति पाठस्यानियमेऽपि प्रसिद्धमुद्दिष्टानुधाप्रसिद्धो बोध्यतरति न्यायादिदं प्रसिद्धा
र्थकत्वं महमादिपदं पूर्वमिदं प्रसिद्धार्थकं ब्रह्मसदादिपदं पश्चादित्येवं पदं विन्यस्तं वाक्यं भवेदित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवधार्यततो
वाक्यार्थबोधनं त्वमर्थस्य तदर्थान्त्वमन्वयप्रतिपत्तिरूपं भवेदित्यर्थः ७६

उक्ते हेतुमाहवाक्येहीति ७७ आचार्येण वृत्तासीत्पदिष्टः खलु शिष्यः कथं महं ब्रह्मस्यामिति पृच्छति तदन्यथा बुद्ध्या वाक्यं साक्षात् बोधनं
न सहमर्थं न भवतीति गम्यत इत्याशङ्क्या ह्यदात्रित्येष्टि निमित्तेष्वर्थव्यभिचारिण्यर्थः ७८ पदार्थतत्त्वानभिज्ञस्येव प्रश्नो घट इत्युक्तस्य घट
त्यन्वयेति अन्वयव्यतिरेकोक्तिरादेनावांतरवाक्ये सद्बुद्धौ क्लेशु तद्धेतुत्वात्मानात्स विवेचनमुच्यते पदार्थस्य निःपदोपस्थापितवाक्यार्थज्ञा
नकारणमित्यत्र लोकप्रसिद्धीमाहस्यस्य भावरति ७८ नत्रापि त्वपदार्थविवेके तीव्रयत्नः कार्यः इत्यभिप्रेत्याहतत्वं मस्यादीति त्रिभिः श्लो

वाक्ये हि प्रथमाणां त्रयोपदानामर्थसंस्पृतिः अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ततो वाक्यार्थबोधनं ७९ यदानित्येषु वाक्ये
षु पदार्थस्तु विविच्यते वाक्यार्थज्ञानं संक्रांत्येतदा प्रश्नो न कुप्यते ८० अन्वयव्यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणा
यत्तु स्मृत्यभावेन वाक्यार्थज्ञानं शक्यो हि केनचित् ८१ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वपदार्थविवेकतः व्यत्ययेनैव
वाक्यार्थो नित्यमुक्ताहमित्यतः ८० अन्वयव्यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकापनान्यथा त्वपदार्थविवेके हि याणावर्पित
वित्त्वन्तर ८१ वाक्यार्थो व्यत्ययेनैव केवलोल्लेखपदार्थतः दुःखीत्येतदपोहेन प्रत्यगात्मनि निश्चयात् ८२

के विचारप्रयोजनं दुष्टपक्षान्वयव्यतिरेकोक्तिरिति अत इति पूर्वश्लोकगतं पदमस्मिन् योज्यं तद्विवेकाय त्वपदार्थविवेकायेत्यर्थः पदार्थविवे
कफलस्य घटित्वपदार्थविवेके हीति केवलोल्लेखसंश्लेषेण न्योवाक्यार्थ इत्यन्वयः तत्र हेतुमाहाह पदार्थतो दुःखीत्येतदपोहेनेति अह
मिति प्रतीयमानान्यदापदि दुःखीत्येतत्स्येदं शस्यापोहेन प्रत्यगात्मनः सद्भिर्ज्ञातविशेषेण निश्चयादित्यर्थः ८२

१५५

एवमुक्तेन न्यायेन वाक्यादेवापरोक्षत्वेऽप्यसंभवात्तन्मन्त्रानुपपाद्येदानीं पूर्ववादि कल्पनाया निर्मूलतामाह तत्रैवमिति ८३ यथावाख्यानं वाक्य
 स्पयथाश्रुतार्थसंभवति श्रुतहान्यादिकल्पनमनवकाशमित्युक्तं प्रत्यक्षादिविरुद्धे र्थवाक्यस्य बाधदर्शनादिति पूर्ववीदीदृष्टं न संकते
 प्रत्यक्षादीनीति यथाकृष्णालान्श्रवणेदिति कृष्णालशब्दवाच्यसुवर्णमयकणेषु श्रुतोपि वाक्यं प्रत्यक्षेण बाध्यते तेषु विहिते दर्शनात्किं
 तद्वद्वार्थसंस्कारस्तत्र वाक्यक्रियासाध्यः एवमिहाप्यखंडार्थता वाक्यस्य प्रत्याक्षादीनि प्रमाणानि भेदग्राहकाणि बाधेन श्रुतेऽप्यात्मनो
 ब्रह्मत्वपूर्णात्वादर्शनादतः प्रसंख्याननात्मसंस्कारार्थता वाक्यस्येति चेन्न तत्रैवमाहाद्यजादीति भवेदेवं यदि कर्तव्यादि प्रतिभासस्य प्रत्यक्षेण

तत्रैवं संभवत्यर्थे श्रुतहानाश्रुतार्थधीः नैव कल्पयितुं पुत्रायदवाक्यार्थकोविदेः ८३
 प्रत्यक्षादीनि बाधेन कृष्णालादिषु पाकवत् अक्षनादिभिरेतैः कथं स्याद्वाक्यबाधनं ८४

मातास्योत्रे तदस्ति अधस्ताहंकाराद्युपरागमंतरेण स्वत आत्मनिदुःखित्वादि धर्मसंबंधस्य निराकृतत्वादतः प्रत्यक्षाध्यासासैरेनैः प्र
 माताभूतवाक्यबाधनं कथं स्यान्नैव स्यादित्यर्थः प्रयाते प्रयाते कृष्णालं तु होतीति वदुःखज्ञानसंस्कृतस्यात्मनो न्यत्र विनियोगादर्शना
 दिह न संस्कारार्थत्वं वाक्यस्योपपद्यते सद्यो ब्रह्मत्वादर्शनं तु पदार्थमतिदाह्याभावादित्युक्तमेवेति भावः ८४

राम
१५५

१५६

इतश्चवाक्येन प्रत्यक्षात् दुर्बलमित्याह प्रत्यगात्मन इति स्पष्टार्थः ८८ विस्तरेणोक्तं न्यायार्थसंक्षिप्पाह श्लोकचतुष्टयेन नित्यमुक्तं त्वेत्या

प्रत्यगात्मन आत्मत्वं दुःखस्मीत्यस्य बाधया दशमं नवमस्यैव वेदचेदवि
रुद्धता ८८ नित्यमुक्तत्वं विज्ञानं वाक्यान्ववन्नि नान्यत्तः वाक्यार्थस्यापि
विज्ञानं पदार्थस्य निर्वर्तकं ८९ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थः स्मर्यते ध्रु
व एव निरुद्धः खमात्मानमक्रिये प्रतीयते ९० स देवेत्यादिवाक्येभ्यः
प्रमास्युत्तरा भवेत् दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैव प्रत्यगात्मनि ९१ प्रबोधे
न यथा स्वाप्नं सर्वदुःखं निवर्तते प्रत्यगात्मपियातद्वदुःखित्वं सर्वदात्मनः ९२

दिना प्रमास्युत्तरा अपरोक्षानिगदव्याख्याताः श्लोकाः ८९

राम

१५६

पुरोक्तकृषालादियाकदष्टान्तवे यम्पस्फुटयति कृषालादाविति प्रमाया अजन्मपत्नृषालादौ न घुन्यते यतस्तत्रान्यार्थप्रमाऽदृष्टार्था
नपाकार्याऽमदुत्ततोऽमदुत्तात्कृषालानामितियोजना कृषालपाके पुरुषस्यानैश्वर्यादंशकार्येन नियोगानुपपत्तेरित्यर्थः प्रकृतेन त
थाविधो विरोधो स्तीन्याह तत्त्वमिति ६३ तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वंपदाया विवेकतः व्युत्पत्तेरेव वाकार्यः इत्युक्तं प्रपंचयंस्त्वपदाया विवेच
नेयत्ताधिकोक्तयति वाक्ये तत्त्वमिति पदत्रयात्मके स्मिन्वाक्ये तत्त्वमसि पदं चेति द्वयं ज्ञाता र्थप्रसिद्धार्थत्वमर्थत्वपदार्थऽसत्यविता

कृषालादौ प्रमाजन्मतदन्वार्थमदुत्ततः तच्च मिस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधतः ६३ वाक्ये तत्त्वमसीत्यस्मि
न ज्ञाता र्थतदसिद्धयं त्वमर्थे सत्यसाहाय्याद्वाक्ये नोत्पादयेत्प्रमा ६४ त्वमोस्तु त्वनीजं र्थमसीत्येतत्पदं भवेत्
त ६५

तेऽसाहाय्यात्सहायहायप्रुन्यत्वात्सहकारिविरहाद्वाक्यमेतत्प्रमानोत्पादयेदपरोक्षनिष्पन्नमित्यर्थः ६५ असि पदस्योपयो
गमाह तत्त्वमोरिति त्वत्पनीजं र्थं कुरु त्वितयेत्यादि क्रियाकांक्षा निवारणे न सामानाधिकरण्यसिद्धौ कालं वनत्वस्य धीकरणार्थमस्य
स्मीत्यादिपदमुपपुन्यत इत्यर्थः ६५

निराकांक्षे सामानाधिकरणे सति कोलाभ इत्यपेक्षायामाह तद्वदिति प्रत्यगात्मार्थस्य सप्रत्यगात्मार्थस्तद्वदः स्यात् त्वेपदेन सामानाधिकरण
 दितियोजनं तथा त्वमस्त्वपदस्य तद्वदार्थोऽर्थो भवेत्तत्पदेन सामानाधिकरणे दितियोजना नदावाकोलाभ इति तमाह दुःखित्वेति उभावपि प्र
 दोत्त्वमर्थस्य दुःखित्वांशतदर्थस्यानात्मत्वे परोक्षत्वांशं च वारयेतामित्यर्थः ६६ एवं वाक्यार्थवर्तने द्वितीयत्वरश्च त्वविरोधः सिध्यतीत्य
 भिप्रेत्योपसंहरत्येवं चेति नेति नेति वाक्यसिद्धमर्थमित्यर्थः ६७ पूर्वपक्षे श्रुतहान्यश्रुतकल्पना निष्प्रमाणिके सुक्तमुपसंहरति एवमिति
 कथं शब्द आक्षेपार्थः ६७ यस्यादेवं विचार्यमाणे क्रियाया अनवकाशस्तस्यादि सुपसंहरति तस्यादिति आदौ नत्वमसीति प्रथमोपदेशे
 मध्येपदार्थपरिशोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकाले तेन निर्विचिकित्सप्रज्ञानुभवकाले कुर्वित्येतदनुष्ठानकल्पनंतत्तदर्थप्रतिपत्तिविरोधि

तद्वदः प्रत्यगात्मार्थस्तद्वदार्थस्त्वमस्तथा दुःखित्वाऽप्रत्यगात्मत्वे वारयेतामुप्रावपि ६६ एवं चेति
 नेत्यर्थो गम्यते तां परस्परं एवं तत्त्वमसीत्यस्य गम्यमाने फले कथं अप्रमाणत्वमस्याऽन्ता क्रियायै सत्वमुच्य
 ते ६७ तस्यादाद्यतमध्येषुकुर्वित्येतद्विरोधतः न कल्पामोऽश्रुतत्वाच्च श्रुतत्वागोच्यनर्थकः ६८

यतोऽतो न कल्पामः न कल्पयामः क्रियामिति शेषः किंचाऽश्रुतत्वादपि न कल्पयामः न केवलमश्रुतत्वा क्रियान्यात्याश्रुतत्वा
 गस्यानर्थकरत्वादपीत्याह श्रुतेति न हितत्त्वमर्थयोः स्वरूपमप्राप्तं वितनीयतया विधातुं शक्नते तस्याप्रेक्ष्यान्यतोऽसंभवादस्मादेव
 तस्याप्रिमाशंसतो वाक्यभेदादिदोषप्राप्तिरपरिहायस्या तत्त्वमोस्तत्त्वसिद्धिमनयेदपेक्षया कथं चिद्विंतनविधानाभ्युपगमे
 चित्यब्रह्मसाक्षात्कारस्याप्रमात्वादविद्यानिवृत्तिफलासिद्धेति रर्थकः प्रसंख्यानविधिरिति भावः ६८

उक्तार्थानभिज्ञः पुनराक्षिपति यद्येति धुजे भोजनात्प्रतिः फलवाक्याद्वा कथं ज्ञानमात्रानुगम्यते मोक्षफलमिति शेषः तस्याद्यथा गोशक्तौ गोवा
यातपायसीक्रियायापस कारां नोपपद्यते तस्यातसाधनत्वात्तद्वद्वाक्यविधितिर्विधारामर्थतोवधारणं न वाक्यार्थपरोक्षसाधनमित्यर्थः २००
उत्सर्गतो वाक्ये नार्थापरोक्षार्थमित्येतदंगीकुर्वन् प्रकृते तस्यापवादकमाह सिद्धांतीत्यमिति प्रत्यगात्मनि तु नैव मधुवमनिश्चितं किंतु सं
ख्याप्राप्तिवद्दशमसंख्याप्राप्तिवदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य ध्रुवमेवेत्यर्थः २०० कुत इत्यपेक्षायां स्वतोपरोक्षप्रत्यगात्मनस्त्ववस्था

यथा नुभूयते तन्निधुजे वाक्यानुगम्यते वाक्यविधितिस्तद्वद्गोशक्त्यापसीक्रिया २००
सत्यमेव मनात्प्राप्य वाक्यात्परोक्षवोधनं प्रत्यगात्मनि नैव संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् २००
स्वसंवेद्यत्वपर्यायां स्वप्रमाराक इष्यतां विवृता वहमः सिद्धः स्वात्मनोऽनुभवश्च २०१

त्वोपदेशादित्याह स्वसंवेद्यत्वेति स्वप्रमाराकां प्रमारा निरपेक्षप्रकाशमानतास्वभाव आत्मेष्यतां स्वयं ज्योतिष्वादिश्रुतेरित्यर्थः
तथा च वाक्यादहं मोहकारस्य ब्रह्मभेदकस्य निवृत्तौ स्वात्मनोऽनुभवश्च सिद्धस्त्वनोऽस्माकमिति न किंचिदनुपपन्नमित्यर्थः विमर्त
परोक्षार्थज्ञानजनकं वाक्यात्वात्समतवदित्यादिप्रयोगे घृणात्मविषयत्वमुपाधिदशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारश्चेत्युक्तं भवति २०१

अत्र ह्युक्तवानुभवविरोधशोकानकार्यदुःखस्य व्यभिचारित्वेनात्मधर्मत्वस्य निरस्तत्वादिष्यधर्मत्वत्वेत्यभिप्रेत्याहुर्वुद्धीनामिति दुःखस्य ह्यस्मी
 तितः खधर्मवत्त्वेनाहं कर्तुं रेवानुभवात्तस्य विषयभूतदुःखं न बुद्धिस्तथा अयाहं कर्तुं साक्षिण आत्मनो धर्मः संभवतीत्यर्थः १ सर्वधर्मरहि
 तेषु तत्पगात्मा कथं तस्यानुभव इत्यत आह दृशिरेवेति दृशेरनुभवस्तथा तत्र स्पष्टरूपे को नामान्योन्योऽनुभवो वेद्येतेत्यर्थः ॥ तर्हि कथं

बुद्धीनां विषयो दुःखं तापस्य विषयामताः कुतोऽस्य दुःखसंबन्धो दृशोऽस्यात्पगात्मनः २
 दृशिरेवानुभूयेतस्ते नैवानुभवात्मना तदाभासतया जमुषियोऽस्यानुभवः स्मृतः ३ अश
 नायादिनिर्मुक्तः सिद्धो मोक्षस्त्वमेव सः श्रोतव्यादित्वेन तद्विरुद्धं कथमुच्यते ४

तस्य विशेषानुभव इति तत्स्वरूपमाह तदाभासतयेति चैतन्याभासव्याप्तया धियो जन्मेवात्मन आर्गेतुकोऽनुभवः स्मृतो विद्वद्विरित्यर्थः
 ३ प्रकाशान्तरेण प्रसंख्यानप्राप्तिनिराकरोति अशनायादीति सर्वसंसारविनिर्मुक्तो नित्यसिद्धो मोक्षो ब्रह्मत्वमेवेत्यावायेपि देशे स
 तितव श्रोतव्याधनुषेयं विद्यत इति कथं विरुद्धमुच्यते न ह्यविक्रियं ब्रह्मत्वं कर्तुं चेति च चः प्रमाणं स्यादित्यर्थः ४

अथ तत्त्वं सेत्सतीति विपरिणाम उपदेशवाक्यस्याभ्युपेयत इति शंका मन्वृषतत्रैकं संक्षिप्तं नोऽपरं प्रत्यवत इति न्यायेन मोक्षानित्यत्वप्रसंगे दोष
माह सेत्सतीति एवमुभयथा विरोधे सति वचोवाक्यं नान्यथान विपरिणामव्युक्तमित्यर्थः ५ इत्युपसंख्यानवादीनुपपन्न इत्याह श्रोत श्रोत
व्यपोरिति श्रोत्रादिभेदोपदीष्टः स्यात्तदेदं प्रसंख्यानं भवेत्कर्मभेदाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः अस्तु भेद इति चेत्तत्राहेशर्थेति जीवस्य ब्रह्म

सेत्सतीत्येव चेत्तस्याल्लुवणादितदभवेत् मोक्षस्यानित्यतेवं स्याद्विरोधेनान्यथावचः ५
श्रोत श्रोतव्ययोर्भेदोपदीष्टः स्याद्वेदिदं इत्यर्थकोप एवं स्यात्तुक्तं सर्वथावचः ६
सिद्धो मोक्षो ह्यनित्येव ज्ञात्वात्मानं भवेद्यदि चिकीर्षुर्वा समूहात्मा शास्त्रं चोद्गाढ्यत्यपि ७
न हि सिद्धस्य कर्तव्यं सकार्यस्य न सिद्धता उभयात्न वनं कुर्वन् आत्मानं वंचयेत्यसौ ८

माचो हीषार्थः सोऽन्यस्यान्यभावा योगाद्विह न्येतातः सर्वथा वचोवाक्यं न पुक्तमपुक्तमप्रमातामेव प्रसंख्यानपक्षे भवेदित्यर्थः ६ न पुक्तं
वच इत्येतत्प्रकटयति सिद्ध इति उक्त प्रकारेणात्मानं ज्ञात्वा यो यदि चिकीर्षुर्भवेत्समूहात्मेत्यन्वयः उद्गाढ्यत्सुप्तादयतीत्यर्थः ७ मूहात्म
त्वं प्रकटयति न हिति ८

ननु किमित्यस्माद्विदयास्मदभिप्रायमज्ञात्वेवेति पूर्ववादी स्वाभिप्रायमाविष्करोति सिद्धो मोक्षस्त्वमिति ममुद्धोऽग्नविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सि
 १५८ ४ वृहत्सूयो मोक्षस्त्वमसीति वस्तुमात्रकथनपरमिदं वाक्यं न तत्पर्यवसितमित्यर्थः ६ उक्तमेव विवृणोति कर्त्रेति १० वाक्यप्रवृत्तानेन
 रमेतव्यतिश्रुत्या कर्तव्यविधानादप्येवमेवाभ्युपेयमित्याह न हि ज्ञानायेति त्वमितिकर्तृत्वमन्यवस्तुगत्यात्वं सिद्धो मोक्षवृहत्सूयोऽस्य तस्मात्

सिद्धो मोक्षस्त्वमित्येतद्वस्तुमात्रं प्रदर्शयते श्रोतुस्तथा त्वविज्ञाने प्रवृत्तिः स्यात्कथं त्विति ८
 कर्त्राहुः स्वहमस्मीति प्रत्यक्षेणानुभूयते कर्त्राहुः स्वीचमाभूवमित्यन्तो भवेन्नतः १०
 न हि ज्ञानाय वृत्तादिकर्तृत्वं श्रुतिस्त्वृत्त कर्तृत्वाद्यनुवादेन सिद्धत्वा अनुभवाय तु ११
 निर्दुःखो निःक्रियोऽकामः सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि गृहीत्वैवेति रुद्धार्थमादध्यात्कथमेवम् १२

नापयतस्वेति वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः १० त्रेयं कल्पनाश्रुत्यनुसारिणीति सिद्धोतीदृषयति निर्दुःख इति निर्दुःखादिविशेषतो मोक्ष ए
 वाहमिति गृहीत्वा पीत्यन्वयः वाक्याद्व्याख्यानं न जायत एवेति न वक्तुमुचितमप्रामाण्यप्रसंगादनुभवविरोधाच्च तथा चोक्त्यन्ते ज्ञाने
 न हि रुद्धप्रतिपत्तिर्न संजायते तात्पर्यमिप्रायः १२

राम
 १५८

यदिवाक्पादेवनिर्दुःखादिह्यज्ञागमोद्भात्मसाक्षात्कारः कथं तर्हि तदा तद्विरुद्धाकारानुभव इति पृच्छति सकाम इति अतः सकामत्वादिरूपाहि
परीतस्य मेव ब्रह्मभूतस्येत्यर्थः १३ अन्यस्वभावस्य सतो ममान्यस्वभावानुभवः कथमित्यस्मिन्नर्थे सङ्ख्युतवाक्यस्य पुंसः प्रश्नो वृत्ते सुप्यने न
तु कथमहं निर्दुःखादिरुप इति बुद्धत्वा अनुभवार्थ इति प्रश्नविषयं विविच्य प्रतिवक्ति रहैवेति १४ अज्ञातज्ञानस्वभावेन प्रमाणेनाप्रवर्धयेवा

सकामः सक्रियोऽसिद्ध इति मेव अनुभवः कथं अतो मे विपरीतस्य तद्वत्त्वावर्तुमर्हति १३ इहैव वृत्ते
प्रश्नो नमुक्तत्वा अनुभूतये प्रमाणेन विरोधीयः सोऽर्थः प्रश्नमर्हति १४ अहं निर्मुक्त इत्येव सदसीत्यन्य
मानजः प्रत्यक्षाभासजन्यत्वाद्भिः तित्वं प्रश्नमर्हति १५ पृष्ठमाकांक्षितं वाच्यं दुःखाभावमभीक्षितं १६

चित्तं तद्विरोधीयः प्रमाणाभासगृहीतोर्थः स प्रश्नमर्हतीत्युक्तं प्रपञ्चयति अहं निर्मुक्त इति सदसीति यदन्यन्मानं तज्ज्ञ इत्यर्थः १५ इ
हं निर्मुक्ताकांक्षावशीनापि कार्यकल्पनं न घटत इत्याह पृष्ठमिति कृतं दाकां क्षितं तदा ह दुःखाभावमभीक्षितमिति निर्दुःखस्याभावो
यस्मिन् तदुःखाभाववद्ब्रह्मरूपं मोक्षलक्षणा मित्यर्थः १६

१६०

प्रप्रस्वरयसुपन्यस्यतदुहयत्वे प्रतिवचनस्य निगमयति कथं हीति १७ ननु एष मेवोच्यते प्रसंख्यानद्वारेण तद्वतिरेकेण श्रुतेर्दुःखापनय
न सामर्थ्याभावादित्याशंक्य प्रमाणा स्पृष्टमेवावबोधनमेव कार्यनकार्योत्तरमस्तीति परिहरति श्रुतेरिति श्रुतेः स्वतः सिद्ध्या मात्मे सति स्वात्म
नि स्वप्नमेवेनाशंका विधत्ते स्वप्नमेवावयमास सामर्थ्याभावाशंका न विद्यत इत्यर्थः किं ततः सिद्धे तदाह तस्मादिति मुक्तत्वप्रत्ययप्रतिकारणत्वं या

कथं हीदं निवर्त्तेत दुःखं सर्वस्मिन्नामम इति प्रश्नानुरूपं पद्माच्यं दुःखनिवर्त्तकं १७ श्रुतेः स्वात्मनि नाशं
का प्राप्तापे सति विधत्ते तस्मादात्मविमुक्तत्वप्रत्ययं यति तद्वचः वक्तव्यं तत्रार्थे स्याद्विरोधेऽसतिकेन
चित् १८ इतो न्योचुमवः कश्चिदात्मनो नोपघत्ते अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातारमिति श्रुतेः १८

तीत्यर्थः विशेषपरिहारस्य कृतत्वादिति भावः १८ वाक्यस्योक्तार्थानुभवहेतुतां विहाय गत्यंतरं नास्त्यनुभवमार्गगतमित्याह
तो न्य इति प्रकारं तरेकत्वेनावात्रानुपपत्ता श्रुतिविरोधादित्याहा विज्ञातमिति १९

राम
१६०

यहं पूर्वपक्षिण प्रा कचर्या नो शास्त्र संवेद्या स्यादनिष्टं तथा सतीति तदप्यथैवोपपत्तेर्न प्रसंख्यानकल्पक मित्याह त्वेवमप्येति शोतोदोत उ
 परतस्ति तद्गुः समाहितो भूत्वा त्वमेवात्मानं पश्यतीति श्रुतेरुपरतिशब्द निर्विघ्नस्य संन्यासस्यात्मज्ञानं प्रति साधनत्वाद्वागमात्रनस्या शास्त्रे
 वेद्यतयापरित्यागप्रसंग इत्यर्थः तथा च वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञान पूर्वकत्वात्पदार्थवधारणं यत्तमेवाश्रमधर्मोऽपि विधितोऽनुष्ठानं

त्वे पदार्थविवेकाय संन्यासः सर्वकर्मणो साधनत्वं ब्रूतयेवं शोतोदोतानुशासनात् १०

ततः परंतु वाक्यादवगतवृत्तात्मतत्त्वस्य मयेदमस्मै कर्तव्यमिति नियोज्य विषयप्रयोजनबुद्धेरनुत्पत्तेर्न तस्य क्वापि विधितः प्रवृत्तिः किंतु सा
 धकावस्थायामभ्यस्तस्य निवृत्तिरूपस्याश्रमधर्मस्य ज्ञानावितेधिनः संस्कारमात्रेण च हृतिर्भवति ततश्च न पथेष्टचेष्टा प्यवकाशो लभ
 त इति सर्वमवगतमेवास्मन्मत इति भावः १०

एतदेव पर्यवर्षिष्य वाक्यार्थोदयप्रकारं श्रोतुं तस्य दयति त्वमर्थमिति शो न्यादिसाधनसंयत्रोभ्रत्वात्मन्येवात्मा भासत्याप्रेसकार्यकरासे
 धात एव न वहि तत्मानं प्रत्यक्षे तपितारं तं पश्येदिति श्रुत्यर्थः प्रथमार्हे नोक्तः सर्वमेनं पश्यतीति श्रुत्यर्थमुत्तरार्हे नाहनत इति एनं शो
 धितं प्रत्यगात्मानं सर्वं वृत्त्यपश्यतीति श्रुत्यर्थोदित इति द्योतयति वाक्यार्थमिति ११ एवं विज्ञातवाक्यार्थस्य विधिगोचरता नैव संभवतीत्या
 ह सर्वमात्मेति १२ वाक्यार्थविज्ञानात्प्रागेव विधयो वकाशं लभंते नोर्ध्वमित्युपसंहरति तस्मादिति उर्ध्वं विध्य संभवे हेतुमाहन हीति १३
 त्वमर्थप्रत्यगात्मानं पश्येदात्मानमात्मनि वाक्यार्थतत आत्मानं सर्वं पश्यति केवलं ११ सर्वमात्मेति वाक्यार्थे वि
 स्तारः प्रमाणात् असत्त्वं स न्यमानस्य विधिसंयोजयेत्कथं १२ तस्माद्वाक्यार्थविज्ञाना नोर्ध्वं कर्मविधिर्भवेत् न
 हि वृत्तास्मि कर्त्तृति विरुद्धं भवतो धियो १३ वृत्तास्मीति च विधेयं नैवं कर्त्तृति वाध्यते सकामो वदु रत्येवं प्रमाणाभा
 सजातया १४ शास्त्रादुत्तास्मि नान्योहमिति बुद्धिर्भवेदेषा यदाऽपुक्ता तदैवं धी र्यथा देहात्मधीरिति १५
 नन्वेकज्ञानेन भेदज्ञानमेव किमिति वाध्यते विपरीतमेव किं त्रस्यादित्यत आह वृत्तास्मीति चेति प्रमाणाभासाज्ज्ञाना प्रमाणाभा
 सजातयेति विग्रह १४ स्वभावप्रवृत्ताया बुद्धेः प्रमाणाज्ञानाया वाध्यत्वदृष्टे नोपपादयति शास्त्रादिति दृष्टापदाभवेत्तदैवं धीः
 कर्त्तृहमित्येवं धीरपुनैत्यन्वयः यथा देहात्मधीर्यनुषोहमित्यादिरुपाशास्त्राद्विदितात्मतत्त्वस्य न भवति तद्येत्यर्थः १५

विदितात्मतत्त्वस्य कर्त्ता का प्रीत्यादिधीरनवकाशे सुक्ते र्थे दृष्टो तान्तरमाह सभयादिति लोकप्रसिद्धार्थानुवादी श्लोकः स्पष्टार्थः १६ यदु
क्तं नियोगाभावे तात्रिनो यथेष्टे चैवापि रितितत्राह यथेष्टेति आदिशब्दास्तु वराणादिविधिर्गृह्यते यदार्थयोरासंभेदान्नान्नं यदार्थस्वरूपा
लोचनं तेन बुद्धस्य देहाद्यभिमानपूज्यस्येति यावत्पदार्थात्तानाहुद्वेस्यप्रतिबुद्धस्येति वा वाक्यार्थानुभवमर्थयमानस्य तत्रैव लग्नचित्तस्य

सभयादभयं प्राप्स्यदर्थं यतने च यः स पुनः स भयं गंतुं स्वतंत्रं चैव त्रीति १६ यथेष्टं चराणां प्राप्तिः
संन्यासादिविधौ कृतः पदार्थात्तान् बुद्धस्य वाक्यार्थानुभवार्थिनः १७ अतः सर्वमिदं सिद्धं यथा गत्वा
१ प्रीतिं १८ यो हि यस्माद्विरक्तः स्यात्तस्यैव प्रवर्तते लोकत्रयाद्विरक्तत्वात्सुमुदुःकिर्षितीहने १९

कुतो यथेष्टाचराणां प्राप्तिर्निमित्ताभावादवसराभावाच्चेत्यर्थः प्रबुद्धवाक्यार्थस्य तु मिथ्याज्ञानलेशस्याप्यभावात्तन्मूला यथेष्टं चेष्टानो
न्निवर्त्तनीति भावः २० प्रकरणाद्यमुपसंहरति अतः सर्वमिदं मिति १८ सुमुत्तोरपि नास्ति यथेष्टं चेष्टा कृतः सामुद्रस्य स्यादिति के
सुतिकन्यायमाह यो हीति २१

विदुषो नियोगपारतं आभावे विप्रिहाटनादिप्रवृत्तिवद्विषयोतरेषु प्रवृत्तिः कदाचित्स्यादिति चेत्तत्राह ह्युधयेति विषयाणां दुःखसाधनता
वधासापूर्वकं प्रागेव विषयवत्प्रकृतानां पुनरुपादानममूढस्य संभवति प्रिहाटनादेस्तु ताननिष्ठाविरोधाभावाच्चरित्स्तिमात्रहेतुतया

दुःखपापीयमानोपिनविषंस्तुमिच्छति विज्ञानभूतज्ञानत्रामूढस्तु लिङ्गसति ३०
वेदांतवाक्येषु व्येभ्योता नाम तं मधुत्तमं उक्तं हारलिवद्यो नस्तस्यैसहुरवेनमः ३१
इति नत्वमसिप्रकरणं

वशपकत्वेऽप्यपूर्वोपचयहेतुत्वाच्च संस्कारवशादनुवृत्तिरिति न दोष इति दुष्टव्यं ३० उत्पन्नत्वतानस्पवद्यपि किमपि कृत्येना
स्ति तथापि गुरुशास्त्रे माननीयेत्येति शिष्याश्चिह्नयन्निवगुहप्रणामं निवध्नाति वेदांतवाक्येति नोऽस्मदर्थमिदं ३१ इति
नत्वमसिप्रकरणं मध्यदशमं विवृते १८

परमात्मा भेदेन स्वस्वार्थत्वाभाव उक्तस्तमेवाभेदमुपपादयति षड्भिर्मालोक्तिः अशनायापिपासा शोको मेहो ज्वरमसुरिति प्राणमने देहधर्मा
षड्भिर्मय इवाविर्भावतिरोभावरूपा स्तेषां माला अविच्छिन्नाः परंपरास्ता अभ्यतीत्यसर्वान्मनाद्यर्थसिद्धौ निः प्रयंचरति यावत्तय एवं विधुः स एव जगत्
सर्वस्यात्मा चकारात्तव चाह मेवात्मा श्रुतेः यत्साक्षात्परोक्षादुक्तं यथा आत्मा सर्वान्तरात्मा दौ प्रवर्णादित्यर्थः अहमात्मा गुणकेश सर्वभूताशयस्थि
तरत्यादि स्मृतिप्रमाणातोपि चकारात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शमंतरेण स्वतन्त्रे दानिरूपणादित्यादि न्यायाद्विद्वदनुभवाद्यमया प्रवेक्ष्यते सम्यक्

षड्भिर्मालाभ्यतिवृत्त एव यः स एव चात्मानं गतश्च नः श्रुतेः प्रमाणात् स्वापि मया प्रवेद्यते सुधैव तस्याच्च मनस्तवेहितं ४ त्वपि प्रशं
ते न हि चास्ति भेदधीर्धतो जगन्मोहमुपेति मायया ग्रहो हि माया प्रभवस्य कारांग्रहाद्विमोकेन हि साक्षिकस्य चित् ५

ज्ञायते सुधैवेति सुगमे ४ प्रत्यगात्मनः परमात्मा भेदं प्राप्ता साक्षिकसुत्कामेदप्रतिमास्य मनः कल्पितत्वेनामासतामुपपादयति त्वमीति
पतो भेदधियो जगत्प्राप्तिज्ञाते मोहमाकुलीभावमकृता र्थताभिमानलक्षणाया मायया उपेति नित्यसंबधते सा भेदधीस्त्वपि मनसि प्रशंतेन
चास्ति सुषुप्तौ त्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थः अन्यव्यतिरेकाभ्यां भेदग्रहस्यानर्थहेतुतामुपपादयति ग्रहो हीति सुषुप्तादौ भेदग्रहा
भावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ५

इतश्च मनश्चेष्टितं ह्येत्याह न मे स्तीति असितो बंधरहितः प्रबुद्धतत्त्वस्वभावमसितत्त्वमविक्रियत्वं च व्युत्पादयति न पूर्वति पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था पूर्वत
 त्वाह उत्तरभेदता उत्तरकाले तत्त्वभेदतानो स्यात्कं नास्ति तत्त्वप्रबोधात्पूर्वोत्तरकालयोर्न मे विशेषो स्तीत्यर्थः हियस्यादेवं तस्याऽज्ञाततातिशयाभावा
 दित्यर्थः ६ सर्वदृष्टातिवर्तिताच्चात्मन आगंतुकातिशयायोगं साधयति यतश्चेति अन्यथा अनित्यतानवकुतोऽनित्यताप्रतिपत्तिरिति विधिः

न मे स्ति मोहस्तव चेष्टितेन हि प्रबुद्धतत्त्वस्वसितो घृविक्रिया न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो वृथैव तस्याच्चात्मन स्तवेहितं
 यतश्चेति नोहमतो न चान्यथा विकारयोगे हि भवेदनित्यता सदा प्रभातोऽहमतो हि चादयो विकल्पितं चाप्यसदित्यवस्थि
 ते १७

तेन चाहविकारेति परित्येदपरिणामादिरूपविक्रियाभावेऽपि प्रकाशाप्रकाशसंसर्गरूपविक्रियास्यादित्याशंकाह सदेति सकृद्विभातो ह्ये
 वैष्वल्लोकः पश्यतैतन्न पश्यतीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः सतिदृष्टभेदे कथमद्वयत्वमत आह विकल्पितमिति रज्जुसर्पादिवदागंतुकत्वा
 दसदित्यवस्थितं निश्चितमित्यर्थः १७

मनसैव स द्वितीयत्वमात्मन इत्याशंका हाभावस्यमिति यद्वा मेदकल्पकस्य मनसोऽभावादपि सदाऽद्वयत्वमात्मन इत्याहाभावस्यमिति युक्तिजो
 निरीक्ष्यमाणो न वास्तितानहीत्युक्तो युक्तिमाह सतोहीति तथा चाह भगवान् न नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति द्वयं जन्मविनाशाख्येते
 तत्त्व अतस्तव नास्ति तेन परमार्थसत्त्वं नेष्यत इत्यर्थः ८ वीभावे कुतः कलमिति न्यायेनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयति इष्टा चेति तव कल्पित
 स्वकृतः किंचा गेठकस्या विज्ञातसत्त्वादप्यात्माऽद्वय इत्याह दृशेति जडस्य स्वतः स्फुरणाभावादस्फुरत्सु सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः

अभावस्य त्वमसीह हेमनो निरीक्ष्यमाणो न हि युक्तिजोऽस्तिता सतो घनाशादसतोऽप्यजन्म
 तो द्वयं च तेन सत्त्वनास्ति तेन ८ इष्टा च दृश्यं च तथा च दर्शनं भ्रमस्तु सर्वसत्त्वकल्पितो हि
 सः दृशेति मित्रेन हि दृश्यमीक्ष्यते स्वयम्प्रबोधेन तथानभिद्यते ९

तथा सति स्वयन्नात्मा प्रबोधेन जाग्रदादिना नभिद्यते यथा स्वायावस्थायां द्वितीय एव तस्यावस्थांतरेपीत्यर्थः स्वायेचा द्वितीयत्वं सल्लित ए
 को दृष्टाऽद्वैतो भवति अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति तदेनं वाक सर्वे त्रीमभिः सहाप्येतीत्यादि श्रुतिसिद्धं ९

एवं विकल्पाभावेऽपि विकल्पना सत्यास्तीति पुनरद्वैतानुपपन्निरित्याशंकाह विकल्पनाचापीति तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न भिद्यत इति सर्वभू-
 तगतानुकर्षणार्थे वा शब्दः किंत्ववस्तुयोगादवस्तुविषयकतया तत्रिरूपत्वादद्वयाऽधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपरहिता भवेत्तत्र लोकेऽन्तातचक्रव-
 त् १६५ त्रधमदुल्लुक्साचक्राकारत्ववदिति पोत्तना यथाभ्रमतोऽन्तातस्य चक्राकारता न दृश्यवस्तु तथा विकल्पनाविविदात्मातिरेकेण दृश्यवस्तुस-
 ती न भवतीत्यर्थः तथापि नात्मनोऽद्वयत्वं दृष्टिः शक्तिरूपस्य स्वगतभेदस्य सत्त्वात् तथा प्रतिशरिरमात्मभेदप्रथनात्स जातीयभेदोपप-

विकल्पनावापितयाऽद्वयाभेदवस्तुयोगात्तदन्तातचक्रवत् नश
 क्रिमेदोस्ति यतो न चात्मनो ततोऽद्वयत्वं श्रुतितोऽवसीयते १०

तेष्वेत्याशंकाश्रुतिविरोधान्मेवमित्याह नशक्तिभेद इति तथा च श्रुतिः कृत्स्नो हि सः प्राप्सन्नेव प्राप्तीनामभवति वदन्वाक्यशेषेषु कृत्स्न-
 एव न प्रोक्तं मन्वानो मनस्तान्यसेत्यात्रिकर्म नामान्येवेति चिदात्मनो दृष्ट्यादिभेदस्योपाधिकतां दर्शयति तथा एको देवो बहुधा निविष्ट-
 ः एकं संतं बहुधा कल्पयति एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मेत्यादिश्रुतिरात्मनः सर्वत्रैकत्वमाह तथा भेदनिषेधश्रुतिस्मृतयोऽप्यत्रोदाहरण-
 १०

राम
 १६५

ननु पदुपलम्पते तदस्तीत्यभ्युपगम्यते पक्षोपलम्पते तन्नास्तीति उलम्पते चेन्नमित्याशङ्क्य दर्शनादर्शने न वस्तु सत्त्वात् तत्र पोः कारणे किल
 न्यएव तत्रैश्वर्यहेतुरित्यभिप्रेत्याह सद्रूपमिति हेमनस्तेतवगोचरी भूतं यद्यदीत्यनेन तद्व्यवहारेन दृष्टमप्यसत्त्वं प्रवृत्तं न वस्तु रूपं त
 न स्थाने दृष्टं न दृष्टं न इत्येवमेतावस्तु नो नास्ति तान्न न हि नो रूपस्य वा योश्चक्षुषः अनुपने भेदिनास्तिता भवति किं वस्ति नैव सतो पिवस्ति
 नोऽप्युरसामथ्या दृष्टिना योग्यत्वाद्वाप्यदर्शने संभवादित्यर्थः नन्वदृष्टमपि नास्तीति शशशृंगादिप्रसिद्धं सत्यं न थापितं च रूपं
 विक्रिचिन्नाद्यगोचरे विध्यते विधानमन्तरेणातोन निषेधस्य संभव इति न्यायेन हेतुमस्ति नास्तीति विप्रतिपत्त्या लेवने किं मया स्तेय मेग

असद्व्यवहारेऽपि हि यद्यदीत्यनेन दृष्टमित्येव न चैव नास्तिता यतः
 प्रवृत्ता सदसद्विकल्पना विचारवद्वापि न थाप्यं च सत् १४

न्यायविकल्पप्रसारायोगादित्यभिप्रेत्याह पतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति पतो यस्मिन् अधिष्ठाने प्रतीयमाना विकल्पनात्तदस्य कल्पित
 रूपमित्यर्थः विकल्पात्वेन त्वेनाधिष्ठानसत्तामुक्तः वक्षित्वेनापि तत्सत्त्वमप्यविचार्यतेति वा शङ्क्यार्थः यथा विचारो निरायम
 तरेणानपर्ववशपतिन थासदहये विना न विकल्पप्रशाम्पति अतः सर्वधारासमाप्तादिविकल्पेऽनुगम्यमानतया अधिष्ठानत्वेन पुनः
 र्वविकल्पनिषेधावसानतया वक्षित्वेनानुवर्त्तमाना विकल्पितानि विहरन्तु स्वरूपवदध्यात्मादिविकल्पाधिष्ठानसमात्रत्वे
 न तन्निषेधावक्षित्वेन वा विकल्पितमनपोद्यं चात्मतत्त्वमद्वयमस्तीत्येवोपलब्धमिति तात्पर्यार्थः १४ ए

किंचोक्तविध्यादर्शनादर्शनमात्रात्सत्त्वासत्त्वनिश्चयासंभवाद्द्विचारेभ्युपेयस्तस्मिंश्चक्रियमातोसदेवाहयमवशिष्यतरत्यभिप्रेत्याहसदभ्युपेतमि
ति सद्भुत्तुनास्तीतिवदतातत्रिर्तायायविचारेभ्युपगम्यतेनवायदिसोभ्युपगम्यतेतदाभवतासद्भुत्तुभ्युपेतंयतोविचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थमुप
रुत्पितमुपलब्धपितेकिमपिवस्तुसर्वेर्विचारकैरितियोजना विचारोहिप्रमाणाव्यापारस्यफलत्वसानत्वनिश्चयहेतुस्तर्कःसचनप्रमेय
मंतरेणप्रसरमुपलभतेप्रमितंचनवाधतेइति सद्भुत्तुसिद्धिरित्यर्थःविषयेवाधकमाहयदीतियदितस्यवस्तुनोनास्तितातदाप्रमाणाप्रमे
यप्रमाननिरूप्यस्यविचारस्यहानादप्रवृत्तेःचकारात्सदभावनिर्तायहानाच्चतथैवसंस्थितमनिर्णीतमेवसंस्थितंनथाचवस्तुतत्त्वानवधार
णादैहिकामुषिकार्थप्रवृत्तिहानिः स्यादितिभावःएतेनविचारनभ्युपगमपक्षेचदोषउक्तोवेदितव्यः। अथाविचारितमनिर्णीतंचतत्किम
पिनेष्टचेन्नहि विचारनिर्ताययोःसदवसानमंतरेणपर्यवसानाभावात्तितरांसदिष्यतेसद्भुत्त्वित्येतत्सर्वेत्यर्थः यद्वाहेमनोभवतोपकल्पितहेत
जातंविचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थंसदभ्युपेतमात्मतत्त्वनिश्चयफलविचारप्रवृत्तयेऽस्तीतिहेतुमंगीकृतमित्यर्थःयदिपुनस्तस्यानास्तिताशून्यतेवद्वै

सदभ्युपेतंभवतोपकल्पितंविचारहेतोर्यदितस्यनास्तिता विचारहानाच्चतथैवसंस्थितंनचेत्तदिष्टंनितरांसदिष्यते १५

तस्यस्यान्नदाविचारहानाद्विचाराप्रवृत्तेश्चकारात्परमार्थनिर्तायाभावाच्चतथैवाविचारितमनिर्णीतंचतत्वंसंस्थितंस्यात् अथतत्त्वानिर्तायेपुरु
षार्थसिद्धेस्तदनिर्णीतस्वभावमिष्टंचेत्स्यान्नहि नितरांसदिष्यतेविचार्यनिर्तायेसनि सर्वस्यसदवसानत्वाव्यभिचारादित्यर्थः कोधंतरस्फुर
तांविनानसंशयावतारसैनविनानविचारप्रवृत्तिस्तामनेनवस्तुतत्त्वनिर्तायसैनचविनानपुरुषार्थत्वाभरतिविचारार्थतयावशाप्रतिपन्नहेतुम
भ्युपगतेनप्रामाणिकत्वेनतथाचभुजगरुजुत्वेनव्यवहारतरवान्तत्वंतत्त्वतुल्याव्यवहारतोऽनर्थप्राप्तिसंभवात्तत्त्वविहाणयविचारोवश्यंभावि
मि क्रियमातोसर्वेषुविशेषेष्टस्तितावाअव्यभिचाराद्विशेषप्राणव्यभिचाराभिधौ व्यभिचारिताचान्तत्त्वान्स्माच्चमेवसत्यंनहेतुरुपोविशेषाका

सिद्धिमात्रः
राम
१६०

ननु सर्वविचारहेतुत्वादहमस्य सर्वविकल्पपुरुषत्वमित्याशङ्क्या विकल्पनाच्चापीति विधर्मकं विहृद्य स्वभावमित्यर्थः निष्कलं निष्प्रमि
 त्यादिश्रुतेः विकल्पतः पुराप्रसिद्धेति युक्तेश्चैतत्पर्यः। अहमिति छेदः नेदयदिदमुदासत्तेनेतिनेति च निषिध्यामानचेतनाचेतनवि
 कल्पावसानसिद्धयेऽपि निषेधवाक्येषु विविक्लव्यविधर्मकमहमिति विशेषसिद्धमिहाह नचेतीति। यथा विकल्पितेनेतिनेतीति निषि
 ध्यते नचेतथाऽहमहमन्तत्वे निषिध्यत इति योजना १८ यथोक्तेऽप्यप्येविकल्पयति तेऽनर्थं प्राप्नुवतीत्याह किं। ल्यत इति॥ कूट

विकल्पनाच्चापि विधर्मकं श्रुतेः पुराप्रसिद्धेऽपि विकल्पतोदयोगानचेतिनेतीति तथा विकल्पितं निषिध्यतेऽप्य
 वशेषसिद्धये १८ अकल्पितेऽप्येवमजोद्वयेदरे विकल्पयंतः सदसद्यजन्मभिः॥ स्वचित्रमायाप्रभवंचते मवजरांचमसु

कर्ता

च नियंति संतंते

स्ते मेदविचारसंसर्गश्चैतन्नेऽश्रुतिसिद्धेति यावत्सदसदस्तिनास्तिवकारात्कर्त्तृसि विशेषो निर्विशेष इत्यादि प्रकारैः स्वचित्रमायाप्रभं
 वयथास्यान्नथा विकल्पयंतो वेते जन्मभिस्त्रियं प्रनुष्यजानि मिर्धवमुद्रं वेजं मसु मरणांच सततं निरंतरं नियंति नितरां गच्छंतीति यो
 जनाः स्वचित्रमायाप्रभवमिति भवविशेषात्तावदुद्दिष्टमकल्पितमित्यर्थः १८

हं

१६९

स्मृतुमयस्वभावं

सदसुनः कूरत्वाद्यत्वं श्रुत्यादिप्रमाणासिद्धतद्व्याविकल्पने पुरुषापराधनिवेधनमित्युक्तमिदानीं तदेव पुनितेष्टायेतुमुपक्रम
 तेभवाभवत्वमिति। तृतीयः। केचन्यथेद्वैतमुपयमानस्वभावमनुपयमानस्वभावमुपयमानस्वभावेवानासदासायेत्येन सुक्तिरजनादि
 वन्मिथ्यात्वापातत् नहितीयः सदाजनत्वापत्तौ तदभावव्यवहारानुदयप्रसंगात् नतृतीयः एकस्य विरुद्धोभयस्वभावत्वायोगादित्यभिप्रेत्य चतुर्थमनूय
 इत्यपि भवाभवत्वमिति भवश्चाभवश्च भवाभवौ तयोर्भावः भवाभवत्वे अस्मिन् तस्य भवाभवत्वं चेद्विरोधात् तेषां तेन दावस्थितिरेव स्थानं सत्त्वं न च
 स्यादिति शेषः न ह्युभयस्वभावविलक्षणं क्वचित्सदुपलक्ष्यमस्तीत्यर्थः च अपरं यदि द्वैतस्य जन्मेत्यनेन दास्यत एव जन्मासंभवाद न्यस्यान्नद्वैत
 यत्तदपि सत्त्वभावमसत्त्वभावं वायतो द्वैतस्य जन्मेत्याकांक्षायां सर्वथापिनोयपघनदसाहान्यस्थितिजन्मना न्यथेति अन्यस्मिन् स्थितौ सति न जन्म
 भवामकत्वं तु न चेदवस्थितिर्न चास्य चान्यस्थितिजन्मना न्यथा सतो ह्यसत्त्वादसत्तश्च सत्त्वतो न च क्रियाकारकमित्यतोपपन्नं २०

सतो न जन्मेत्यर्थः अन्यथाऽन्यां स्थितौ जन्मने तु परज्यते असतोपि न जन्मेत्यर्थः पक्षद्वयेपि इषणमाह सत्त इति सत्तुपादानत्वे विकारित्वापत्तौ
 विनाशादसत्त्वप्रसंगादसत्तश्चोपादानत्वे सत्त्वतः सत्त्वापत्तेः न हि मून्यमुपादाने स्यात्तस्य कार्ये ननु गमादित्यर्थः तथा च वस्तुनः स्वभाववैपरीत्या
 योगात् सत्कार्यहेतात्मना जायते नाप्यसदिसुत्यतिपक्षोपि दुर्बिरुप इति भावः एवमुत्पाद्योत्पादकयोः स्वभावनिरूपणे ससुत्यत्तित्कारकवि
 शेषयोः सत्त एव निरूपिताकारता सिद्धेत्याह न च क्रियाकारकमिति उपसंहरत्यतोपपन्नमिति उक्तपुनितोपपन्नं निर्विशेषमद्वयमात्मनत्वं
 मित्यर्थः ॥ ॥

राम
१६९

नचक्रियाकारकमित्युक्तमेवस्युपपन्नत्वेवस्तुनःसाधयत्यकुर्वदिति अस्यहेतुतन्मनःकारकमकुर्वदित्येवनिर्वापारंकारकमिष्टंचेदित्यर्थः अन्यदि
 तिद्वितीयपादस्येवदमादाययदिचाऽन्यत्कुर्वदित्येवत्यर्थः तत्राद्येतिप्रसंगेदोषमाहनकिंचित्तुनास्तीतिननुनिश्चितंकिंचिदपिकारकंनस्तीतिनअपि
 तुसर्वसर्वस्यसर्वदाकारकस्यादित्यर्थः द्वितीयेकारकत्वानुपपत्तिदोषमाहकारकमिति अक्रियस्यकुर्वत्वायोगाक्रियावत्त्वेनित्येसदाकार्यप्रसंगादनि
 त्येचक्रियावदंतरापेक्षायामनवस्थाप्रसंगान्नदनपेक्षायामात्माश्रयापत्तेः कुर्वत्त्वपक्षेकारकत्वसिद्धिरित्यर्थः अथवाप्रथमेविकल्पेनकिंचिदका
 रकमितिनिराकरणपदान्वयः सर्वमेवकारकस्यादित्यर्थः द्वितीयदोषात्तुनास्तीति कुर्वतःकारकत्वानिरूपणादित्यर्थः कथमनिरूपणमितिचेत्त
 नवक्तव्येकिंसदवस्थेकुर्वदसदवस्थेवानोभयघायीत्याहसतोऽविशेषादसतेष्वेति असतश्चाविशेषादितिसंबन्धनेविशेषवत्त्वेवैरुप्यापत्तेरविशे
 अकुर्वदित्येवदिचास्यकारकंनकिंचिदन्यन्ननुनास्यकारकं सतोविशेषादसतश्चसंयुतौतुलानयोर्द्वन्द्वविशेषाच्चहि २१

वेचसदाकार्यस्यानवस्थादित्यर्थः अथसतोऽसतोवार्श्वसत्वासत्त्वप्रच्युत्यवस्थायांकार्यस्यादितिभवेत्कारकत्वमितिमतंतत्रावस्थाप्रच्युतिका
 र्ययोर्गोपघमप्रिमनंक्रमोवा नाघरत्याहसंयुताविति उपलक्ष्यमाणसंयुतौचतुलायाअंतयोःकोद्योर्द्वयमनोत्रमनमनुभवतोःकार्यकरणा
 भावोननिश्चीयतेतथाकार्यकारणस्वरूपभेदानहिनिश्चीयतइत्यर्थः द्वितीयेनवस्थाप्रसंगेऽवस्थाप्रच्युतेरपिकार्यतयातस्या अपितथा
 विधपूर्वकत्वापेक्षणादिनिदृष्ट्यं २२

वस्तुनोऽवस्थांतरापत्तिमभ्युपगम्येतदवोचामवस्तुनस्तु सतो सतोवाऽवस्थांतरं नोपपद्यतरति न कस्यापि कार्यत्वेकारणात्वे वा विद्यतरत्याह न
 चेदिति एवमुक्तदोषापरिहारात् सदसद्विपर्ययश्चेत्त्रेषु सदा सदसतोः स्वरूपव्यवस्थितौ भवः कथं स्यात् कुतो यत एतदुपपत्तिश्चासच्च विभक्ते
 परस्परसंसर्गभूतव्यवस्थितेन पूर्वापरीभावोऽनयो विधौ वा न्यायेक्षया वेत्यर्थः हेमनोहियस्मादेवं तस्मात् न कस्यचिदपि न विद्यते इत्यवधा
 एवेत्यर्थः ११ भवतु वा जन्म यस्य कस्यापि तथापि न मेव स भूतस्य काचित्तिर्हृद्विचिन्ता ह्यस्युपेत्यादिमनसश्चोचितेना

नचेत्सदसदसद्विपर्ययः कथं भवः स्यात् सदसद्व्यवस्थितौ विभक्ते मेतदयमप्यवस्थितेन जन्मतस्मात् सतोऽपि कस्यचित् १२ अ
 त्वाभ्युपेत्यादिभवंतवस्तुनोऽवस्थितौ विभक्तौ न मे न हानं ह्यनयतः स्वतोऽसतो भवो न्यतो वा यदि वा स्थिता तयोः १३

तमनोनाथे स्थितो तत्र यच्च पतिन हानं ह्येति न ह्यनयतः स्वतोऽसतो भवो न्यतो वा यदि वा स्थिता तयोः १३
 वभिबुद्धवः स्वतो न्यतो वा हेतुं तदा हानं संभवतीति योजना यादेवातपोर्हानं ह्येति न ह्यनयतः स्वतोऽसतो भवो न्यतो वा यदि वा स्थिता तयोः १३
 वंधः सिद्धे र्यत्वेष्टयाया अकिंचित्करत्वादित्यर्थः १३

शेघश्चार्थः २४

१७१

तदेवंदुर्गिरूपहेतुसाक्षिणोऽसंगाद्द्वयानंदरूपस्य स्वप्रकाशतया प्रकाशमानं स्वरूपं श्रुतिपुक्तिभ्यां निश्चित्य पुमान्कृतकृत्यो भवतीति द्वैताभा
सनिराकरणाफलमुपसंहारव्याजेनाह समंत्विति सत्त्वासत्त्वाभ्यां विकल्पिता तद्वयातद्वैतावभासान्मुक्तमिति संबंधः सततं समं विधानवत्सु
काशमानमिति पोतना दीयवत्सहसैवाशेषसंबंधस्य निर्वाणं परिसमाप्तिमुपैति निरीक्षणनिर्वाणयोर्त्रयवधानं किमप्यस्तीत्यर्थः १५
उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्य निरीक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति जिज्ञासायां विषयत्वेनैवेत्याहावेद्यमिति सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनो न्य
त्रभवत्पद्वयं वहेति वेवेदिनस्तेषामनन्यवेदितां मवेद्यं अन्यथा भेदेन विषयतया वेदिनां कुतार्किकारणं सुवेद्यं परिच्छिन्नतया सुतेयं शास्त्रमुक्ति

समंततस्मात्संतं विभातवद्दुपादिसुक्तं सदसद्विकल्पितान् निरीक्ष्य चक्षुषा श्रुतिनश्च बुद्धि
मानशेषनिर्वाणमुपैति दीपवत् १५ अवेद्यमेकयदनन्यवेदिनां कुतार्किकारणं च सुवेद्यम
न्यथा निरीक्ष्य चेच्छत्वगुणग्रहोऽगुणो न याति मोहं ग्रहदोषमुक्तिः १६

विचारप्रयासं विना स्वमत्पुत्रसारेण सुखबोधमित्यर्थः गुणेषु सत्त्वादिषु सविकारेषु ग्रहोऽपि निवेशो यस्य स गुणगुहो न गुणग्रहो गु
णग्रहः पुमान्देहावभिमानहीन इति यावत् अगुणं निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्युक्तं मवेद्यमित्याद्युक्तरूपं निरीक्ष्या लोच्य चकारादपरोक्ष
तया च भूय मोहं न योति तत्र हेतुमाह ग्रहदोषमुक्तिरिति ग्रहरूपा दोषान्मुक्तो मुक्तेः मोहहेतुत्वात् न तत्कार्यवाधादित्यर्थः १६

राम
१७१

कस्मादेवंमहतायत्नेनाविषयतपावस्मात्मानोवेदनमिष्यतेतत्राहानोन्यथेति अतउक्तविधादात्मज्ञानादप्यथाऽन्यस्मादित्येतरात्प्रकारेतराद्वा
नग्रहनाशोमिथ्याज्ञाननिवृत्तिरिष्यतेतान्यःपंथाविद्यतेयनायेति श्रुतेः॥ मास्तुतर्हिग्रहनाशइत्यत आहविमोहेतिग्रहेसकारणोसति
विमोहबुद्धेर्देहगेहादाक्लेशमेवेत्याद्यभिन्विशब्धियःसर्वानर्थवीजभूतायाअनिवृत्तिरित्यादित्यनिर्मेद्विप्रसंगइत्यर्थः ननुभवतुग्रहनाशान्मोहनाशोयहवा

अतोऽन्यथा न ग्रहनाश इष्यते विमोहबुद्धेर्ग्रह एव कारणं ^{ग्रहण}कारणं ग्रहो
यहेतुस्त्वनलत्वेनेधनोयथाप्रशोतिपरमानथाव्रजेत् २७

शएचकुतोब्रह्मात्मज्ञानादेतिचित्तनज्ञानादज्ञानस्येवनिवृत्तिसंभवाद्ग्रहनिवृत्तिकारणमन्यदेवमित्याशंक्यार्थत्वाद्ग्रहस्पतत्रिवृत्तौ
स्यमेवनिवर्त्तनइतिसदृशानमाहग्रहोपीतिअहेतुर्विरुद्धादनःउद्यादननिवृत्तौपुनःप्ररोहहेत्वभावात्परमोनिरतिशयोक्तोतिमुप
शान्तिमोक्षलक्षणं ब्रजेदित्यर्थः २७

21/13(B)

१७२

प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं मंगलमाचरति विमथ्येति यथासुरैर्देवैर्महात्मभिर्महात्मेः क्षीरसागरादमृतं स सुष्ठु तं पुरा पूर्वतथा धर्मह
त्मभिर्गुरुभिर्वेदरूपादुदधितो विमथ्या लोडोदं प्रकरणरूपेण मया प्रकाशितं ज्ञानात्मतं ज्ञानरूपममृतं समुद्धृतं पुरा पूर्वतथायैः परमात्मनः

विमथ्यवेदोदधितः समुद्धृतं सुरैर्महात्मेस्तु यथा महात्मभिः नथामृतं ज्ञानमिदं हि यैः
पुरा नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यैः २८ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजाकाचार्यश्रीगोविंद
भगवत्पादपूज्यशिष्यस्य श्रीशंकरभगवतः कृतिः सकलवेदोपनिषत्सारोपदेशसहस्री स
माप्ता ॥

तं चेक्षितमपरोक्षीकृतं तेभ्यो गुरुभ्यो नम इति योजनं अथ वा ये गुरुमिन्निमित्तमूतैर्मया परं चेक्षितमिति योजनं तस्मादात्मतं घुर्वच
भूतिकाम इति श्रुतेः निरये चैषु निशांतं निर्वैरसमदर्शनं अनुव्रजाम्यहं नित्यं पूजयेत्यंघ्रिरेणुमिरिति भगवद्भक्त्या युक्तमत्र गुरुभ्यः

उपदेशसाहस्री

१२५

नमिसर्गः २८

राम
१७२